

CRISTINA
KÖNYV
TÁR

714 1439

MAGYAR KÖNYV- SZEMLE

KÖNYV-ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRAT

REVUE POUR L'HISTOIRE
DU LIVRE ET DE LA PRESSE

103. évfolyam

1987

2

AKADÉMIAI

OKM. BUDAPEST

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA REVUE DEL'ACADÉMIE HONGROISE

I. OSZTÁLYÁNAK KÖNYV-

DES SCIENCES POUR L'HISTOIRE

ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI FOLYÓIRATA

DU LIVRE ET DE LA PRESSE

103. ÉVF. 1987/2. sz.

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG — COMITÉ DE RÉDACTION

KÓKAY GYÖRGY
(felelős szerkesztő)

HAVASI ZOLTÁN
(társzerkesztő)

FÜLÖP GÉZA
NAGY LÁSZLÓ
REJTŐ ISTVÁN
TARNAI ANDOR

SZERKESZTŐSÉG — RÉDACTION

1118 Budapest, Ménesi út 11—13.

Megjelenik negyedévenként

Trimestrielle

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in HISTORICAL ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.

✱

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900, Budapest V., József nádor tér 1., közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215—96 162 pénzforgalmi jelzőszámára. Előfizetési díj: 128 Ft. Előfizethető és példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadónál, 1054 Bp. V., Alkotmány u. 21. Tel.: 111-010 (pénzforgalmi jelzőszám 215—11 488), az Akadémiai Kiadó *Stúdium* (1368 Budapest, Váci utca 22., tel.: 185—881), és a *Magiszter* (1052 Budapest, Városház utca 1., tel.: 382—440) könyvesboltjaiban.

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg után). A tanulmányok rovatba szánt cikkhez 1 oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 100 példány) a Kiadóhoz címzett, de a szerkesztőséghez eljuttatott levélben rendelhetők, a korrektúra-visszaküldésével egy időben.

BAKÓ DOROTTYA

Káldi György élete és művei

Káldi György 1598-ban lépett a jezsuita rend tagjai közé, életéről ettől kezdve sok fennmaradt adat segítségével alkothatunk képet. Az ezt megelőző eseményekről viszont csak hézagos ismereteink vannak. A család Nagyszombatból származott, György testvére, Márton szintén jezsuita volt, csakúgy mint az egy generációval később élt Káldi Ignác (Cat. II. 633—4)¹ (unokaöccsük?), sőt 1603-ban éppen Káldi György otltélé idején tűnik fel Brünnben egy Káldi Stephanus nevű novicius, akiről azonban több adatunk nincs (Cat. II. 634).

Káldi egyes életrajzírói megjegyzik, hogy apja áttért protestáns.² Elsődleges forrásból származó adatunk csak arról van, hogy szolgálatot vállalt valahol, amelyért az udvar rendszeres évi segélyt utalt ki számára.³ Prédikációiban egy helyen meg is említi Káldi, hogy apja — ura jóvoltából — betegsége idejére is kapott bért (I. 186).⁴ A család nemesi származását bizonyítja a bécsi egyetem anyakönyvének egy bejegyzése, mely Márton és György harmadik testvéreire vonatkozik: Franciscus Kaldi nob. Hung. Tyrnauiensis.⁵

A bibliafordítás és a Káldi életében megjelent két prédikációskötet címlapjának tanúsága szerint két dolgot tartott önmagáról megjegyzésre méltónak: jezsuitaságát és nagyszombati származását. A jezsuita rendbe való tartozást szokás volt a szerző nevével ellátott címlapokon feltüntetni, bár ez alól is van kivétel, pl. Pázmány 1603-ban Nagyszombatban megjelent Feleletének (RMNY 905) vagy Vásárhelyi Gergely 1622-es kolozsvári Kempis-fordításának (RMNY 1271), 1623-as kassai exemplumgyűjteményének (RMNY 1289) címéből ez hiányzik. Nem egyedülálló, de nem is túl gyakori viszont e korszakban a származási hely (nemesi előnév) feltüntetése a katolikusok körében, a magyar jezsuiták közt Káldin kívül nincs erre példa. (A

¹ *Catalogi personarum et officiorum provinciae Austriae S. I.* Coll. et ed. Ladislaus LUKÁCS. I—II. Romae, 1978—1982. (Monumenta Historica Societatis Iesu, 117, 125). Rövidítése most és a továbbiakban: Cat. I. — Cat. II.

² KUDORA JÁNOS: *Magyar egyházi szónokok* = Hittudományi Folyóirat 1899. 671.

³ PODHRADSKY József: *Nagyszombati Káldi György* = Tudománytár 1838. III. 297.

⁴ KÁLDI György: *A vásárnapokra való prédikációknak első része* ... Pozsony — [Bécs], 1631. — RMNY 1509. Rövidítése a továbbiakban: I. KÁLDI György: *Az innepekre való prédikációknak első része* ... Pozsony — [Bécs], 1631. — RMNY 1510. Rövidítése: II.

⁵ *Die Matrikel der Universität Wien. IV. Band. 1579/II. — 1658/59. I. Lieferung.* Bearb. v. Franz GALL. Graz — Köln, 1961. 55. Káldi Ferenc később is foglalkozott teológiai kérdésekkel (bár ő nem lett klerikus), ezt bizonyítja egy naprakész posszeszor-bejegyzés a Veszprémi Püspöki Könyvtár 290-es jelzetű könyvébe, Pázmány Kalauzának 1613-as kiadásába (RMNY 1059): Ex libris Francisci Kaldy Tyrnavien[sis] et amicorum eius ... Anno 1613 die Junii.

jezsuita historia domusok is mindig enélkül említik a Káldiakat.) Káldi Györgyöt tehát minden bizonnyal erős szálak fűzték szülővárosához, mely később tevékenységének is egyik fő színtere. Ha a prédikációkban előfordul Nagyszombat neve, nem mulasztja el hozzátenni, hogy „az én hazám”, bár más helyen éppen személytelenségre törekszik. A város iránti szeretetének ennél is nagyobb bizonyítéka az, hogy amikor 1616 nyarán meghal a Káldi testvérek anyja (apjuk 1625-ben még él), a Mártonnal közösen örökölt ezer-ezer forint egy részéből kijavíttatják a nagyszombati templomot⁶ (miközben a jezsuita könyvkiadás ebben az időben anyagi gondokkal küszködik). Elképzelhető, hogy az ajándékozásra Kutasi János példája is készíthette őket, aki 1602-ben több egyházi öltözetet, köztük egy igen értékes díszruhát is hagyott a templomra.⁷

Káldi Kutasi udvarában hosszabb időt töltött, valószínűleg a Nagyszombatban székelő esztergomi érsek szentelte pappá. Kutasi szinte példaképévé is vált, prédikációiban három helyen név szerint is említi:

Jól emlékezem reá, hogy a bódog emlékezetű Kútasi János, esztergomi érsek, egy magyarországi főúrnak, ki egy papot katonaságáért igen dicsért, azt mondotta: én, uram, nem kedvellem a katonás papot, amint tudom, hogy te sem szereted a papos katónát: jelentvén azzal, hogy nincs jobb, mintha ki-ki hivatalyában maradván más tisztit fel nem vállalja. (II. 185)

Másutt:

Ilyen volt bizonyára az örök emlékezetre méltó Kútasi János, ki aminthogy istenes életéért és jó magaviseléséért mindenképpen böcsülletes volt, úgy a fejedelmeknél is kedvet talált. (I. 171)

És következik egy történet Rudolf császár lakomájáról, melyen a szász herceg parancsára sem ivott az illető papi hivatásához méltatlannak érző Kutasi. Végül a legfontosabb részlet, melyben Telegdi Miklós is szerepel:

Hazánk gyümölcséből is hozhatok egy vagy két jeles példát, mellyeket magam láttam: egyik a bódog emlékezetű Telegdi Miklósé pécsi püspöké, kit noha fölötte igen elgyötrött volt a köszvény, úgyhogy csak székben hordozhatnák, mindazáltal a predikállást el nem hatta, hanem felvonatta és tolyatta magát nagy fájdalommal a nagyszombati predikáló székre, és úgy predikállott, mintha semmi dolga nem lött volna. Másik az istenes Kútasi Jánosé, ki huszonnégy esztendeig való predikállása után győri püspökké és magyarországi *cancellariussá* lévén se Prágában se egyébutt el nem mulatta a predikállást, és mint hogy egyéb hallgatói nem voltak, csak a maga udvara népének is predikállott, tudván, hogy az a püspöknek tulajdon tisztí. (I. 296 -297)

Kitűnik ezekből a részletekből az is, hogy Káldi Kutasival megfordult a császári udvarban, és megismerkedett a kor befolyásos személyiségeivel. Később többször bíznak majd rá diplomáciai feladatot, mely ezek szerint nem teljesen idegen tőle. A prédikációkban igen gyakran utal egyes magas rangú személyekre, de ritkán nevezi meg őket, így kilétüket csak találgathatjuk. Hogy a leírt történetek mely korból

⁶ Erről bővebben I. LUKÁCS László: *Káldi György, a bibliafordító* = Katolikus Szemle 1955. 129 - 133.

⁷ RUPP Jakab: *Magyarország helyrajzi története fő tekintettel az egyházi intézményekre. I. Az esztergami egyháztartomány.* Pest, 1870. 95.

származnak, a szereplőket mikor ismerte meg Káldi, szintén nem tudjuk, de sokukat ismerhette még Kutasi környezetéből. Egy példa a megnevezett személyekre:

Erzsébet franciai királyné asszony, a második *Maximilián* császár leánya, a második *Rudolfus* császár húga, a második Mátyás király nénye, kit magam is ismértem (II. 52)

Ezt valószínűleg 1608 novembere és 1612 januárja között írta Káldi, ekkor császár Rudolf s magyar király Mátyás, de nem lehet arra következtetni, mikor ismerte meg Erzsébetet. Legtöbbször viszont csak általánosságban ír, a személy megnevezése nélkül:

... egy fejedelmi embertől magam hallottam, hogy megtérésének fő oka vólt a maga predikátorinak egyenletlensége. (II. 581)

Másutt:

Azért nem ok nélkül mondotta egy udvari ember, hogy addig jó reménsége vagon a békesség félől, míg a *calvinisták* nem bójtölnek, mert azoknak bójti mindenkor zanabonát indít (I. 354).

És még egy:

Ismértem egy főembert Magyarországon, ki a tévelygésből a keresztyén hitre való megtérésének fő okát azt mondotta, hogy azt kell igaz hitnek tartani, melly a bűnt fogyattya és a jószágos cselekedeteket gyakorlattattya. (II. 315)

Kutasi mellől Káldi a bécsi egyetemre került, de nem tudjuk pontosan, mikor. 1597 januárjában már biztosan a beiratkozott diákok közt volt,⁸ valószínű azonban, hogy az 1595-ös év téli szemeszterére beiratkozott Georgius Kady Tynaviensis Hung. is őt rejti, gyanús ugyanis a Tynaviensisből ugyancsak hiányzó egy betű, és az egész kézirat többszörösen javított volta.⁹ Ugyanez a betűhiba előfordul a grázi jezsuita kollégium 1597-es katalógusában is, ott a teológus hallgatók közt szerepel Martinus Kadi-ként Káldi Márton (Cat. I. 565). Káldi tehát a rendbe való belépés előtt elvégezte a bécsi egyetem teológiai fakultását, vagy legalábbis több éven át hallgatott teológiát. Érdekes megjegyezni, hogy ebben az időben egy darabig kivételesen egy jezsuita a magyar nemzetiségűek procurátora Bécsben, a holland származású Christian Numicius,¹⁰ más néven Peynnincks (Cat. I. 741). Ezt a tisztséget sem korábban, sem később még évtizedekig nem töltik be jezsuiták. Esetleg az ő személye is motiválhatta Káldi belépését. Bécsben ez idő tájt egy másik jezsuita, Georg Scherer volt a legnépszerűbb szónok (Cat. I. 776), Káldi ismerhette, bizonyára ismerte is őt. Prédikatori célkitűzéseik, nézeteik, elveik tökéletesen egyeznek, de ez szükségszerűen következik a jezsuita képzésből,¹¹ Scherer közvetlen hatását így nem lehet Káldi műveiből bizonyítani, de ilyen hatásnak léteznie kellett.

⁸ SCHRAUF, Karl: *Die Matrikel der ungarischen Nation an der Wiener Universität. 1453—1630.* Wien, 1902. 326.

⁹ Uo. 45.

¹⁰ Uo. 382.

¹¹ DURR, Bernhard: *Die Geschichte der Jesuiten in der Ländern deutscher Zunge. I.* Freiburg i. Br. 1907. 798—820.

Káldi Rómába érkezése után két héttel Aquaviva generális levélben köszöni meg Pázmánynak, hogy „ilyen kiváló munkaerőt küldött Magyarország számára”.¹² A bécsi egyetem és a római évek együttesen csaknem a Pázmányéhoz hasonló „szuperképzést” jelentett Káldi számára. A rend előjárói nagy reményeket fűztek hozzá, ezért is került Brünn helyett Rómába, mint egykor Szántó Arator István, Pázmány, vagy az ekkor ugyancsak ott tanuló és később fiatalon meghalt Alárdi Mihály, vagy hogy más területről is hozzunk példát, Németi Jakab, aki később Pozsonyban és Bécsben a magyar nyelvű nyomtatványok gondozását végezte (igaz, ő a Collegium Germanicum-Hungaricumban tanult korábban, és Rómában lépett be a rendbe — Cat. II. 688).

A jezsuita teológus hallgatók mindennapjairól némi képet kaphatunk Alárdi Mihály fennmaradt naplója alapján.¹³ Kitűnik ezekből a feljegyzésekből, hogy életük mennyire pápa-centrikus volt, az ünnepeket a pápai udvarral együtt ülték (ráadásul az 1600-as év jubileumi szentév volt), valamennyi szertartáson, fogadáson részt vettek. Ennek nyoma van Káldi prédikációiban is. A személyes motívumokban egyébként szegény beszédekben több helyen utal római élményeire, például a nagycsütörtöki lábmosásról szólva:

... a régi keresztyének szépen követték az ő példáját, és most is sok helyen követik, főképpen Romában, ahol az egész világról jövő szarándokokat nagy szeretettel fogadják és szolgálnak nékik mind egyéb szolgálattal s mind a lábmosással. Melly alázatos szolgálatban nemcsak a közönséges polgárok gyakorolják magokat, hanem főurak is és hercegek, cardinálók és ő maga is a szentséges pápa, amint én időmben történt az ezerhatszázadik eszendőben. (II. 257.)

Másutt egy apró részletben a pápa személyes véleménye szerepel, kivillan az idézetből a jezsuita bennfentesség:

Ezeröttszázkilencvenkilenc esztendőben három iszonyú gyilkosság történt Romában három főnemes nemzet között: egy *Cenci* az atyát, egy *Santacrucius* az anyját, egy *Maximus* az atyafiát ölte meg. *Cenci* az atyára azért haragudott, hogy fősvényül tartotta a házanépét, *Santacrucius* az anyához gyanakodott, mintha özvegy állapattyanak tisztán meg nem felelt volna, *Maximus* az atyafiával az örökségben nem alkodhatott. Ezt megértvén a nyólcadik Kelemen pápa azt mondotta: ha *Cenci*st hamarabb megbüntettük volna, hogy az atyát megölte, sem *Santacrucius* az anyját, sem *Maximus* az atyafiát meg nem ölte volna. (I. 488.)

De nemcsak a pápa, hanem más egyházi emberek is pozitív példaként élnek Káldi emlékezetében:

Jút eszembe, hogy Romában egy tudós és istenfélő páter, ki sok gonosz életű embereket térített meg az Istenhez, egy ifiat szokásul vött vétkéből a gyakor gyónással gyógyított meg. (I. 587)

Egy másik:

En-magam hallottam egy fő predikátortól, hogy hálát adott az Istennek a vakságért, és annak hasznairól szép predikációt tött Romában a *Theatinusok*nál. (I. 330)

¹² LUKÁCS: *Káldi* ... 129.

¹³ Kiadása: VERESS Endre: *Olasz egyetemeken járt magyarországi tanulók anyakönyve és iratai. 1221—1864*. Bp. 1941. 521–527.

Ugyanígy említ prédikációiban római ereklyéket, templomokat:

... mely szent fejet [Szt. Györgyét] én is láttam Romában azon Sz. György templomában, és böcsülettel megcsókoltam (II. 466)

Másutt:

... és valahová ugrott [Szt. Pál feje a kivégzésekor], kút fakadott fel, mely három kútat magam is láttam Roma-kivül fél mélyföldön, és ittam mindenikből. (II. 235)

Végül egy utolsó, itáliai benyomásokat felelevenítő részlet, melynek már semmi köze a liturgikus és egyéb egyházi élményekhez, jó példa arra, hogy a személyes tapasztalat hogyan válik a prédikációkban a jobb megértés eszközévé, s egyben figyelemfelkeltő, megjegyzést elősegítő elemmé:

Hogyha valamikor fizetést ad is az ördög, minden jó rendit felfordította a szerződésnek, mert először vét valami fizetést markodba, és azután úgy fáraszt, amint akarja, egy szempillantásig való gyönyörűségért örökké gyötör, úgy tetszik, hogy jó ebédet készít, de valóban megrántya az árrát, mint az olaszországi látor vendégfogadók. (I. 287.)

Itália után — 1602 végén — Káldi Brunnbe kerül, ahol a novíciusmester segítője és német gyóntató (Cat. II. 32—33), majd 1603-ban Sellyére (Cat. II. 29—30), ahol együtt van ekkor Pázmány, Dobokai és Vásárhelyi Gergely. Az itt töltött néhány hónapban viselte először Káldi a „concionátor” tisztségét, bár nyilván prédikált már a rendbe való belépése előtt is. Sellye azonban csak átmeneti állomás, 1603 végén Káldi Erdélybe indul.

Amikor Székely Mózes 1603 júniusában bevonult Kolozsvárra, a feldühödött tömeg megtámadta a jezsuita kollégiumot, és igen nagy károkat okozott.¹⁴ A polgárok sok egyéb indok mellett azért törtek rá a jezsuitákra, mert azzal vádolták őket, hogy összejátszottak Székely Mózessel. Káldi Márton tanácsára ugyanis a rektor Petrus Maiorus azt állította az ellenállást fontolgató városi tanácsnak, hogy nincs tartalék gabonájuk, miközben igen nagy készletekkel rendelkeztek. Székely Mózes halála után Basta megtorolta a jezsuitákon esett sérelmeket, sőt rendelete értelmében az unitáriusok piactéri nagytemplomát is megkapták. A történetek kivizsgálására és rendcsinálásra érkezett 1604 elején Kolozsvárra a rendi megbízott Giovanni Argenti¹⁵ és röviddel utána Káldi György is.¹⁶ A városi tanáccsal és később

¹⁴ Ekkor pusztult el a könyvtár, melynek mentésében a protestáns nyomdatulajdonos ifj. Heltai Gáspár járt az élen — vö. BARLAY Ö. Szabolcs: *Vázlat a jezsuita „Missio Transylvanica” tevékenységéről és könyvtárának sorsáról (1571–1603)* = Könyv és Könyvtár XII. Debrecen, 1979. 122–125.

¹⁵ Argenti ír is egy titkos levelet, melyben 14 pontba foglalja mindazokat a dolgokat, mellyel a jezsuiták ingerelték a kolozsváriakat. Kiadása: *Giovanni Argenti jelentései magyar ügyekről 1603–1623*. Gyűjtötte és sajtó alá rendezte VERESS Endre. Szeged, 1983. 110. (Adattár XVI—XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 7.)

¹⁶ Argenti ugyanis hátrahagyta Káldit Nagybányán, hogy prédikáljon — vö. *Jézus Társasága Évkönyveinek Jelentései*. A Báthoryak korabeli erdélyi ügyekről. Gyűjtötte és közrebocsátja VERESS Endre. Veszprém, 1921. 88, 283. (Fontes Rerum Transylvanicarum, V.) Lukács László ezt az epizódot tévesen 1603 januárjára teszi, és feltételezi, hogy ezután Káldi Nagybányáról visszament Brunnbe, és a zavaros helyzet miatt egy évet várt az erdélyi utazással. Vö. LUKÁCS: *Káldi* ... 130.

a Bocskaival folytatott tárgyalásokban Káldi tevékeny szerepet vállalt, s az összesen héttagú kollégiumban ő látta el a legfontosabb tisztségeket is: a prédikáláson kívül gyóntatott, és ő volt a pater spiritualis is (Cat. II. 55). Bocskai 1606 októberében döntött a jezsuiták kiűzéséről, s bár az általa szabott határidőket nem tartották be, november 11-én Argenti latin és Káldi magyar prédikációja után¹⁷ katonai kísérettel és zeneszóval, a polgárok részvéte közepette — Argenti legalábbis így írja le a generális Aquavivának¹⁸ — kivonultak Kolozsvárról, hogy a Homonna—Krakkó útvonalat követve karácsony körül Olmützbe érjenek.

A feszült helyzetben tehát Káldi Márton nem viselkedett diplomatikusan. Egy később elejtett megjegyzésből kiderül, hogy György sem tekintett el prédikációiban a hitvitától, egyáltalán nem állt szándékában az ellentétek csillapítása:

Jút eszemben, midőn 1605. esztendőben Kolosvárat azon panaszkodám a mái napi predikázióban, hogy az újito atyafiak igen ellenzik a bőjtöt, és inkább kárhoztatták a tobzódásnál, azon órában egy ellenkező predikátor szörnyen morgott a negyven napi bőjt ellen. (I. 353)

A zaklatott körülmények és a sok feladat ellenére ebben az időben kezdi Káldi lefordítani a Bibliát. A fennmaradt kéziratban¹⁹ szereplő dátumok tanúsága szerint 1606 novemberére már készen volt az Újszövetség, az Ószövetség történeti könyvei a Makkabeusok kivételével, a bölcsességi könyvek és a próféták közül Izajás. Miután megérkezik Olmützbe, csak két és fél hónapra van szüksége a befejezéshez.²⁰ Rendkívül rövid idő alatt készült el tehát a teljes fordítás, ezért régóta él irodalomtörténet-írásunkban az a feltételezés, hogy Káldi felhasználta vagy esetleg teljes egészében lemásolta Szántó Arator István bibliafordítását.²¹ A Bibliához csatolt Oktató Intésben viszont Káldi egyértelműen kijelenti:

A mí rendünkön valo Istenben elnyugott *Pater Stephanus Arator* sok esztendeig nagy munkával fáradozott a Bibliának magyar nyelvre valo fordításában. Én azt nem tudván, hanem látván, hogy a keresztyének a Sz. Írásnak avagy Bibliának méltóságos nevét kedvelvén válogatás nélkül olvasván a tévelygő ujtóknak hamisan fordított Bibliáját . . . az igaz Bibliának fordításához kezdettem, és Istennek kegyelméből végbe vittem.²²

Ugyanígy később a prédikációk előszavában:

... elsöben a Szent Bibliát magyar nyelvre fordítottam, azután alkalmas számu predikáziókat írtam. (I. VI)

Miért hallgatta volna el, hogy a fordítás részben vagy egészben Szántó (vagy mások) munkája? Egyértelműen fogalmaz Káldi nekrológiájának írója is: „Industriae ejus

¹⁷ *Giovanni Argenti* . . . XXVI.

¹⁸ Uo. 124—127.

¹⁹ A budapesti Egyetemi Könyvtár kéziratárában, jelzete A 1.

²⁰ HOLOVICS Flórián: *Ki fordította a Káldy-féle Bibliát?* = ItK 1962. 230—231.

²¹ ROSTY Kálmán: *Pótló adatok a magyarhoni Jézustársaság könyvészetéhez 1711-ig* = MKsz 1881. 227—239.; TIMÁR Kálmán: *Szántó (Arator) István irodalmi tervei* = ItK 1930. 34—42.; 161—174.; HOLL Béla: *Ki fordította a Káldi-bibliát?* = Vigilia 1955. 558—560.; uő.: *Adalékok a Káldi Biblia történetéhez* = MKsz 1956. 52—58.

²² RMNY 1352. Oktató intés, 7.

monumenta sunt Biblia ex vulgata latina . . .'²³ A prédikációkban Káldi több mint 13 ezerszer idézi a Bibliát. Nagyon jól ismerte, ez természetesen a jezsuita képzésre vezethető vissza. Az Ószövetség az utalásokban legtöbbször mint az Újszövetség előképe szerepel, mégpedig bonyolult megfeleltetésekkel, bőséges magyarázatra szoruló összekapcsolásokkal. A néha csak mellékes, sokadik példának felhozott idézet tehát gyakran magas színvonalú exegézis. Ugyancsak gyakran utal a héber—görög—latin szöveg közti árnyalatnyi különbségekre is, valamint az egyházatyák magyarázataira. Ha mindezt tudta 1605-ben is — ami valószínű —, nincs mit csodálkoznunk a fordítás gyorsaságán. És még valami, egy még kidolgozásra váró észrevétel: a katolikus bibliafordítás megjelenése után a kortársak nyomtatásra szánt művekben sem kezdik még egy jó ideig a Káldi-féle szöveget idézni. Jórészt természetesen mindenki magának fordít latinból. Vannak azonban olyan művek, amelyekben a latin szövegnek olyan fordítása található, amely közel áll az 1605—7-es kéziratához.²⁴ Lehet, hogy az másolatban terjedt, de az is lehet — ahogy egyesek újabban sejtik²⁵ —, hogy valóban létezett a „kollektív tudatban” valamiféle magyar Biblia, s ennek lejegyzője-alakítója lett volna Káldi.

Az Olmützben töltött idő Káldi életében az egyik legnyugalmasabb szakasz. Nincs túl sok megbízatása: 1607-ben professor casuum, confessarius convictus (Cat. II. 72), 1608-ban „szükség esetén” német gyóntató is (Cat. II. 83).²⁶ Minden bizonnyal tovább foglalkozott a Bibliával, és mivel az ekkor ugyancsak itt tartózkodó Szántó Arator István munkája a rendi névsor szerint a bibliafordítás (vertit Biblia in idioma hungaricum — Cat. II. 83), lehetetlen, hogy itt már ne dolgoztak volna együtt, főleg 1607—8-ban, mert 1609-ben Káldi harmadik próbaévet tölti Ebendorfban (Cat. II. 96), s visszakérülve Olmützbe 1610-ben már a korábbiaknál lényegesen több megbízatása van (latin szónok is — Cat. II. 103). A közös munka két-három évre feltételezhető, viszont ez több kérdést vet fel. A rendi névsorban csak 1608-ban áll Szántó neve után a bibliafordításra utaló mondat, az 1607-es és 1609-es lista nem tünteti fel a feladatát (Cat. II. 72, 92). 1610—11-ben confessarius convictorum (Cat. II. 104, 116), halála évében, 1612-ben újra szerepel a megjegyzés: transfert Sacra Biblia in idioma ungaricum (Cat. II. 128). Tehát haláláig dolgozott a fordításon, akkor is, mikor ezt külön nem tüntetik fel a névsorban, vagyis Káldi távollétében is. A hivatalos nekrológ meg is emlékezik róla, hogy az Újszövetség fordítását már nem tudta befejezni. (Itt most tekintsünk el attól a kérdéstől, hogy ez Szántó első vagy második fordítása volt-e.) A latin szövegből úgy tűnik, hogy az Ószövetséggel elkészült. Az is félreérthetetlen, hogy héberből, görögből és latinból, valamint az egyházatyák idézeteiből fordított:

²³ A budapesti Egyetemi Könyvtár kéziratárában: Ab 146, 384.

²⁴ Pl. VERESMARTI: *Intő s tanító levél*. Pozsony, 1639 — RMK I. 697. és uő.: *Tanácskozás*. Pozsony, 1640 — RMK I. 706.

²⁵ BCKY Béla: *Milyen magyar Bibliát használt Pázmány Péter?* = *Vigilia* 1981. 2. sz. 81—84.; TARNAI Andor: *A magyar nyelvet írni kezdik*. Bp. 1984. 244—251.

²⁶ Gyóntatói tevékenységére a prédikációkból is vissza lehet következtetni: a Húsvét utáni első vasárnap 2. és 3. prédikációjában sok megfigyelés, tapasztalatból leszűrt következtetés található, melyek igazolják a gyóntatói praxist. Másutt egy kórházi gyóntatás emlékét őrzi a szöveg: „Láttam egy nyomorúlt francúzost, ki nagy kint szenvedett, de mégis midőn a penitenciára és megtérésre íntetem, azt mondotta, hogy lehetetlen azt az utálatos vétkeket elhagyni, és ha meggyógyulna, az ispitályból legelőször is a bordélyba menne.” (II. 322)

„*Bibliâ sacra confutatis haereticorum translationibus, ex Hebraeo, Graeco, Latinoque textu, et Sanctorum Patrum citationibus in Hungaricum Sermonem vertit, in eoque opere cum iam novi Testamenti libros Hungarica lingua texeret vivendi et scribendi finem fecit.*”²⁷

Ez a befejezetlen fordítás elméletileg eljuthatott a revizorokhoz, mivel azok később kezdték a szöveg felülvizsgálatát: 1612-ben Forró hatodmagával még a kárpátalji misszióban van (Cat. II. 125), Káldi Márton pedig a zágrábi kollégium superiorja (Cat. II. 132). Csak 1613-ban (vagy 1612 végén) kerülnek Grázba „revisor bibliorum ungaricorum”-nak (Cat. II. 138).²⁸ Egy tekintetben azonban Káldi mindenképpen Szántó örökösének tekinthető, tudniillik a szándékban, mely őket fordításra ösztönözte: meg akarták cáfolni az „eretnekek” Bibliáját. Káldi az Oktató intése már idézett részében írt erről, s Szántó nekrológiájában is van egy erre vonatkozó kitétel. Mindketten híres-hírhedt hitvitázók, így célkitűzésük sem véletlenül azonos.

Az 1611-es rendi névsor szerint Káldi már Brünnben volt novíciusmester (Cat. II. 121). Valószínűleg itt kezdte írni azt a latin beszédgyűjteményt, mely Georgij Kaldi Exhortationes címmel maradt fenn.²⁹ A kötet összesen 151 számozott prédikációt tartalmaz, de közben négy beszéd hiányzik, ezeknek üres oldalakat hagytak ki.³⁰ Az első dátum a lapszálen az első beszéd mellett olvasható: 1611. június 6., az utolsó a 134. mellett: 1613. március 4. Amennyire ez nyomon követhető, hetenként két beszéd hangzott el. A kötet több kéz írása, néhol tisztázat, néha javításokkal, a margón keresztbeírva. Káldi maga kezdte, majd később is fel-felbukkannak jellegzetes, szép betűi, a 136. exhortatio az utolsó olyan, melyet ő maga másolt be, de nincs okunk feltételezni, hogy a továbbiak már nem az ő alkotásai. A beszédek terjedelme változó, eleinte csak kb. 4 laposak, később — igaz, némileg nagyobb betűkkel írva — 10–13 lap hosszúak. Legtöbbször egy-egy bibliai idézet a kiindulópont, de előfordul, hogy a jezsuita regula valamelyik pontja a magyarázandó tétel — ez is a brünni keletkezés bizonyítéka.

Káldi életének olmützi és brünni időszakában magyar szónok nem volt, de láttuk, hogy egy prédikációjának keletkezési idejét közvetett bizonyítékok alapján 1608–12 közé tehetjük. Ha nem is mondott magyar nyelvű beszédeket, korábbi prédikátori tevékenységének eredményét ekkor kezdte rendszeresen írásba foglalni, mint azt a vasárnapi prédikációk előszavában ki is fejtí:

... harminenég esztendőitől fogva külömb-külobb helyeken tött predikázióimat írásba kezdettem foglalni, akkor tudniillik, midön hazánkban támadott fergeteg miatt a szomszéd tartományokban kellett mulatnom ... (I. I)

Káldi bizonyára kiválóan értett a lelkivezetéshez, hiszen a novíciusmester tisztét — amely az egyik legfontosabb beosztás — 1616-ig ő látta el, sőt vezetésével 1616-

²⁷ Kiadása: T. MÁR Kálmán: *Szántó (Arator) István nekrológja* = ItK 1930. 85.

²⁸ A felsorolt évszámok tanúsága szerint tehát azt is ki kell zárunk, hogy Szántó halála után Káldi örökölte a kéziratot (vö. LUKÁCS László: Újabb adatok Káldi bibliafordításának történetéhez = *Civitas Dei* évkönyv. Kiad. a Káldi György Társaság. Róma, 1956. 10.).

²⁹ A 183-as jelzettel a budapesti Egyetemi Könyvtár kéziratárában.

³⁰ Révai Sándor csak 134 beszédet említ, és olmützi keletkezésűnek tartja a kötetet: RÉVAI Sándor: *Káldi György életrajza, Biblia-fordítása és Oktató intése*. Pécs, 1900. 12.

ban megalapították a provincia második novíciátusát Leobenben (Cat. II. 121, 133, 146, 159, 172, 178). Miután itt beindította az életet, 1616 végén vagy 1617 elején Nagyszombatba került superiornak. A kollégium nem nagy létszámú, biztos, hogy rektorsága idején Káldi volt a magyar szónok is (Cat. II. 209—10, 221—22). 1618 nyarán II. Ferdinánd koronázási ünnepségén a nagyszombati kollégium diákjai színelőadást rendeztek Pozsonyban az új király tiszteletére.³¹ Az egy évszázaddal későbbi, de bizonyára megbízható rendi hagyományokkal rendelkező krónikás, Kazy Ferenc még arról is megemlékezik, hogy ezen az ünnepen Káldi egy néhány oldalból álló művet ajándékozott a királynak:

„Postereo die R. P. Georgius Kaldi Superior, quo potuit officii genere, oblati in folio, muneris instar, Hungariae Regibus, coluit . . . ac Regiae suae clementiae significatione breves illas paginas Ferdinandus admisit . . .”³²

Az átnyújtott mű bizonyára az előadásra került darab Bécsben erre az alkalomra kinyomtatott szövege: *Apparatus regius . . . Ferdinando II. Hungariae . . . regi symbolis regum Hungariae adornatus a Collegio Tyrnaviensi Societatis Jesu . . .* /RMK III.1207/ A benne szereplő versek szerzőjét is valószínűleg a nagyszombati kollégium tanárai között kell keresnünk /Szeghy Ferenc — vö. Cat. II. 209 vagy maga Káldi?/, az összeállítást viszont — már csak az esemény nagysága miatt is — minden bizonnyal Káldi végezte. Az előadást az ő vezetésével a retorika és a poézis osztályokba járó növendékek tartották.³³ Nem sokkal a fényes szereplés után leváltják Káldit, s a kollégium rektorává a korábbi pater spiritualist, Ferencffy Pált teszik (Cat. II. 221—2). Káldi ellen, míg rektor volt, sok panasz ment Rómába, túl szigorúnak és keménynek tartották társai.³⁴ Fennmaradt ebből az időből két levél, melyeket Káldi Modor város előljáróinak írt, s amelyekben a város tetemes tartozását igyekszik behajtani.³⁵ Aprólékos, precíz érvelés jellemzi ezeket, mintha csak a prédikációk eretnekellenes részeit olvasnánk, ahol Káldi előre megcáfol minden esetleges ellenérvet.

1619 októberében Bethlen támadása nyomán a jezsuiták elmenekültek Nagyszombatból, Káldi és Ferencffy ekkor Bécsbe került (Cat. II. 225). Pázmány előbb a pápához akarta küldeni Káldit, majd az udvar és Bethlen közti tárgyalásokban szánt neki közvetítő szerepet, ő azonban elhárította a feladatokat,³⁶ és prédikációinak javítgatásával foglalkozott.³⁷ Miután 1621 áprilisában Bethlen kivonult Nagyszombatból, a jezsuiták visszatértek. Az újabb támadás elől már nem

³¹ Ferdinánd életében nem ez volt az első ilyen előadás, 1595-ben Grázban a királynak a törökök feletti jövődő győzelmét vitték színre a jezsuiták — vö. FRANZL, Johann: *Ferdinand II. Kaiser im Zwiespalt der Zeit.* (Graz, 1978.) 37—38.

³² KAZY Franciscus: *Historia Universitatis Tyrnaviensis Societatis Jesu.* Tyrnaviae, 1737. 44.

³³ STAUD Géza: *A magyarországi jezsuita iskolai színjátékok forrásai I. 1561—1773.* Bp. 1984. 84.

³⁴ LUKÁCS: *Káldi . . .* 131.

³⁵ Az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában, Levelestár.

³⁶ LUKÁCS: *Káldi . . .* 132.

³⁷ A névsor szerint: revisor suarum concionum (Cat. II. 234). Valószínűleg ekkor írta meg a lapszéli jegyzetek többségét. A tízparancsolatról szóló poszthumusz prédikációskötetet, melyet ilyen szempontból nyilván nem nézett át, összehasonlíthatatlanul kevesebb lapszéli jegyzetet tartalmaz.

menekültek el, sőt a két Káldi és Ferencffy tárgyalta is Bethlennel. Ez az epizód Káldi életében egyfelől kezdete a Bethlennel kapcsolatos diplomáciai tevékenységnek, másfelől Bethlen gesztusa, hogy a sereg színe előtt aranyozott kocsiba ültette, később is emlékezetes élmény marad számára:

Tudgya a világ, mint bánt velünk Bethlen Gábor is az erdélyi fejedelem, ki ha valami vétkünket tudta volna, minthogy elég fondorlók forgolódtak körül ellenünk, soha bizony sem aranyas szekerébe nem vött volna bennünket egész serege láttára, sem egyéb böcsülettel és jó akarattal nem lött volna hozzánk. (I. 615)

Ugyanakkor ez a megtiszteltetés sem feledteti vele a Nagyszombatban esett károkat:

Nagyszombatot egynehányszor szántsándékkal kik pörzsölték fel? A kálvinista atyafiak a török barátságáért vagy fizetéséért. (I. 612)

Sőt, bár nem említi a nevét, igen elítélő véleménnyel van Bethlen Gáborról:

Magam láttam az elmúlt esztendőben egy *calvinista* fejedelem táborában a kápás és patyolatos törököket, azokat vendéglette, azokkal tanácskozott, azok barátságáért szeme előtt lenyakasztatta a keresztyén vitézeket, és sok ezer keresztyén rabokat engedett nekik, kiket örök rabságra és veszedelemre vittek. Ezerhatszázhuszonegyedik esztendőben magam hallottam azon *calvinista* fejedelemtől, micsoda végzése volt a török császárral, ki személye szerént Lengyelországra ment, remélvén, hogy azt egy mezei harcral elfoglallya, és azonnal *Sléziát*, Morvát, Ausztriát és a többi szomszéd tartományokat úgy magához csatollya, mint Erdélyt. (I. 611)

A másik oldalról csak azt tehetjük hozzá, hogy az 1621-es békeközvetítésben Káldi a rendi előljárók ellenzésének ellenére vett részt,³⁸ valamint azt, hogy 1624-ben, miután a bécsi békét előkészítő tárgyalások során 100 aranyat kapott Bethlentől, Káldi magasztalta őt Bécsben.³⁹ Bethlennek egy Kamuti Farkashoz írt leveléből pedig úgy tűnik, mintha Káldira számítanának a tárgyalásokon, természetesnek látszik, hogy most is közbenjár érdekükben: „... talám, ha tetszik, nem árt pater Káldi uram által mind azoknak az *secretumoknak* jelen való és jövőendőbeli nagy hasznokat recenseálni (ti. az udvar felé).⁴⁰

Nem titkolja Káldi a Bethlennel kapcsolatos ellenérzéseit sem, így kerül sor a híres megfeddés-jelenetre 1624-ben, melyet valamennyi életrajz, jezsuita biográfia, lexikon megemlít. Kemény kritika és magasztalás. Káldi és Bethlen viszonyát inkább az utóbbi szemszögéből szokás vizsgálni. Káldi ambivalens érzéseire az adhat magyarázatot, ami Pázmány és Bethlen kapcsolatát is magyarázza: a helyzetükből fakadó szükségszerű ellentétek (a történészek számára máig feloldhatatlan ellentmondások) nem akadályozhatták a közös célban, a magyarság jövőjének biztosításában (Káldinál inkább a kereszténység terjesztésében) való egyetértést.⁴¹

³⁸ RÓZSAI: i. m. 17.

³⁹ FRANKL Vilmos: *Pázmány Péter és kora II.* Pest, 1869. 81.

⁴⁰ SZABÓ Károly szövegközlése: Tör. tár 1889. 117.

⁴¹ Vö. BITSKEY István: *Bethlen, Pázmány és a Káldi-Biblia = Századok* 1981. 742–743. Ezt a gondolatot CSONKA Ferenc szíves közlése alapján egy igen érdekes adalékkal egészíthetjük ki: ugyanígy

Káldi tisztelte Bethlenben az ellenfelét megbecsülő politikust, hálás volt neki a Bibliához adott pénzért, azaz a kereszténység ügyének támogatásáért, de gyűlölte a reformátust, a törökpárti fejedelmet.

Az 1621-es békeközvetítés után Káldi rövid időre Grázba került (Cat. II. 246), majd 1623-tól 25-ig újra Nagyszombatban volt. Meglehetősen sok megbízatása volt, s ezek mellett — mint láttuk —, jelentős diplomáciai feladatot is vállalt. Tisztségei: concionator hungaricus et confessarius externorum, curam habet domus S. Alberti pauperum studiosorum, consultor, praefectus congregationis S. Crucis externorum (Cat. II. 268, 278, 286—7): A Szent Kereszt Kongregációra Káldi utal a Szent Kereszt megtalálása napjára írt prédikációban is:

[Az újítók] a keresztyénnel a Szent Keresztnek tiszteletit el nem hagyatták, melynek tisztességére ezerhatszázhuszonnégy esztendőben is Nagyszombatban egy *Congregatio* fundáltatott a máj napnak neve alatt, mely a hivek aitatosságának gyarapodására naponként öregedik és erőssödik. (II. 515)

Életében jelentős változás csak akkor következik be, amikor Bécsbe kerül, és jelen van a Biblia nyomtatásánál. Nem tudjuk, mi hátráltatta a kiadást több mint két évtizedig, pénz nem volt hozzá vagy az engedély késett.⁴² A közben eltelt időben (már 1612 előtt?) az 1605—7-es kéziratot Káldi végigjavította, ezt lemásolta, s ezt a másolatot újra kijavította.⁴³ Pázmány engedélye alatt a kötetben az 1625. április 3-i dátum áll. A kinyomtatás lehetősége 1624 táján kezdett körvonalazódni, nemcsak a Bethlentől kapott pénz hatására, hanem valószínűleg az 1623-tól ismét provinciálissá lett Argenti (Cat. II. 539) kezdeményezésére is. Ő sürgette az első revíziót is, és az ő távozásával (1612-ben Lengyelországba és Litvániába ment — Cat. II. 539) állt meg az ügy.⁴⁴ Nem véletlenül tekintette a többiekénél inkább szívügyének a nyomtatást, hiszen végig jelen volt Erdélyben, amikor Káldi a Bibliát fordította. A nyomtatás 1625 őszén kezdődött Pázmány, Bethlen és a királyi kamara pénzéből,⁴⁵ de ez valószínűleg nem fedezhette a költségeket, így Káldi menet közben gyűjtőakciót szervezett, ráadásul a befolyt összeggel kereskedett is, ezért feljelentették Rómában.⁴⁶

A nyomtatásnál a kor egyik legképzettebb tipográfusa, Németi Jakab volt Káldi segítségére. Németi már jelentős tapasztalatokat szerzett Pozsonyban Pázmány műveinek — főleg a Kalauznak (RMNY 1059) kiadásában, s a Biblia elkészülte után is Bécsben maradt: „curat typographiam pro Ungaria” (Cat. II. 307), végül

vélekedett az összefogásról Bocatius is Historia parasceve (RMNy 1245) c. művének egy részletében: „Pasmanne, tu scis istud, quem nunc, me Vareno, Pulsionem fieri, cupio, ut contra communem politioris litteraturae hostem Barbariam, obliti privatae controversiae, simul arma stringentis Rem Publicam muta ope iuvenus conservare, ut, quod Nisus et Eurialus asportarunt, idem elogii mereamur: His amor unus erat, pariterque in bella ruebant.”

⁴² A nehézségekről l. LUKÁCS: Újabb ... 14—16.

⁴³ HOLL: *Adalékok* ... 52—53.

⁴⁴ LUKÁCS: *Újabb* ... 15.

⁴⁵ FALLENBÜCHL Zoltán: *A Magyar Kamara és a könyvek* = Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1968—69. Bp. 1971. 306.

⁴⁶ LUKÁCS: *Újabb* ... 16—17.

visszatért Pozsonyba, hogy élete végéig — néhány kisebb megszakítástól eltekintve — az érseki nyomda mellett tevékenykedjék (Cat. II. 688).⁴⁷

Az 1627-re szóló rendi névsorban Káldi mint a bécsi kollégium lakója szerepel, concionator academicus, imprimi Biblia ungarica (Cat. II. 294). A nyomtatás a címlap tanúsága szerint már 1626-ban elkészült, így Káldi valószínűleg a későbbi Evangéliumok és episztolák címen megjelent kötet (RMNY 1421) sajtó alá rendezését végezte.⁴⁸ E két mű nyomdai munkálataival egy időben pedig bekapcsolódott a győri jezsuita kollégium alapításáról folyó tárgyalásokba. A jezsuiták győri letelepedését a püspök, Dallos Miklós kezdeményezte Pázmánnyal egyetértésben. Az alapítást jóváhagyó királyi leirat 1626. augusztus 5-én kelt, de a győri káptalan minden eszközzel igyekezett megakadályozni az építkezés és a tanítás megkezdését.⁴⁹ Dallos Miklós győri vikáriusának, Nagyfalvi Györgynek naplójából kitűnik, hogy Káldi előrehaladást tudott elérni az ügyben: „Eodem die [1627. júl. 25.] Vienna ad nos Jaurinum appulerunt Pater Georgjus Caldj et P. Géorgjus Dobronakj [a frissen kinevezett rektor] aliquid mutationis allaturi”.⁵⁰ Hogy pontosan miben állt ez a változás, a jelenleg ismert adatokból nem derül ki. Valószínű viszont, hogy nemcsak egyetlen alkalommal szerepelt közvetítőként. Ugyancsak Nagyfalvi írja egy levélfogalmazványban valamikor 1626—27 körül: „Cum esset nuper apud nos Reverendus in Christo Pater Georgius Kaldi post crebros et iucundissimos sermones quos de Illustrissima Vestra Dominatione habuimus . . .”.⁵¹ A levél címzettje, akiről a prédikációk szóltak, valószínűleg Dallos Miklós. Elképzelhető, hogy Káldi így akarta már belátásra bírni a püspök személye ellen felbolydult káptalant vagy polgárokat.⁵² A kollégium ügye 1627 végére rendeződött, a tanítás legkésőbb 1628 elején megindult. Káldi továbbra is Bécsben maradt (Cat. II. 307), concionator et catechista academicus, 1629-ben pedig az akkor már súlyosan beteg provinciális, Christophorus Dombrinus segítője (Cat. II. 318), ami gyakorlatilag a rendtartomány irányítását jelentette. Dombrinus leváltása után, 1630-ban tért vissza Káldi Magyarországra, ettől kezdve haláláig Pozsonyban élt. Ő volt a kollégium rektora, csak halála évében, 1634-ben került más a helyére. Ebben az időben bővült ki a pozsonyi kollégium, új épületet is emeltek, a munkát természetesen Káldi irányította, tehát ismét a provincia egyik legtöbb gondot adó feladata volt az övé. Ugyanakkor 1631-ben végre megjelent a prédikációk első két kötete. (A címlapon Pozsony szerepel, a nyomtatás azonban Bécsben történt, mégpedig ismét Németi Jakab felügyelete alatt.⁵³) Ekkor már a folytatással is készen volt, a további kötetek megjelenését viszont a nehézkesen mozgó rendi

⁴⁷ HOLL Béla: *Ferenczffy Lőrinc. Egy magyar könyvnyomtató a XVII. században*. Bp. 1980. 171—185.

⁴⁸ HOLL: *Adalékok* . . . 53.

⁴⁹ ACSAY Ferenc: *A győri kath. főgimnázium története*. Győr, 1901. 11—23.; FRANKL Vilmos—RÁTH Károly: *Dallos Miklós győri püspöknek politikai és diplomáciai iratai*. Esztergom, 1867. 46.; VELICS László: *Vázlatok a magyar jezsuiták múltjából. II.* Bp. 1913. 46—55.

⁵⁰ OSZK Kézirattár, Quart. lat. 1123, a 169. levél verzóján.

⁵¹ Uo. 18. levél, rektó.

⁵² Káldi győri tevékenységének tisztázása a további kutatás feladata. Acsay ugyanis fent idézett cikkében Dallos kéziratot naplójára támaszkodva minduntalan egy Káldi János nevű közvetítőt emleget, aki semmiképpen sem lehet azonos Györggyel.

⁵³ Vö. RMNY 1509—10, ill. HOLL: *Ferenczffy* . . . 176.; Cat. II. 354.

cenzára nem tette lehetővé.⁵⁴ A Pozsonyban töltött öt évben természetesen végig Káldi volt a magyar szónok, ezeket a beszédeit viszont már valószínűleg nem gyűjtötte kötetbe, vagy igen hamar elkallódhattak. Így életének erre a korszakára még beszédeiből sem következtethetünk, és más adat sem maradt fenn róla. Feltehetőleg betegsége miatt váltották le a kollégium éléről. 1634. október 30-án halt meg.

Káldi György jelentősebb szerepet töltött be a magyar szellemi életben, mint azt az utókor kb. kétszáz éve feltételezi. A római képzés bizonyítja, hogy a rend előjárói különleges elbánást követelő tehetséget láttak benne. Élete folyamán betöltötte a provincia két legfontosabb hivatalát: volt novíciusmester és — nem hivatalosan — provinciális. Kéziratban maradt nekrológja nem győzi dicsőíteni.⁵⁵ Az itt leírt dolgok azután átszivárogtak lassanként a nyomtatott lexikonokba, biográfiákba is. Irodalmi munkásságán kívül leginkább Bethlen Gábor megfeddését emelik ki cselekedetei közül.⁵⁶ Nádasdi János 1665-ben Antwerpenben megjelent *Annus Dierum Memorabilium Societatis Jesu* című művében (RMK III. 2277) csak hat magyar szerepel: Dobokai Sándor, Alaszka Pál, Pongrácz István, Pázmány és Szántó, valamint Káldi. Kétségtelenül befolyásolhatták a válogatást önkényes és véletlenszerű szempontok is, mégsem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy olyan nevek maradtak ki, mint Hajnal Mátyás, Vásárhelyi Gergely, Káldi Márton, Forró György (aki pedig provinciális is volt). Mathias Tanner illusztrált biográfiájában a magyarok közül csak Pázmány és Káldi szerepel.⁵⁷ (Az ugyancsak magyar nevű Fodor Stephanus prágai születésű, mellette a „Bohemus” meghatározás áll — vö. Cat. II. 591.) A 17. században tehát nagyra tartották Káldit, a közeli utókor magasra értékelte tevékenységét, s ezt nemcsak a bibliafordításnak, hanem más műveinek is köszönhette.

Biztos, hogy Káldinak jóval több műve maradt kéziratban, mint amennyit kinyomtattak. Ezek egy kivételével elvesztek, de tartalmuk rekonstruálható. A poszthumusz kötetként megjelent, a tízparancsolatról szóló prédikációk végén (RMK I. 1268) a nyomdász felsorolja Káldi további kézirateit, azzal a megjegyzéssel, hogy ezek mecénásra várnak:

Ad-monitiuncula typographi ad lectorem:

Supersunt adhuc alioquot praeclara Opera Posthuma, ejusdem hujus Authoris, nempe:

1) Conciones Ungaricae in singulos dies totius Quadragesimae

2) Alter Tomus Concionum Dominicalium

3) Alter Tomus Concionum Festivalium

4) Explantationes in Canticum Magnificat

Quae suo tempore successive et per patres omnia subjicientur praelo, ubi Deus de Maecenatibus et Patronis, providerit.

Ezek a kéziratok tehát 1681-ben még megvoltak, mégpedig Nagyszombatban, ahová valószínűleg a nyomdával együtt érkeztek 1648-ban Pozsonyból — ahogy

⁵⁴ LUKÁCS: *Káldi* ... 132.

⁵⁵ Ab 146-os jelzetű kézirat a budapesti Egyetemi Könyvtárban.

⁵⁶ KAZY: *i. m.* 65.; STOEGER, Johannes Nepomuscenus: *Scriptores Provinciae Austriae Societatis Jesu*. Viennae, 1856. 165–166.

⁵⁷ TANNER, Mathias: *Societas Jesu apostolorum imitatrix* ... Praegae, 1694.

ekkor kerültek át Káldi és Pázmány megmaradt prédikációinak kötetlen példányai is (vö. RMNY 1509), vagy még korábban, ahogy az Exhortatiók 1640-es évszámából következtetni lehet. Elképzelhető, hogy Bécsben is maradtak Káldi kéziratok, a 19. században szerkesztett jezsuita írói lexikon további művekről is tud:

Concionum . . . de SS. Eucharistia et laudibus B. V. Mariae — Funebrium⁵⁸

Az első nem azonos a Magnificat-magyarázatokkal, mert azt is felveszi a szerkesztő külön műnek, a második pedig az a kötet lehet, amelyet Szabó Károly nyomtatott-nak feltételezett (RMK I. 517 — RMNY App. 133). Ezekhez a több-kevesebb joggal feltételezett és bizonyára magyar nyelvű művekhez tegyük hozzá a fennmaradt latin exhortatiókat, valamint a Ferdinánd király részére készített nyomtatványt — ennyit tudunk Káldi írói munködéséről. Meghatározhatatlan, hogy ezek a művek mikor születtek. A már elmondottak értelmében a vasár- és ünnepnapos posztillák négy kötetén 1630—31-ig dolgozott. A halotti beszédek datálásához a Szabó Károly által átvett 1629-es évszám ad némi támpontot. Még nehezebb kérdés a kötetben megjelent beszédek keletkezési ideje. Mint láttuk, néhány prédikáció esetében megállapíthatjuk a végső formába öntés post quem-jét, de ez nem jelenti egyben az egész beszéd születési — elmondási — idejét is.

Káldi György műveinek kikövetkeztetett listája ezek alapján tehát a következő:

Nyomtatott könyvek:

- 1) *Szent Biblia . . . magyarra fordította Káldi György. Bécs, 1626. (RMNY 1352)*
- 2) *Az evangéliumok és episztolák, melyeket esztendő által olvastat az anyaszentegyház vasárnapokon és az innepeken . . . [Ford. és kiad. Káldi György]. Bécs, 1629. (RMNY 1421)*
- 3) Káldi György: *A vasárnapokra való prédikációknak első része . . . Pozsony — [Bécs], 1631. (RMNY 1509)*
- 4) Káldi György: *Az innepekre való prédikációknak első része . . . Pozsony — [Bécs], 1631. (RMNY 1510)*
- 5) Káldi György: *Istennek szent akarattya . . . Nagyszombat, 1681. (RMK I. 1268)*
- 6) *Apparatus regius . . . [Összeáll. Káldi György], Viennae Austriae, 1618. (RMK III. 1207)*

Kéziratban maradt:

- 7) [A vasárnapokra való prédikációknak második része]
- 8) [Az innepekre való prédikációknak második része]
- 9) [A nagybójt napjaira való prédikációk]
- 10) [Prédikáció a legszentebb eucharisziáról és a szent Szűzről]
- 11) [Halotti prédikációk] (RMK I. 577 — RMNY App. 133)
- 12) [Magyarázatok a Magnificathoz]
- 13) *Exhortationes. Brunn, 1611—13.*

Nem lehet megállapítani, hogy milyen hatású szónok volt Káldi, illetve mennyire szívesen olvasták a kortársak a prédikációit. Nekrológjának írója így jellemzi: „Illud in universum dici potest, concionatorem vehementem, gravem, doctum et spiritu

⁵⁸ STOEGER: *i. m.* 166.

fuisse plenum, qui non raro diceret cum admiratione, subinde applausu, nunquam sine fructu". Nagyfalvi György is gyönyörűséges prédikációkról számol be. Mindenesetre a kinyomtatott könyvek nagy része raktáron maradt, valamikor a század közepén hozták újra forgalomba őket (vö. RMNY 1509). Ugyanakkor két évvel a prédikációk megjelenése után ismét kiadták Telegdi posztilláit (RMK I. 675—677). Káldié tehát nem fogyott el, Telegdiét pedig újranyomták. Nem tudjuk, hogy a rossz kereskedelem, a túl magas árak vagy a közönség érdektelensége okozta-e ezt. A 17. századi posztillairodalom az utolsó évtizedben lendült fel újra Landovics István és Illyés András műveinek kinyomtatásával és a Pázmány-beszédek második kiadásával (Nagyszombat, 1695 — RMK I. 1482). A század első felében forgalomba hozott három nagy beszédgyűjtemény közül csak Pázmányé él tovább (a 18. században hat újabb kiadása van), Káldi és Telegdi művét nem nyomtatják ki többé.

BAKÓ, DOROTTYA

La vie et les oeuvres de György Káldi

L'auteur esquisse dans son étude un tableau de la vie et de l'activité de György Káldi (1572—1634), orateur jésuite et traducteur de la Bible. Elle a complété et modifié les connaissances antérieures à la base des éditions de sources nouvellement parues et à la base des oeuvres de Káldi. Elle est de l'avis que Káldi avait un rôle plus significatif dans la vie spirituelle hongroise de son époque, que la postérité ultérieure a supposé. A la base des lettres et des notes de journal contemporaines, nous obtenons ici un tableau sur ses années d'étude de Vienne et de Rome aussi. Après des années orageuses passées en Transylvanie, il se mit à traduire la Bible, travail qui durait jusqu' à la fin de sa vie. Ses sermons sont des années 1608—1612. La publication de sa Bible s'attarda durant plus de deux décennies : elle ne débuta qu'en 1625 au frais de Pázmány, de Bethlen et de la chambre royale. Les premiers volumes de ses sermons paraissaient en 1631. Plusieurs de ses ouvrages restèrent en manuscrit ; l'étude publie la liste de ceux-là, de même que la liste déduite de ses livres parus en impression.

Misztótfalusi Kis Miklós betűhagyatéka a kolozsvári református nyomdáknban

Misztótfalusi Kis Miklós hagyatékának bonyolult sorsa az utóbbi másfél évtized alapos, a forrásokig visszamenő kutatásai nyomán¹ részleteiben is megismerhetővé vált. Dolgozatunkban e kutatások eredményeit szeretnénk összefoglalni és újabb források megszólaltatásával kiegészíteni.

Misztótfalusi nyomdája három részből tevődött össze: a nyomtató műhely az erdélyi református egyházkerület (generalis ecclesia), valamint a kolozsvári egyházközség és kollégium közös nyomdájának egyesített felszerelésével dolgozott, ehhez járult a Kis saját tulajdonában levő betűmetsző és öntő műhely.

I. E korában párját ritkító officína felbomlása már a Misztótfalusi Kis életében megkezdődött. Ellenségei, főképpen Szatmárnémeti Sámuel áskálódásai miatt a kolozsvári egyházközség és kollégium közös nyomdájának teljesen újraöntött betűkészletét és egyéb felszerelését 1699 őszen vissza kellett szolgáltatnia.² Ígéretet kapott viszont, „hogy amíg ő él, nem nyomtattatnak véle”.³ Halála után sem vették használatba, a kollégiumi könyvtár alatti szobában porosodott jó harminc évig.

Az egyházkerületi nyomdát a Református Főkonzisztórium 1702. május 20-án Telegdi Pap Sámuelnek, Misztótfalusi tanítványának adta bérbe.⁴ Telegdi, a Kistól nagyjából újraöntött betűkészletet használva, kezdetben mesteréhez méltó színvonalú könyveket bocsátott ki. Sajtója alól évente 6—8 nyomtatvány került ki, s jöllehet ezek között ritka a nagyobb terjedelmű könyv,⁵ a nyomda betűkészlete a folytonos használat során egyre kopottabbá vált. Mivel a betűk újraöntésére Telegdinek nem volt módja, utolsó kiadványainak színvonala meg sem közelíti a koraiakét.⁶ Halála után (1730 ősze) a Főkonzisztórium a nyomdát Szathmári Pap Sándornak adta bérbe (1731. április 29.).⁷

¹ HAIMAN 1972 — JAKÓ 1974.

² KvRefEhkLvt I.B.1. sz., *Series rerum...* c. jegyzőkönyv p. 62—64. — JAKÓ 1974. 356—357, 363.

³ JAKÓ 1974. 355, 403.

⁴ KvRefEhkLvt Fasc. X. lit. D. nr. 26. — JAKÓ 1974. 373.

⁵ CSÁKÁNY B. József: *Aspecte din activitatea tipografică Eparhiei Reformate și a Colegiului Reformat din Cluj între 1702—1800.* Kézirat (1973) az Erdélyi Ref. Egyházkerület kolozsvári Gyűjtőlevéltárában. 62 skl.

⁶ HAIMAN 1972. 121, 125. — Telegdi 1709-es nyomtatványában (RMK II. 2370) különféle fokozatú, szép, élesen nyomott Misztótfalusi-betűk mellett a régi, XVII. századi 18 pontos kolozsvári kurzívot is viszontláthatjuk. 1730-ban jelentette meg Dobrai Csulak Sámuel: *Leiki olaj* c. könyvét; betűi kopottak, nyomása elmosódott. Mindkét kiadvány nyomdadíszai a Kis Miklós műhelyéből származnak.

⁷ FERENCZI Zoltán: *A kolozsvári nyomdászat története.* Kvár 1896. 76. — JAKAB Elek: *Oklevéltár Kolozsvár történetéhez.* II. Bp 1888. 547.

2. Misztótfalusi betűmetsző és öntő műhelyének sorsa egy ideig a nyomdaktól függetlenül alakult. Erről Kis Miklós még 1692 körül úgy rendelkezett, hogy halála után szálljon az erdélyi egyházkerületre, özvegyének fizetendő 3000 forint ellenében. A Főkonzisztórium mindjárt a Misztótfalusi Kis temetését követő napokon (1702. április 25—28.) leltározatta is a műhely teljes felszerelését, de hiábavaló volt Bethlen Miklós buzgólkodása, a vételárat még részletekben sem sikerült előteremteni.⁸ 1703-ban kitört a kuruc szabadságharc, s a hadak járása idején a vásárlást senki sem szorgalmazta. A Főkonzisztórium azonban nem feledkezett meg a betűszerszámokról; Köleséri Sámuel 1708-ban legalábbis azzal az ürüggyel vitetett 16-féle patricát Szebenbe, „hogy conserválja a generalis reformata ecclesia számára”.⁹ Valószínű, hogy Köleséri ezekkel a stempelekkel a saját munkáihoz kívánt szép betűket készíttetni, ugyanis sohasem adta át őket az egyháznak.¹⁰

Misztótfalusi Kis özvegye 1711 szeptemberében újból felajánlotta a Főkonzisztóriumnak férje betűszerszámait.¹¹ Az Egyházfőtanács a vásárlás érdekében egyrészt bizottságot küldött ki a betűmetsző és öntő műhely fölleltározása végett, másrészt megkísérelte a szükséges összeg előteremtését.¹² Misztótfalusiné 1712 elején ismételten sürgette az ügyet, jelezve egyúttal, hogy a betűszerszámok megvételére már több, készpénzzel és azonnal fizető jelentkező akadt.¹³ Sajnos a Főkonzisztóriumnak — akárcsak tíz évvel korábban — most sem állt rendelkezésére a vételár, mivel az 1702-ben indított gyűjtés nem hozott eredményt, újat pedig közvetlenül a háború után reménytelen volt indítani. Így a betűszerszámok az özvegy kezén maradtak, aki haláláig (1721. december 21.) hűségesen őrizte is őket.

Örökösei — Misztótfalusi Kis Anna és férje, Récesei Boér József — végre értékesíteni szeretnék volna a hagyatékot. Valószínűleg ők bízták meg Telegdi Pap Sámuel azzal, hogy Misztótfalusi Kis Miklós betűiről mintalapot készítsen (1723. január 6.), melynek felirata a kezüknél levő matricákra utalt.¹⁴ Akár a több példányban készült mintalap, akár más tényezők révén a betűszerszámok ügye újból szőnyegre került, és a kolozsvári református kollégium professzorainak sikerült adakozó kedvű patrónusra találni: Bánffi György főgondnok 1724 márciusában 2000 magyar forintért megvásárolta és a kollégiumnak adományozta a sokat hányódott eszközöket. Mivel ekkor a kollégium nyomdája használatlanul hevert, a professzorok az értékes adományt szintén elraktározták.¹⁵

Fölvetődik a kérdés, hogy a Misztótfalusi Kis betűműhelyének végre köztulajdonba került felszerelése milyen mérvű csonkulást szenvedett az idők során. Boér József az eladáskor kötelezte magát, hogy a Kölesérinél maradt patricákat visszaszerzi és

⁸ JAKÓ 1974. 68. 480—482. — A leltár: KvRefEhkLvt Fasc. X. lit. D. nr. 26/e, kiadva: MKsz 1972. 205—208 (HAIMAN György). — JAKÓ 1974. 365—373.

⁹ JAKÓ 1974. 376.

¹⁰ Uo. 483. 42/1. jegyzet. — HAIMAN 1972. 109—110.

¹¹ FőkonzLvt 64/1711. — JAKÓ 1974. 374—375.

¹² FőkonzLvt 9/1712, Prot. sess. p. 99. — JAKÓ 1974. 375—384.

¹³ FőkonzLvt 6/1712, Prot. sess. p. 113. — JAKÓ 1974. 384—385.

¹⁴ HAIMAN György: *Tótfalusi Kis Miklós betűmetszői és tipográfusi hagyatékához*. MKsz 1972. 196. — HAIMAN 1972. 121.

¹⁵ JAKÓ 1974. 68—69, 401.

„általadja az többi mellé”.¹⁶ Az adományul kapott betűszerszámokról fölvelt leltárban szinte hiánytalanul megvannak a másfél évtizeddel korábban Szebenbe került stempelyek, Boér tehát eleget tett kötelezettségének.¹⁷ Ámde az a tény, hogy az eszközökért végül is csupán 1700 forintot kapott,¹⁸ mégis arra utal, hogy a hagyatéknémiképp csonkulva került a kollégium tulajdonába. Erre különben a kortársak is emlékeztek, Pataki Sámuel például hallomásból tudott arról, hogy a szerszámkészletből ötvösök stempelveket vásároltak.¹⁹ A csonkulás mértékét az 1711-ben és 1724-ben készült leltárak tételenkénti összevetése határozhatja meg, ezt azonban a különféleképpen használt betűmegnevezések nehezítik. A két leltár futólagos összehasonlítása alapján az a benyomásunk, hogy a csonkulás — a matricák esetében legalábbis — nem lényegbevágó. Az 1711-ben összeírt mátrixok kevés kivétellel az 1724-es leltárban is szerepelnek, a kollégium tehát olyan betűanya-készlet birtokába jutott, amely hosszú időre biztosította a református nyomdák ólombetűinek művészi színvonalú megújítását.

3. E megújítás az 1730-as években vált esedékessé, amikor a főkonzisztórium nyomda élére Szathmári Pap Sándor került. Megbízólevelének egyik pontja is erre utal: „azon Typographiának ... ő kegyelme ... tellyes tehetsége szerint conservatiojára, tipusinak renovatiojára igyekezzék...”²⁰ Szathmári német és holland műhelyekben évekig tanulta a nyomdászatot, a betűmetszéshez és öntéshez is értett.²¹ 1732 márciusában engedélyt kért és kapott arra, hogy a főkonzisztórium officína erősen megkopott betűit a kollégiumban őrzött Misztótfalusi-féle matricákkal újraöntse.²² Meg is kezdte a betűanyag felfrissítését, de a betűanyák mellett a kollégiumi nyomda Kistől származó ólombetűiből is vett kölcsön, megtakarítva így az öntés fáradságos munkáját. Minden kényelmessége mellett mégis ő volt az első, aki nagy elődje betűszerszám-hagyatékát célszerűen hasznosította: Kis Miklós stempelyeivel 31 db „Párisi Capital Matrixot” készített. (A különös elnevezés mögött valószínűleg a Grot canon capital 32 pontos betűfajta rejlik, ennek poncbélyegzői ugyanis szerepelnek az 1724-es leltárban, matricái viszont nem.)²³

Noha Szathmárinak, épp a Misztótfalusi-hagyatéknak révén, megadatott a lehetőség a nyomda jó karba állítására, munkáját hanyagul végezte, csúnyán nyomott, sajtóhibákkal teljes könyveket bocsátva ki.²⁴ Munkájával, lassúságával egyre

¹⁶ Uo. 386.

¹⁷ Vö. a JAKÓ 1974. 386—393. lapjain kiadott leltár „Stempelek” rovatát a Köleséri nyugtatványával uo. 376. A Szebenbe került patricák közül csupán egyetlen változat hiányzik a kolozsvári leltárból.

¹⁸ KvRefEhkLvt Fasc. X. lit. D. nr. 26.

¹⁹ JAKÓ 1974. 401.

²⁰ FőkonzLvt 5/1731, Prot. sess. p. 355—356.

²¹ FERENCZI: i. m. 76—77. — HERPEI János: *A XVI—XVIII. századbeli kolozsvári nyomdászok iskolái és szakmabeli végzettsége*. MKsz 1963. 176—177.

²² KvRefEhkLvt Fasc. X. lit. D. nr. 26. — FőkonzLvt 216/1838.

²³ JAKÓ 1974. 69, 388, 393—396. L. a FőkonzLvt 102/1768. sz. iratnak a Függelékben közölt szövegét.

²⁴ A Főkonzisztórium leirata Szathmárihoz: „nem tagadhattyuk, hogy a nyomtatásban mind szorosabb diligentiát, mind pedig nagyobb vigiliatot vártunk volna kegyelmedtől, mintsem amelyet Kegyelmed hivataljában való beállításától fogva tapasztaltunk (a betűk sem elég nitide tettvén meg, s e felett feles hibák is találatván a kegyelmed keze alól ki költ munkákban).” FőkonzLvt Prot. exp. p. 556. Szathmári Pap nyomtatványai (VERESTŐI György: *Gyászbeszéd özv. gr. Teleki Judít felett 1734*; NÁDUDVARI Péter: *Nyolcvannegy prédikációi 1741*) igazolják ezt az elmarasztaló véleményt. A címlapokon még mindig

inkább elégedetlenül a kolozsvári kollégium professzorai elhatározták a kollégiumi nyomda működésbe állítását, amely egyúttal az egyre szigorodó cenzúra megkerülésére is lehetőséget teremtett. A betűkészlet gyarapítása végett 1737 márciusában az unitárius egyháztól néhány mázsa öntött betűt vásároltak, Szathmáritól pedig — több-kevesebb hiánnyal — visszaszerezték a korábban kölcsönadott betűszerszámokat és ólombetűket.²⁵ E félig-meddig titkos műhely első kiadványát, C. Vitringa holland teológus *Doctrina Christianae religionis per aphorismos summam descripta* című művét még Szathmári kezdte nyomtatni, a munkát pedig Debreczeni György deák, Telegdi egykori legénye és a diáksorban lévő Páldi István fejezte be.²⁶

A kollégiumi nyomda beindítását azonban Szathmári Pap Sándor sérelmesnek tartotta, Bonyhai György püspök is nehezményezte. Felterjesztéseik nyomán a Főkonzisztórium jelentéstételre szólította föl a kollégium professzorait. Csepregi Ferenc és tanártársai védekező levelükben kifejtették:

„uj Typographiát nem erigálunk, . . . hanem a régi kegyes Benefactorok, nevezetesen gr. Bánffy György . . . által Collegiumunk számára szereztetett instrumentumokat s betűket, a mostan fungens Curator urunk által [az unitáriusoktól] szereztetett betűkkel együtt, avagy csak rész szerént akarjuk perлуstrálni és jó karba állítani, hadd tudhassuk meg, minemü kintsünk vagyon s mivel bővelkedünk.”

Védekezésüket figyelembe véve az Egyházfőtanács úgy kívánta rendbe hozni a református nyomdaügyet, hogy Szathmárit serényebb és figyelmesebb munkára szólította fel, a valóban értékes kincsekkel bővelkedő kollégiumi nyomda működését azonban — az illegális könyvkiadás várható következményeire is gondolva — már 1737 őszén betiltotta.²⁷ Az ellenőrzés azonban nem lehetett túl szigorú, a következő évben ugyanis egy újabb könyv került ki a kollégiumi műhely préluma alól, J. Clauberg *Logica contracta* című munkája. (E rövidke tankönyv korábbi hazai kiadásai épp a Miszótfalusi officinájában láttak nyomdafestéket, így a szintén Kis-féle betűkkel készült új kiadás könnyebben elkerülhette a cenzúra figyelmét.²⁸) 1738 tavaszán, a református egyházra nehezedő nyomás hirtelen fölerősödésekor²⁹ a kollégium professzorai jobbnak látták az illegális nyomda működésének beszüntetését.

szerepelnek a régi kolozsvári 16, 18 és 32 pontos antikvák és kurzívok, erősen kopott állapotban. A szövegben a Miszótfalusi Kis héber és görög betűi élesen nyomottak, de magyar és latin betűi kopottak. Túlfestékezés is rontja az összhatást. A nyomdadíszek, egy-két új barokkos fametszettől eltekintve, még a Kis Miklós officinájából származnak.

²⁵ KvRefEhkLvt *Series rerum* p. 164, 166. (kiadva: ProtKözl 1895. 135.) — JAKAB Elek: *Kolozsvár története*. III. Bp 1888. 169. — JAKÓ 1974. 393–397.

²⁶ JAKÓ 1974. 403, 484. — HERPEI János: *Könyvészeti tanulmányok*. Kvár 1942. 42–43. A címlapon Miszótfalusi 24 pontos antikváját látjuk viszont. A szövegben a 49. laptól kezdve, amikor György deák és Páldi vette át a munkát, szép, éles Kis-féle betűket találunk. Az iniciálék és a címlapdísz újak, a fejlécek Miszótfalusi-féle szedett körzetekből állanak.

²⁷ FőkonzLvt 8, 10, 15, 16/1737, Prot. exp. p. 554–556.

²⁸ HAIMAN 1972. 301, 311. — JAKÓ 1974. 486. Ebben az új kiadásban Miszótfalusi antikvái és kurzívjai szép éles nyomtatásban állanak előttünk. Új kezdőbetűk mellett a kiváló betűművész műhelyéből származó iniciálékkal is találkozunk.

²⁹ POKOLY József: *Az erdélyi református egyház története*. Bp 1904. III. 86–88. — TRÓCSÁNYI Zsolt: *Kísérletek teljes katonai uralom létrehozására Erdélyben (1732–1739)*. Századok 1983. 1007–1010.

Bárha kevés könyvet eredményezett, akciójuk mégis kettős hasznot hozott: nyilvánvalóvá tette egyrészt a főkonzisztórium nyomda hiányosságait, másrészt pedig a kivezető útra is rámutatott a szinte feledésbe merült kollégiumi műhely értékeinek fölcillantásával. 1740 áprilisában a kolozsvári református egyházközség és kollégium javaslatot terjesztett a Főkonzisztórium elé a két nyomda egyesítésére. Jelezték, hogy a kollégiumi nyomda „a Tótfalusi uram Matrixait és minden Typographiához tartozó Instrumentumait”, valamint az unitáriusoktól nemrég vásárolt „egy néhány mása német és magyar Betüket” tartalmazza, s mindezeket külön leltározva, a tulajdonjog fenntartásával adják a közös műhely használatába. A Főkonzisztórium, a két református nyomdát „jó időtől fogva akarván jó karba állítani és azok iránt állandó provisiot tenni”, örömmel fogadta és jóváhagyta a javaslatot. A kibővült műhely vezetését továbbra is Szathmári Pap Sándorra bízta, társául (coadjutor) pedig az Utrechtből nemrég hazatért Pataki Józsefet rendelte s ajánlta a Debreczeni György deák nyomdászlegény alkalmazását is.³⁰ Így újból létrejött az az egységes nyomtatóműhely, amely már a Misztótfalusi Kis életében is biztosította a folyamatos és gyors könyvkiadást.

Szathmári a kollégium Kis-féle, alig használt ólombetűit újból kezéhez véve inkább azokkal nyomtatott, a főkonzisztórium nyomda elkopott betűinek megújításával nem sokat törődött, annál is inkább, mivel a matricák nagyobb része a kollégiumban maradt. Így a Schultens héber nyelvtanát a Misztótfalusi új betűivel nyomtatta, s e szépen sikerült kiadvány a külföld elismerését is kivívta.³¹ Halála (1745. január 25.) után korábbi társa, Pataki József vette át a műhely vezetését, aki elődje hagyományait folytatva kizárólag a kollégium betűkészletét használta. A Pataki számára 1749-ben kiadott nyomdai pátensben a Főkonzisztórium világosan megkülönböztette „a mostan munkában lévő” és „a mostan nyugovó Typographiát”, elrendelve ez utóbbi „elkopott régi betűinek” megújítását.³² Évéggett Pataki átvette a kollégiumtól a Misztótfalusi-féle betűszerszámokat; az ekkor készült leltár szerint különféle fokozatú latin, magyar, német, héber és görög betűk matricái (3270 db), patricák, poncbélyegzők és betűöntő szerszámok, valamint öntött betűk kerültek a keze alá.³³ Lehetősége nyílt tehát arra, hogy a főkonzisztórium „nyugovó” nyomda betűinek újraöntésével kiegészítse az egyesített műhely betűkészletét. Ámde Patakiban nem lobogott a Misztótfalusi Kis tüze, s a betűöntés sok bíbelődéssel járó munkáját csak ímmel-ámmal végezte.

Kilencévi munkálkodása után egyik legénye, Kis György keserűen állapította meg: „tellyességgel csak fél caractert is, nem hogy többet, nem hogy épített s nem ujitott, ugy anynyira, hogy a N. Eklésia [azaz a Főkonzisztórium] betűivel semmi ollyas tisztességes munkát elaborálni nem lehet. Léven pedig akkor tájba a N. Collegium Typussa ujabb, mind azt koptattuk, hogy már mostan az új az ó Typussal szintén egyenlő.” Noha a Kis György vádjait bizonyos fenntartással kell kezelnünk, mivel főnöke elleni kirohanásait személyi ellentétek is szították, nagyjából mégis

³⁰ „Projectum circa Typographiam Claudiopolitanam” KvRefEhkLvt Fasc. X. lit. D. nr. 26/c. A Főkonzisztórium válasza: FőkonzLvt Prot. exp. p. 645–646. L. még FőkonzLvt 16, 20, 21/1740.

³¹ JAKÓ 1974. 404, 486. — ProtKözl 1889. 52–53.

³² FőkonzLvt Prot. exp. p. 558–559.

³³ JAKÓ 1974. 397–400.

igaza volt, hiszen a későbbi fejlemények világosan megmutatták, hogy az egyesített nyomda a Pataki keze alatt korántsem fejlődött a kívánalmaknak megfelelően.³⁴

4. Időközben a református nyomdaügy megújulásának ígéretes reménysége tűnt fel az 1752 szeptemberében hazaérkezett Páldi Székely István személyében. Németországi és hollandiai tanulmányai során Páldi a betűkészítés minden csinját-binját elsajátította, sőt a rézmetszésben is kiváló jártasságot szerzett; jogosan remélhette tehát a Főkonzisztórium, hogy „az egész typographiát — mint ígérte — maga iparija által jó rendbe fogja állítani”. Az Egyházfőtanács bizalmasan kezelendő terve szerint Páldi fogja átvenni a nyomda vezetését, a műhelyt a kollégiumban helyezik el, Pataki pedig nyugalomba vonul.³⁵ Kiszivárgott hírekből azonban Pataki József tudomást szerzett a tervről, s azonnal kérvényekkel fordult a főgondnokokhoz, hogy állását mentse. Figyelembe veendő érdemei között a betűk megújítását is felhozta, amivel valójában kevéssé büszkélkedhetett („tészen bizonságot a Typus is, amelyet ennyi jacturáim között szaporítottam és újítottam”).³⁶ Kitartó kérelmezéseivel elérte, hogy továbbra is a főkonzisztórium nyomda élén maradjon.

Ebben a helyzetben az Egyházfőtanács, hogy a pályája elején lévő Páldinak munkát adhasson, 1753. február 4-én ismét a nyomda megosztása mellett döntött, mégpedig úgy, hogy Páldi István „pro nova fusione et restauratione” vegye át a generalis ecclesia immár teljesen hasznavehetetlenné kopott betűit, Pataki József pedig mint főkonzisztórium nyomdász dolgozzék a kollégium szintén kopott, de még használható felszerelésével.³⁷

A régi betűk átadása azonban több mint egy évig húzódott, Páldi csak 1754. augusztus 10-én foghatott neki „az el kopott ó Typusok renovatiójokhoz”. Lendületesen haladt, hat hét alatt „egy rendbéli typust el-is végezvén”.³⁸ A Főkonzisztórium, a Páldi dicséretes előmenetelét látva, szeptember 21-én meghagyta a kollégium gondnokainak, hogy a betűszerszámokat, „mellyek az Collégiuméi és az Typographiához tartoznak, ugymint: Matrixakat, Stempeleket etc., hogy ezeketis a rósda továbbis ne eméssze, amellet pedig haszna vétethessék, a Pataki Jósef . . . keze alól . . . a Páldi István kezébe assignallyanak.”³⁹ Páldi a Misztótfalusi betűszerszám-hagyatékát használva tovább folytatta a betűk felújítását, és 1755. február 16-án Patakitól átvette a főkonzisztórium nyomda elkopott betűinek utolsó részletét is. A 23 mázsa 30 fontnyi betűmennyiség leltára részletesen felsorolja

³⁴ Kis György felterjesztése: FőkonzLvt 10/1754. Pataki József korai kiadványaiban (DEÁKI József: *Gyászbeszéd Székely Zsuzsánna felett* 1746; KAMARÁSI György: *Emlékezet kövei* 1747) aránylag szép, olvasható lenyomatban szemlélhetjük a kollégiumtól átvett Kis Miklós-féle betűkészletet, későbbi nyomtatványai azonban arról tanúskodnak, hogy ez a készlet is nagyon megkopott a keze alatt (*Naeniae lugubres* . . . *Samuelis Pataki* 1766; GÉNYA József: *Halotti oratio Filep Erzsébet felett* 1767). Az 1740-es években még használta a XVII. századi régi kolozsvári betűket (18 pontos kurzív díszbetű, 18 pontos kurzív kurrens), a Misztótfalusi műhelyéből származó címlapdísz (HAIMAN 1972. 62–9. kép) és záródísz (uo. 64–4. kép) pedig említett 1766-os kiadványában fordul elő, erősen kopott állapotban.

³⁵ HERPEI: i. m. (1963) 178–179. — KELEMEN Lajos: *Páldi István rézmetsző: Művészettörténeti tanulmányok*. I. Bukarest 1977. 144. — FőkonzLvt 47/1752, Prot. sess. p. 58–59.

³⁶ ProtKözl 1889. 44, 52, 60. — FőkonzLvt 22/1753.

³⁷ JAKÓ 1974. 70. — FőkonzLvt 9, 10/1753, Prot. sess. p. 76–77, Prot. exp. p. 104–106.

³⁸ FőkonzLvt 22/1754, Prot. sess. p. 138–139.

³⁹ Uo. Prot. exp. p. 170–171.

azokat a különféle fokozatú latin, héber és görög betűket, kottákat, iniciálékat, amelyeket még Kis Miklós öntött, s fél évszázados szüntelen használat során most megérették a felújításra.⁴⁰

Páldi Székely István műhelyét a kollégiumban rendezte be, „abban a Házban, amelyben még deák korában a Vitringát nyomtatta”. Április 9-én örömmel jelentette a Főkonzisztóriumnak, hogy „már régen a Betüim készen vagynak és minden apparatus a nyomtatásra”, a munka beindításához csak az engedély hiányzik. Először a Helvét Hitvallás nyomtatására kapott engedélyt;⁴¹ ez a kiadványa, a *Confessio et expositio fidei christianae*. . . Haiman György megállapítása szerint „szép élesen nyomott, tiszta Kis Miklós-féle betűkkel készült és nem is rossz tipográfiával”.⁴² Páldi nyomdaművészeti jártasságát és rézmetsző tehetségét egyaránt fémjelzi az *Elein való megtérésnek gyümölcse* című miniatűr könyvecske, amely 1760-ban került ki a sajtó alól.⁴³ Misztótfalusi méltó utódjává vált a betűmetszés és öntés terén is. Nyomdája betűkészletét teljesen felújította,⁴⁴ és új betűket is metszett; „Görög és Deák” matricáinak száma 500-ra megy. Új záródíszeket, fejléceket, körzeteket és iniciálé-sorozatokat készített. Abban is nagynevű elődje példáját követte, hogy a felekezeti korlátokon túllépve, tudásával egész Erdélynek kívánt szolgálni. Petru Pavel Aaron unitus román püspök megbízásából 1755-ben újraöntötte a balázsfalvi nyomda cirill betűit, a következő években pedig új cirill patricákat metszett a román officína számára. 1756-tól kezdődően latin betűkészletet öntött a balázsfalvi nyomdának, mégpedig a kollégium Misztótfalusitól származó matricáiból; így az új román műhely is részesedett az európai hírvetűművész örökségéből.⁴⁵

Páldi vezetésével a kollégiumi nyomda szépen dolgozott, az 1760-as években háromszor annyi kiadvány látott itt nyomdafestéket, mint a Pataki-féle konkurens műhelyben.⁴⁶ Időjártával azonban a Páldi István lendülete is alábbhagyott, főleg a nyomdafelszerelés megújítását hanyagolta el.⁴⁷ 1767-ben a Főkonzisztórium, látva mindkét nyomda hanyatló állapotát, bizottságot küldött ki a műhelyek felülvizsgálatára: „régibb, újabb betűk mása és font szám szerint mérettessenek fel, nemkülönben régibb újabb Matrixok vétessenek Calculusra, hadd tessék ki mind a két Typographusnál, mindeniknek mi volt az industriaja az után, hogy a régebb Instrumentumok kezeikhez mentek.” A bizottság szakértőjévé Pataki Sámuel

⁴⁰ JAKAB Elek: *Oklevéltár Kolozsvár történetéhez*. II. 590. A leltár: KvRefEhkLvt Fasc. X. lit. D. nr. 26/c.

⁴¹ FőkonzLvt 4/1755, Prot. sess. p. 155.

⁴² HAIMAN 1972. 127.

⁴³ MKsz 1972. 123.

⁴⁴ 1757 szeptemberében jelenti a Főkonzisztóriumnak, hogy „officináját is szükséges Deák betűkkel szaporíttatni kívánná, ha materia iránt parantsolni méltóztatnak Nagyságtok”. FőkonzLvt 45/1757, Prot. sess. p. 254.

⁴⁵ JAKÓ Zsigmond: *A balázsfalvi nyomda kezdetei*. Írás, könyv, értelmiség. Bukarest 1976. 253–256.

⁴⁶ CSAKÁNY: i. m. 41–44, 50–61. — JAKAB Elek: *Kolozsvár története*. III. Bp 1888. 315–316. Páldi Székely kiadványainak (*Innepnapokra való isteni dicséreték* 1760; SZATHMÁRI PAP Mihály: *Gyászbeszéd Verestói György felett* 1760) címeit és szövegét jórészt a Misztótfalusi Kis matricáival újraöntött betűkből szedte, nyomdadíszei viszont teljesen újak, saját készítésűek. Későbbi kiadványaiban a betűk kopottsága szembetűnő.

⁴⁷ PATAKI Sámuel írta róla 1769-ben: „már idős és beteges ember lévén Néh. Páldi uram, a reparatiot igen kedvetlenül folytatta”. FőkonzLvt 171/1769.

professzort nevezte ki az Egyházfőtanács, „mint akire bizza ettől fogva: Typographiákra való Attentiot primario” és „aki e dologhoz igen jól ért”.⁴⁸ 1768 januárjában a bizottság elvégezte a nyomdák leltározását; kivonatban fennmaradt összeírásukból⁴⁹ kiderül, hogy a kollégiumi nyomda 3109 db régi betűanyát őrzött. E mennyiségből az 1—12. tétel alatt felsorolt 2130 db matrica tekinthető a Misztótfalusi Kis hagyatékának, mivel ez a szám áll a legközelebb a kiváló betűművész örökségéről 1702-ben és 1724-ben fölvetett leltárakban szereplő 2274, illetőleg 2273 db betűanyához. E jelentős matricakészletből azonban ekkor már csupán 1819 db volt úgy-ahogy használható állapotban. A főkonzisztórium nyomda 44 db Kis Miklós-féle betűanyát használt. Pataki Sámuelnek az összeíráshoz fűzött megjegyzéseiből a leltározó bizottság elégedetlensége csendül ki, a műhelyek föllendítését célzó intézkedéseik azonban a két bérlő, Páldi István és Pataki József öregsége, törődöttsége miatt egy ideig még nem léphettek életbe.

A főkonzisztórium nyomda a Pataki József keze alatt maradt még jó másfél évtizedig. A műhely lassú hanyatlására utal, hogy 1770 után egyetlen könyv sem került ki a sajtója alól; Pataki a kalendárium és alkalmi aprónyomtatványok készítéséből meg az egyházközségtől húzott gondnoki fizetéséből tartotta fenn magát. Nyomdája állapotáról 1777-ben így írnak a kolozsvári kollégium gondnokai: „van ugyan még itt a . . . Pataki József uram kezénél egy ideig meghagyva egy Typographia, hogy öregségére jutott állapotját táplálja belőle, . . . de ezt ad massam reponálni a Collegium és Ecclesia kívánja, külön tovább nem is tarthatja, éppen el romlott Statusban lévén.”⁵⁰ 1784. december 16-án Pataki József elhunyt, s műhelyének mintegy 10 mázsányi betűanyaga a kollégiumi nyomda kezelésébe került.⁵¹ „Hanem a betűk többnyire mind el kopottak lévén — írják a kollégium előljárói 1820-ban — ottan mind ez ideig is nem használtattak, hanem még akkor különös Ferslágban bé pakkoltatva mostis a Collegyom régi Thécájában tartatnak.”⁵²

5. A XVIII. század végén tehát a kolozsvári kollégium nyomdája lett a Misztótfalusi-örökség egyedüli letéteményese. Páldi Székely István halála (1769. március 10.) után a kollégium a bérlőrendszert megszüntetve saját kezelésébe vette a műhelyt, felügyelőjévé pedig, a Főkonzisztórium jóváhagyásával, Pataki Sámuel nevezte ki.⁵³

Pataki professzor, az Erdély-szerte ismert nyomdászakértő Misztótfalusi Kis Miklós első értékelői közé tartozott, és a kezére bízott műhelyt a nagy előd szellemében kívánta fejleszteni. 1769 novemberében nagyszabású tervet dolgozott ki a nyomda fellendítésére, amit a Főkonzisztórium jóvá is hagyott. Eszerint Páldi kiváló tanítványa, Beregszászi Péter lett a műhely vezetője (factora, „Legények Praesese”), akinek a munka irányítása mellett fő feladata volt, hogy „maga

⁴⁸ FőkonzLvt 56/1767, Prot. exp. p. 880–881.

⁴⁹ FőkonzLvt 17/1768. A fölterjesztéshez mellékelt leltárak sajnos már a múlt században is hiányoztak a levéltárból. A leltárak 102/1768. sz. alatt fennmaradt kivonatát a Függelékben közöljük.

⁵⁰ FőkonzLvt 88/1777.

⁵¹ KvRefEhkLvt *Series rerum* p. 239. — ProtKözl 1895. 199. — FőkonzLvt 216/1838.

⁵² FőkonzLvt 171/1820.

⁵³ Uo. 171/1769.

szüntelen dolgozzék a Typusok reparatioján, Görög és egyéb betűknek, melyeknek még hijával vagyunk, matrixain”.⁵⁴ A nyomda műszaki fejlesztésében Pataki szerepet szánt a Pálditól nevelt több szakembernek is, köztük Vizi Istvánnak, aki autodidakta módon sajátította el a betűkészítés mesterségét és a nyomda factora volt 1772—1775 között.⁵⁵ Beregszászi, Vizi és Rochel Antal „betűmettő és öntő legények” kezemunkájával folyamatosan haladt a betűkészlet felújítása és öregbítése oly mértékben, hogy a Pálditól örökölt hétmázsányi betű tíz év alatt 60 mázsára szaporodott.⁵⁶ Ehhez nem csupán a kollégium Misztótfalusi-féle matricáit használták, hanem újakat is készítettek; Rochel például „egy német petit egész character Mátrixot”. Pataki professzor pedig Sárdi Sámuel szebeni nyomdász hagyatékából Lőcséről származó betűanyákat és stempeket is vásárolt. Jogos büszkeséggel jelenthette 1780-ban a Főkonzisztóriumnak: „Ezekkel és a miket magam tsináltattam matrixokat, sokkal többet mutatok accessoriumot, mint a mi Totfalusianum kezembe jött.”⁵⁷ A Sárdi özvegyétől szerzett betűszerszám-készlet 3839 matricából és 1620 acélbetűből (stempel) állt.⁵⁸ Páldi és tanítványai is szép számban készítettek új betűanyákat, ezzel szemben a kollégium tulajdonában levő Misztótfalusi-hagyaték az utolsó ismert leltár⁵⁹ szerint 3270 matricát tartalmazott. Pataki Sámuel igazgatása alatt tehát jelentősen kibővült a nyomda szerszámkészlete, de a Kis Miklós kezéből származó százados öntőmintácskákat még ekkor is használták új betűk készítésére.⁶⁰

A kollégiumi nyomda Pataki Sámuel felügyelete alatt zajló nagyarányú felújításának Kapronczai Nyerges Ádám volt a kulcsembere. Kapronczai, az utolsó erdélyi betűművész 1769 őszén a kolozsvári műhelyben a Misztótfalusi Kis eszközeit használva kezdett ismerkedni a nyomdászat s a betűkészítés titkaival. Tanítómestere Beregszászi Péter volt, Pataki professzor pedig a Kis Miklós példájával serkentette a mesterség minél alaposabb elsajátítására. Másfél évnyi gyakorlat után Kapronczai — Pataki véleménye szerint — „rotunda betűket jótskát tsinált, de a cursivájából kitettzik, hogy még lehet ő kegyelmének tanulni”.⁶¹ A Főkonzisztórium segítségével 1772-ben Bécsbe utazott, ahol Joseph Kurzböck udvari nyomdász mellett öregbítette mesterségbeli tudását. Már 1777-ben haza akart jönni, de alkalmazásának ügye, akárcsak a Páldié, jó három évig húzódott, míg végre 1780 márciusában a Főkonzisztórium kinevezte a kolozsvári kollégium nyomdászává.⁶² A nyomda ügyét

⁵⁴ FőkonzLvt 171/1769, „A Kolozsvári Reformatum Collegium Typographiájának ezután való folytatásáról rövid Reflexiók” cím alatt. Vö. Jakó 1974. 485. 7. jegyzet.

⁵⁵ FőkonzLvt 18, 41/1772. HERPEI: *i. m.* (1963) 181.

⁵⁶ FőkonzLvt 17/1772, 32/1780, 146/1785. — HERPEI: *i. m.* (1963). 181. Beregszászi „Gármond, Cicero és Augustin charactereket” készített. KvRefEhkLvt Fasc. XXXIII. nr. 5.

⁵⁷ FőkonzLvt 32/1780. KvRefEhkLvt XXXIII. nr. 5.

⁵⁸ FőkonzLvt 229/1818.

⁵⁹ JAKÓ 1974. 397–400.

⁶⁰ 1777-ben a kollégium gondnokai jelentik a Főkormányzéseknek: „Collegium etiam hocce licet precipuis Typorum formas, matricesque vulgo vocatas, jure optimo a Saeculo possidens, typos sibi necessarios in proprios usus fundi curaverit et nunc quoque caret.” FőkonzLvt 88/1777. — Pataki Sámuel 1769-ben írja a Misztótfalusi betűszerszámairól: „az ő munkáinak nagyobb része kezünkre jutván, most is az fundamentoma betűinknek, melyekkel élünk s szépségekkel dicsekedünk.” JAKÓ 1974. 485. 7. jegyzet.

⁶¹ FőkonzLvt 18/1772.

⁶² Uo. 88/1777, 31/1780. HERPEI: *i. m.* (1963) 182–183.

szívén viselő Kemény Simon főgondnok örömmel fogadta a kinevezést, a Kapronczai személyében ugyanis „perfectus jó Typographussa lenne a Collegiumnak, kinek keze alatt . . . az betűk szépen és jó móddal meg újittatnának, sőt ha a költség engedné, fundamentumából is szép új betűk öntettetének a Typographiának nem tsak mostani, hanem sok időkig tartó nevezetes hasznával, melyre elég példa, hogy Tótfalusitól fogva jó Typographus Erdélyben nem lévén, ma is az ő munkája után áll fenn ezen Typographia.” A Kapronczai számára kiállított megbízólevél pontosan ezt a célt tűzte ki az új nyomdavezető elé: „Ami defectusok vagynak azokban [a betűkben], amik most találatnak, megjobbitsa és suppleálja; a micsoda speciesű betűk pedig még nincsenek, és egy Typographiában megkívántatnak, megkészitse és kipótolja. Szükséges betűket öntsön vagy öntessen, egy szóval a sculptoria és fusoria officinát regálya és ornálya.”⁶³

A Miszótfalusi méltó utódjaként értékelt Kapronczai Ádám be is váltotta a hozzáfűzött reményeket. Egy új stílus előhírnökeként „a hollandi típusból a klasszicizmus irányába mutató” betűket metszett, ezeket már 1781-ben használatba vette.⁶⁴ Gondja volt a Sárdi-féle nemrég szerzett matricák kijavítására. Maga is megvallotta, kortársai is úgy ismerték, mint aki „különösen Sculptor inkább, mint Typographus”, ámde a nyomda mindenféle ügye-baja elvonta a szívének legkedvesebb munkától. 1784 márciusában írja: „én a tipográfiának szükségesebb és hasznosabb részét nem dolgozhatom, ugy mint a betű metzésre, melly nagy attentióval jár, éppen nem érkezhetem.” Nyomdavezetői állásáról lemondva életét ezután a betűkészítésnek kívánta szentelni.⁶⁵ 1785 végén Marosvásárhelyre költözött és az ottani református kollégiumban nyomdát alapított.⁶⁶ Egyik jelenkori méltatója szerint „vele lezárult Kolozsvár nagy könyvnyomtatóinak, vagyis a nyomda művészeinek szép, hosszú sorozata”.⁶⁷ Betűszerszám-hagyatéka, különféle adósságai fejében, a kolozsvári kollégium nyomdájának tulajdonában maradt.⁶⁸

Az újra a Pataki Sámuel közvetlen irányítása alá került kolozsvári műhely élére nem sikerült olyan szakembert állítani, aki a nagy elődök munkáját a kor színvonalán folytatta volna. 1784—1790 között Deáki Sámuel állt a nyomda élén, utóda, Török István, 1805-ig volt a nyomda administratora. Munkájukról semmi érdemleges sem mondható, az átlagos mesteremberi színvonalat nem haladták meg.⁶⁹ Nyomtatványaikban az új betűk mellett még a XIX. század elején is

⁶³ FőkonzLvt 31/1780.

⁶⁴ HAIMAN 1972. 127. BEAUMONT Mária: *Kisdetek tárháza* (1781) c. kiadványának címlapján Miszótfalusi 16 pontos antikva verzáljával találkozunk, de a szöveget új metszésű antikvából szedte.

⁶⁵ FőkonzLvt 59/1784.

⁶⁶ KONCZ József: *A marosvásárhelyi evang. reform. kollegium nyomdájának száz éves története*. Marosvásárhely 1887. 3—5. — TÖRÖK István: *Adalékok a kolozsvári ev. ref. kollegium nyomda-vezetőinek életrajzához*. Erdélyi Múzeum 1888. 204—213.

⁶⁷ HERPEI: *i. m.* (1963) 181.

⁶⁸ A kolozsvári kollégium előljárói, számbavéve a nyomda fejlődését a Pataki Sámuel igazgatása alatt, megjegyzik: „ezekhez járultanak még a Kapronczai Ádámtól adósságban el foglalt feles számú elegy-belegy Mátrixok, Stempelek és egyéb eszközök is.” FőkonzLvt 138/1805.

⁶⁹ HERPEI: *i. m.* 184. — FőkonzLvt 138/1805. — KvRefEhkLvt *Series rerum* p. 276.

föllelhetők a Misztótfalusi Kis betűhagyatékának nyomai, erősen kopott formában.⁷⁰

Pataki Sámuel nyomdafelügyelő halála (1804. szeptember 10.) után a kollégiumi nyomdát újból bérbeadták. Ez alkalommal részletesen számba vették a műhely felszerelését; a leltárkönyvben (1805) a Kis Miklós hagyatékából származó záródíszek és iniciálék lenyomatai is szerepelnek.⁷¹ Az 1806-ban készült bérleti hirdetés arról is tájékoztat, hogy a nyomda nagyértékű betűszerszámai: „a Matrixok pedig és Stempelek, mellyek is Deák, Magyar, Német, Schwabacker, Sidó, Görög és Örmény szép, jó és tiszta mindenféle characterü Betűkhöz tartoznak”, nem kerültek a bérlő kezelésébe, hanem esetről esetre kölcsön vehette őket a kollégiumtól a betűk felújítása végett.⁷² Az örmény betűanyák bizonyára a Kapronczai hagyatékában maradtak fenn, a latin, magyar, héber és görög matricák egy része pedig még a Misztótfalusi Kis kezétől származott. Az európai hírű nyomdaművész betűszerszámai 1897-ig a kollégium tulajdonában maradtak, „amikor aztán, a nyomda egész régi felszerelésével együtt, nyersanyagként eladták”.⁷³

A kollégiumi műhely felszereléséből csupán azok a fára metszett iniciálék, címlap- és záródíszek, fejlécek maradtak fenn, amelyeket anyaguk miatt nem lehetett értékesíteni. E százados nyomdatörténeti relikviákat ma a kolozsvári Akadémiai Könyvtár őrzi.⁷⁴ Közöttük három olyan címlapdíz, három záródíz és két olyan iniciálé-sorozat található, amelyet a Misztótfalusi Kis Miklós officínája is használt. Megállapítható tehát, hogy a Haiman György monográfiájában közzétett iniciálé-sorozatból (52. kép) a 6. és 7. számú kezdőbetűk nyomódúcainak egy része (10, illetve 12 db) napjainkig fönmaradt. A címlapdíszek (62. kép) közül az Elzevir-nyomdászjelvény mása (2. sz.), a szárnyas napóra (9. sz.) és a gyermekpárt ábrázoló fametszet (15. sz.) kliséje maradt reánk. A Misztótfalusitól is használt záródíszek (64. kép) közül az 5., 6. és 12. számúnak maradt fenn a nyomódúca. Így, ha Kis Miklós betűkészítő eszközei, művészetének anyagi hordozói meg is semmisültek az idők során, nyomtató munkájának néhány megmaradt tárgyi emlékét ma is kegyelettel szemlélhetjük.

*

Misztótfalusi Kis Miklós betűhagyatéka, bár használatának mértéke fokozatosan csökkent, egy jó évszázadon át élő és ható tényezője maradt az erdélyi nyomdászatnak. Bod Péter és Pataki Sámuel nemzedékében pedig már betűművészi

⁷⁰ HAIMAN 1972. 127. Intze Mihály temetési kártáján (1795) Misztótfalusi Kis kurzív betűivel találkozunk, sőt a 6 × 6 cicerós I és M iniciálé is az ő műhelyéből való (HAIMAN 1972. 52—7. kép). A SZILÁGYI Ferenc—Hp05bERÉPEI János: *Gyászbeszédék br. Bánfi Terézia felett* (1807) c. kiadvány címlapján Kis Miklós 16 pontos kurzív verzálja látható, új, díszbetűk társaságában. A *Keresztyén katekismus* című, 1816-ban megjelent könyvben is találkozhatunk még Misztótfalusi betűivel.

⁷¹ JAKÓ 1974. 32, 34—35. ábrák.

⁷² FőkonzLvt 56/1806.

⁷³ JAKÓ 1974. 70. — GYALUI Farkas: *Adatok a könyvnyomtatás történetéhez Magyarországon. A kolozsvári református kollégium egykori nyomdája Budapesten*. MKsz 1902. 90—91.

⁷⁴ Az értékes régi klisék a volt Kolozsvári Református Kollégium könyvtárának anyagával együtt kerültek az Akadémiai Könyvtár őrzetébe. Maria Ursutiu könyvtárosnő hívta fel rájuk a figyelmemet, szívességét ezúton is hálásan köszönöm. A kliséket az 1805-ös Inventariumban látható lenyomatok alapján Soltész Zoltánné azonosította és rendezte.

munkásságának úttörő, példamutató volta, könyvkiadói programjának újszerűsége is tudatosult. 1782-ben írja Pataki a református kollégium nyomdájáról:

„műhelyünknek a halhatatlan emlékü férfi, Tótfalusi Kis Miklós ideje előtt is voltak betűanyái, az említett Tótfalusitól pedig általa készített elegáns latin betűk és különféle héber betűk hasonlíthatatlan szépségű matricáit szereztük meg; később ezen eszközöket latin, görög és elsősorban német, a külföldieknél nem alábbvaló matricákkal egészítettük ki avégett, hogy e haza minden nemzetének szükséges könyvek nyomtatására alkalmas legyen. Mely Tótfalusi Miklósnak is célja volt, ha föltett szándékát a sors megvalósítani engedte volna. Tótfalusi szellemétől indítatva egynéhány hazánkfia a református státus költségén a rézmetszés művészetét külföldön elsajátította, hogy az általa megkezdett művet tökéletességre vigye.”⁷⁵

Függelék

KOLOZSVÁR, 1768 JANUÁR

*A főkonzisztórium (Pataki József)
és kollégium (Páldi István) nyomda leltárainak kivonata*

FőkonzLvt 102/1768.

A Tit. Páldi István uramnál lévő Typographiának Conscriptioja. Anno 1768 Diebus Januarii

I. Mátrixok és Stempelek, mellyeket B. e. Grof Bánffy György ur vett volt a N. Totfalusi uram Relictájától a Kolosvári Ref. Collegiumnak

1. Canon Mátrixok nro	252
2. Paragon Mátrixok nro	76
3. Tertia vagy Textual Mátrixok nro	36
4. Augustin Mátrixok	243
5. Cicero Mátrixok	252
6. Descendian Mátrixok	244
7. Garmond Mátrixok	245
8. Brevier Mátrixok	28
9. Sido betük és accentusok Mátrixai	418
10. Sido Miscellánea Matrixok	57
11. Déák Miscellánea Matrixok	254
NB. Ezek nagy részént haszantalanok, tsak némelyeket lehet még valami haszanra adpicalni.	
12. Virágos Capital Német Mátrixok	25
13. Régi modi Német, Görög, Déák Mátrixok	979
NB. Ennek nem lehet hasznát venni, hanem a Görög Contractiokra nézve egy néhánynak.	

Summa nro = 3.109

Ezek között haszonvehetők vagynak tsak 1.819. De ezek között is sokak justálatlanok, és némely speciesekek defectussi vagynak, mellyeket suppléálni kelletik. Ezeken kívül vagynak:

14. Mindenféle betűkhöz való Quadrát és Spatium Mátrixok nro	59
15. Stempelek vagynak külömbfélék, ugyan Tótfalusié, nro	772
16. Fusorium Instrumentum, mely még Tótfalusi munkája nro	7
II. Mátrixok és Stempelek és egyebek, mellyeket T. Páldi István uram tsinált.	
1. Görög és Déák Mátrixok nro	500
NB. Ezekből justálva vagynak nro 164, a többi justálatlan	
2. Stempelek Görögök, Déákok és Tzirrádák	336
3. Fusorium Instrumentumok	7
Ezeket vagy épen ujan tsinálta, vagy ex fundamento corrigalta, ugy hogy tsak a matéria a régi	
Fa Metzések és Fa Betük	

⁷⁵ FőkonzLvt 57/1782. — TÖRÖK István: *Barth Péter és a nyomdászabadoalom*. Erdélyi Múzeum 1900. 140.

1. Titularis, Initialis és Finális Tzirrádák nro	43
2. Egy néhány rendbéli Titularis Virágos betűk nro	129
3. Simplex Capitalis Betűk két rendbéliek nro	106
4. Aesopusra valo Figurák	36
5. Uri Familiak Tzimerei	14
III. Öntött Betűk Castástól masalva	
Betűk vagynak különböző speciesűek centen.	17
NB. 1. Vagyon még ezeken kívül matéria készen és ön materiának való	1 6

Melleyeket az el mult esztendőben szerzettünk, de még az arrát meg nem adtuk.

2. A betűket Castastól mértük, mellyeknek pondussal fel mégyen circiter 5 Mására. És így a Betűk Massájának igaz pondussa léssen csak cent. 12. De ezután mikor refundaltatnak accuratius léssen meg mérve.

A T. Pataki Josef uramnál való Typographiának Conscriptioja Anno 1768 Die 19 Januarii

I. Matrixok és Ön virágos betűk

1. Brevier Matrixok nro	216
Ezeket Néh. Szathmári Sándor uram készítette, mikor a kis Soltárt akarta nyomtatni. Maradt az Ecclesia és Collegium Typographiájának.	
2. Parisi Capitál Matrixok nro	31
Ezeket is ő kegyelme verte volt ki a Collegium Stempeleivel.	
3. Arabs Matrixok	70
Ezeket is ő kegyelme tsinálta volt, mikor a Schultens Sido Grammaticáját nyomtatták ki.	
4. Kalendariumhoz valo jegyek Matrixai	44
Ezek a Collégiuméi, ad usum adattattak ki	
5. Önből öntött virágos betűk nro	86
Ezeket Néhai Szathmári Sándor Uram hozta volt Ultrajectomból.	
6. Egy Brevier corpusu Fusoria	

II. Öntött Betűk

Öntött betűk vagynak mind öszve cent. 21 lib. 71. De ezeket mérvén mind Castástól, a Casták voltanak nro 35, mellyeknek pondussa circiter téssen cent. 5. lib. 60. Ki huzván azt ex universa Massa, marad cent. 16. lib. 11.

[A következő megjegyzések más kézzel íródtak; íráskéjük alapján szinte bizonyosra vehetjük, hogy a Pataki Sámuel kezétől származnak]:

E tsak Extractussa mind két Typographia conscriptiojának, mert a Conscriptiokor, a Mlgs Urak, Professorok s mások jelen-létekbe, a Betűknek Speciesei és Gradussi szerint, per specifica mentünk, mellyet Könyvbe is irunk, ha correctio accedal némelyekbe. Mert szokatlan dolog lévén, nem lehetett mindennek úgy végére menni, a millyen accuratioval kellene ennek lenni. Elégge ki-tettzik mind-azon-által, hogy felette sokat apadott, eleitől fogva a Massa. És most az egész Ref. Statusnak nints több mintegy 28 Mása betüinél, holot 50 Másának-is kellene lenni egy jó Typographiába. A mik vagynak azokis, mind két Typographiába, kopottak, egyenetlenek, hijánosok s.a.t. Nem volt mód benne, hogy ez alkalmazossággal egész Declaratiot küldhessek, mindenekről, mellyek a Typographiára tartoznak, a Szombati Postán bővebb reflexiokat fogok küldeni.

Használt rövidítések:

FőkonzLvt — Az Erdélyi Református Főkonzisztórium levéltára az Erdélyi Református Egyházkerület kolozsvári Gyűjtőlevéltárában

HAIMAN 1972 — HAIMAN György: *Tótfalusi Kis Miklós, a betűművész és tipográfus*. Bp. 1972.

JAKÓ 1974 — JAKÓ Zsigmond: *Erdélyi féniks, Misztófalusi Kis Miklós öröksége*. Bukarest 1974.

KvRefEhkLvt — A Kolozsvári Református Egyházközség levéltára az Erdélyi Ref. Egyházkerület kolozsvári Gyűjtőlevéltárában.

MKsz — *Magyar Könyvszemle*

ProtKözl — *Protestáns Közlöny*

SIPOS, GÁBOR

**L'héritage de caractères de Miklós Misztótfalusi Kis
dans les imprimeries calvinistes de Kolozsvár**

L'étude résume les résultats des recherches concernant l'héritage de l'imprimeur renommé de Transylvanie, Miklós Misztótfalusi Kis (1650—1702) et elle cherche à les compléter en utilisant des sources nouvelles. La dissolution de cette « officina » sans pareille à son époque commença déjà du vivant de l'imprimeur, à cause des intrigues de ses ennemis. Ses héritiers ne trouvèrent un patron qu'en 1724, quand György Bánffy acheta les instruments d'imprimerie et en fit donation au collège de Kolozsvár. A ce moment, la mutilation ne fut pas encore essentielle. L'atelier fut dirigé d'abord par Sándor Szathmári Pap, puis, à partir de 1745, par József Pataki. Plus tard, après ses études en Hollande et en Allemagne, ce fut István Páldi Székely qui obtint un rôle dans la direction de l'officina et qui devint un digne successeur de Misztótfalusi. Au temps des successeurs de Páldi, l'atelier tomba en décadence; après 1770, il ne publia aucun livre. Le professeur József Pataki élaborait un plan grandiose pour donner de l'essor à l'imprimerie. Ce fut Ádám Kaprinczai Nyerges qui fut l'homme-clé de ce renouvellement; il fut le dernier sur les rangs des grands imprimeurs de livre de Kolozsvár. Le stock de caractères de Miklós Kis resta jusqu'à 1897 dans la possession du collège, quand il fut vendu en tant que matière première, avec l'outillage complet de l'imprimerie. Malgré tout cela, son héritage de caractères resta, durant plus d'un siècle, un facteur vivant de l'imprimerie de Transylvanie.

A Martinovics páholy és a Világ

Ismerve a század eleji polgári radikális erőknek azt a koncentrátumát, amelyet a Martinovics páholy jelentett, sajtótörténetileg nem jelentéktelen a páholy és a radikalizmus leghathatósabb lapjának kapcsolatát — a jegyzőkönyvek alapján — tisztázni.

A *Világ* politikai-társadalmi programjára döntően hatottak a szabadkőművesség 1909. január 9-i rendkívüli nagygyűlésén elfogadott határozatok. Ezeknek előkészítésében és a nagygyűlési események irányításában meghatározó jellegű volt a Martinovics páholy tagságának magatartása.

Még 1907 végére nyúlt vissza a radikális szociológusok elképzeléseivel rokonszenvező páholyok közös megbeszéléseinek gyakorlata. Ez 1908-ra már közös akciókat is eredményezett. Az 1909-es rendkívüli nagygyűlést is a budapesti Prométheusz, Petőfi és Martinovics, valamint a két legerősebb vidéki páholy: a győri Philantrópia és a nagyváradai László király kezdeményezte, elégedetlenek lévén a Nagypáholy vezetőinek a választójog és az antiklerikalizmus kérdésében elfoglalt álláspontjával.

A végőráit élő koalíció a megígért általános választójogot igyekezett kicserélni plurálisra. Ennek tervezete 1908 nyarára vált ismertté. Ekkor a szabadkőművességben belüli progresszívek igyekeztek a régebbi nagygyűlési határozatnak érvényt szerezni, annak, hogy minden szabadkőművesnek kötelessége az általános, egyenlő és titkos választójog propagálása. Ugyanekkor azonban a konzervatív szellemű szabadkőművesek a választójog nyilvánosságának és pluralitásának elfogadása mellett agitáltak.

A Martinovics páholy vezette kis radikális tábor tevékenységével próbálta ellensúlyozni a Nagypáholy *Intelem és program* c. körlevelében foglaltakat és Bókay Árpád helyettes nagymesternek a Szövetségtanács 1908. október 6-i ülésén mondott beszédét. Mindkettő igyekezett visszafogni a szabadkőművesség progresszív része által kezdeményezett választójogi agitáció lendületét. A polgári radikálisok által indított választójogi harcnak jelentős eseménye volt a *Huszedik Század* 1908. decemberi, ún. választójogi számának megjelenése. Ezt a külföld megfelelő tájékoztatására ezer példányban franciául is megjelentették. Az idegen nyelvű kiadás többletköltségei 2500 koronát tettek ki. Ennek az összegnek előteremtésére indítottak gyűjtést a szövetségben belül a Martinovics páholy nevében Zigány Zoltán és Jászi Oszkár.¹ A kérés nem hangozhatott el eredménytelenül, mert az egyik

¹ OL Martinovics páholy iratai P 1123 l. csomó 2. tétel. (Jászi Oszkár és Zigány Zoltán levele a szabadkőművességhez 1908. dec. 12.)

páholy dec. 15-i levele arról tudósította Zigány főmestert, hogy 150 koronát adnak a *Huszedik Század* részére, Pauncz Sándor nagykereskedő külön 50 koronát.²

A haladó szellemű szabadkőművesek elégedetlenek voltak a Nagypáholy vezetőinek a klerikalizmussal szemben elfoglalt álláspontjával is. A Martinovics páholy leszögezte, „hogy a klerikalizmus ellen csak szekularizációval lehet küzdeni, de erről a Nagypáholy és a Szövetségtanács hallani sem akar”.³

Különösen feszültté vált a viszony a radikális páholyok és a szabadkőművesség vezető szervei között azután, hogy ismeretessé vált a Szövetségtanács dec. 14-i határozata. Ez ugyanis két szótöbbséggel kimondta, hogy a választójog kérdését sem a rendkívüli, sem a rendes nagygyűlés napirendjére nem engedi felvenni. Erre válaszul a Martinovics páholy körlevelében közölte az egyes páholyok főmestereivel, hogy a Szövetségtanács határozata ellen fellebbezéssel él, arra kérve a szövetség operatív szervét „szíveskedjék a fellebbezésünket a legközelebbi nagygyűlésen a megalakulás után első pont gyanánt előterjeszteni, hogy amennyiben a nagygyűlés jelen fellebbezésünk és reménységünk szerint a sérelmes határozatot meg fogja semmisíteni, a szóban forgó kérdés azonnal tárgyalható legyen”.⁴

E fellebbezés tárgyalását a progresszív erők nyomásának engedve, a nagymesteri értekezlet a nagygyűlés napirendjére tűzte, s megadta a szót az indoklásra. Erről az eseményről számolt be Zigány főmester a páholy 1909. jan. 2-i ülésén. A radikálisok most már a nagygyűlést próbálták alaposan előkészíteni, hogy a választójog és az antiklerikalizmus kérdésében át tudják törni a szabadkőművesi konzervativizmus falát. Valóságos haditerv szerint eljárva igyekeztek az egyes páholyokat a nagygyűlésen tanúsítandó egységes állásfoglalásra rávenni. A szavazás számukra kedvező alakulása érdekében sorra látogatták a budapesti és a főbb vidéki páholyokat.⁵

Az akció sikere érdekében nemcsak a magyar páholyokkal keresték a levélbeni és a személyes érintkezés lehetőségét — hiszen még jan. 9-én 14 órára is bizalmas értekezletet hívtak össze —, hanem az egész ügy szervezőjének, a Martinovics páholyának a megbízásából Diner-Dénes József Bécsbe utazott. Itt sikerült a bécsi radikális páholyok főmestereinek támogatását megnyerni. Ezt jelzi a jan. 6-i megbeszélés, amelyen a bécsi és budapesti főmesterek megbeszélték a nagygyűlésen követendő taktikát.

A Martinovics páholy által szervezett akció sikerült. Elfogadták Jásziék indítványát, amely elsőrendű feladatnak jelölte meg a klerikalizmusnak a politikai és társadalmi életből való kiűzéséért folytatott harcot. Ez egyet jelentett az egyházi javak szekularizációjáért, az állami, ingyenes, felekezetenmentes közoktatásért, az egyháznak az államtól való elválasztásáért vívott küzdelemmel. Újólag leszögezték, hogy a társadalmi haladás útjára lépést egyedül az általános, egyenlő és titkos választójog kivívásában látják. A határozat kiemelte, hogy igyekeznek ezeknek az eszméknek a közvéleményben történő elterjesztése érdekében minden rendelkezésre

² Uo. (Levél Zigány Zoltánnak 1908. dec. 15.)

³ Uo. 1. csomó 3. tétel. (A Martinovics páholy válaszfelirata a Nagypáholy programlevelére és a helyettes nagymesteri programbeszédre 1908. dec. 5.)

⁴ Uo. (A Martinovics páholy levele a főmesterekhez 1908. dec. 24.)

⁵ Uo. 1. csomó 4. tétel. (Határozatok könyve 1908-ból.)

álló eszközzel, de „különösen a szó és toll hatalmával” küzdeni.⁶ Ennek a határozatnak nyomán indította meg az Eötvös páholy a maga lapakcióját, amely a *Világ* létrejöttét eredményezte.

Megemlítendő, hogy Jászi reálisan értékelte a nagygyűlésen történeteket. Az 1909. febr. 4-én elmondott beszédében figyelmeztette a radikális szabadkőművesség jelenlévő tagjait arra, hogy „határozatokat kimondani s helyt állani mellettük — különböző dolog”.⁷ A szavaiban rejlő szomorú igazságról — a szabadkőművességre vonatkoztatva többször is — meggyőződhetett.

A radikális csoport nagygyűlési sikereit elsősorban a bevetett lélektani fegyverek (a fellépés biztonsága, a fokozott harci kedv) sikerével magyarázta. Önkritikusan jegyezte meg, hogy az egységes közvéleményt nem az effajta terrorisztikus puccsokkal lehet megteremteni, hanem a belső meggyőződés kialakításának hosszú és fáradtságos munkájával.⁸

A nagygyűlési határozat nyomán bámulatra méltó gyorsasággal kezdte szervezni Bálint Lajos, az Eötvös páholy főmestere 1909 tavaszán a vidéki páholyok tagságát, az indítandó lap előfizetésére. A Martinovics páholy tagsága azonban nem folyt bele a szervezőmunkába, csak a mintegy felülről jövő utasításra, a Nagypáholy körlevele alapján kezdte tárgyalni a lap ügyét 1909. okt. 22-én. Ekkor is inkább kifogásait hangoztatta: először is nem látja biztosítottnak a lap haladó politikai irányát, másodszer kéri az alapítók névsorának közzétételét, amellyel szavatolva láthatná a sajtóorgánium anyagi alapjait.

Meg kell említeni, hogy Jásziék mindvégig megőrzött bizalmatlanságának bőven volt alapja. Az Eötvös páholy még oly nagy anyagi áldozatvállalása sem feledtetheti velünk az anyagi alapok megszerzésének kalandor és fölöttébb ingatag voltát. Ez utóbbit sajnos igazolták a lap egész életét végigkísérő és a világháború miatt még csak fokozódó anyagi nehézségek.

Jászaiékat tartózkodó álláspontra készítette Bálintnak a szabadkőművességben is visszatetszést keltő politikai nézetei, tartottak nacionalizmusától és sovinizmusától. Ez vádként már a vidéki páholyokban tett előfizető-gyűjtő körútjain is elhangzott, de mindenkit igyekezett meggyőzni arról, hogy csak a jó értelemben vett nemzeti szellemet akarja a lap fő irányául.

A Martinovics páholyt befolyásolták Bálint Lajos politikai kapcsolatai, elsősorban viszonya Kluen-Héderváryhoz és teljesen elutasító magatartása a szocialistákkal szemben. Bálint személyiségének negatív vonásai: elsősorban a túlfűtött ambíció, a politikai megbízhatatlanság, továbbá a pénzügyi kérdésekben való járatlanság még csak fokozták a polgári radikálisok iránta megnyilvánuló bizalmatlanságát.

A radikálisok páholyának tagsága azért is határolta el magát az Eötvös páholy „magánkezdeményezéséből” született lapalapítási akciójától, mert a progresszív páholyok szövetsége által tartott 1909. május 1-i gyűlésén is felvetődött egy hetilap és egy ifjúsági folyóirat alapításának terve.⁹

⁶ Uo. 2. kötet 4. tétel. (A Martinovics páholy indítványa az 1909. jan. 9-i nagygyűlésre.)

⁷ Un. (Jegyzőkönyv az 1909. febr. 4-i ülésről.)

⁸ OL A Magyarországi Symbolikus Nagypáholy iratai a Martinovics páholyra vonatkozólag P 1083 LXXXVII. 137. csomó 38. tétel. (Titkári jelentés 1909-ről.)

⁹ Dél 1909. 9. sz. (Tudósítás a nagyváradi gyűlésről.)

A gyors egymásutánban felmerült lapalapítási ötletekkel a Nagypáholy irodalmi bizottsága is foglalkozott. Bálint kijelentette, hogy a László király páholy nevében nyilatkozó Ágoston Péter lapalapításra vonatkozó javaslatai nem keresztezik az övét. A Martinovics nevében felszólaló Zigány a világnézeti azonosság okán kérte, hogy a nagyváradi páholy által felvetett hetilap ügyét külön, sürgősségi alapon tárgyalják. A Nagypáholy azonban csak elvi helyeslését nyilatkoztatta ki mind a napi-, mind a hetilap iránt és a szabadkőműveseknek támogatásra ajánlotta. Fenntartotta magának azonban azt a jogot, hogy a különböző tervekről csak akkor döntsön, ha azok konkrét formában állnak előtte.¹⁰

Nehezítette a helyzetet az a tény, hogy a szabadkőműves páholyokban 1905 után meginduló progresszív fejlődés erős páholyöntudatot alakított ki. Nemcsak a radikális irányú Petőfi páholy tagja, Fülöp Zsigmond kérte a garanciákat az indítandó lapnak a Petőfi szellemében történő irányítására vonatkozólag, hanem többek között a konzervatív Nemzeti páholy is. Jellemző a szabadkőművesség politikai elvtelenségére, hogy ennek a páholyoknak volt a tagja Zilahy Simon, a *Budapesti Hírlap* kiadóhivatalának vezetője, aki kijelentette, nincs szükség Bálinték lapjára, mert a *Budapesti Hírlapot* egészen szabadkőművesi szellemben szerkesztik.¹¹

Természetesen Bálint Lajos sem volt irigylésre méltó helyzetben. Kétségtelen, hogy erősen hajtotta őt a burzsoá-szabadkőműves körökben méltányolt presztízsvágy: a lap alapításával egyszer s mindenkorra megszerezte volna a szövetség nem lebecsülhető és szerteágazó összeköttetéseit.

Szervezőmunkája során azonban rendkívüli nehézséget jelentett számára az, hogy az alapítandó lap érdekében össze kellett egyeztetnie a szabadkőművességbe tömörült nagyburzsoázia politikai konzervativizmusát és hatalmas tőkeerejét a közép- és kispolgári erők óvatos liberalizmusával és anyagi hajlandóságával, valamint a polgári radikális szellemű értelmiségiek (pl. Martinovics páholy) harcoss progresszivitását, szellemi erejét és anyagi tehetetlenségét.

A Martinovics páholyoknak a növekvő erejű radikális páholyok nem hivatalos szervezetében játszott vezető szerepe és egyes tagjainak a publicisztika terén elért eredményei miatt Bálint igyekezett kerülni a páhollyal történő nyílt szakítást. Levelezésük azt tanúsítja, hogy Bálint Lajos legalább szavakban próbált idomulni Jásziék elképzeléseihez. Ez tűnik ki a Martinovics páholy 1909. dec. 3-i levelének félreérthetetlen megfogalmazásából is. Ebben nyomatékosan leszögezték, hogy a napilap politikai irányát azoknak az elveknek az elfogadása kell hogy jelentse — még a megjelenés előtt —, amelyeket a Martinovics szervezte radikális tábor nyomására az 1909. jan. 9-i nagygyűlés elfogadott. Ezek az általános, egyenlő és titkos választójog, a vallásoktól való elválasztás nélküli, ingyenes, állami közoktatás, az egyházi javak szekularizációja.¹²

A békülékenyebb hangvételű levelekből úgy tűnt, hogy a két páholy között a *Világ* dolgában fennálló problémák elsimultak, amikor 1910. jan. 22-én nyilvá-

¹⁰ Dél 1909. 11. sz. (Beszámoló a Nagypáholy irodalmi bizottságának üléséről.)

¹¹ Kelet 1909. 13. sz. (Beszámoló a Nemzeti páholy okt. 25-i üléséről.)

¹² OL Martinovics páholy iratai P 1123 1. csomó 2. tétel. (A Martinovics páholy levele az Eötvös páholyhoz 1909. dec. 3.)

nosságra került a lap alapítási tervezete öt aláírással, amelyek közül ismertebb név Bálintnál kívül csak Farkasházy Hugó ügyvéd és Arányi Zsigmond orvosé volt. Ez ismét fellobbantotta az elvi ellentéteket, amelyekről az 1910. januári—februári levélváltásból alkothatunk fogalmat.

Figyelembe véve azt, hogy vésszesen közeledett a lap megindításának a politikai helyzetre való tekintettel tervbe vett dátuma, és Bálintnak már nemcsak az anyagi ügyekkel kellett foglalkoznia, hanem a lap leendő újságíró gárdájának kiválasztásával is, leveleiben a Martinovics páhollyal közös elvi alapokat kezdte hangsúlyozni. Ez jellemzi az 1910. jan. 23-i levelét is, amelynek elején kiemelte, hogy bár elfogadta a radikális páholyok főmesteri konferenciáján hozott határozatokat, mégis nélkülözni kénytelen a páholy támogatását. Majd némi retorikus pátoással rátért levelének tulajdonképpeni mondandójára:

„Az Eötvös páholy nem mond ugyan le sohasem arról a reményről, hogy a megalapítandó lap *szellemi munkásai* közt a Martinovics páholy illusztris tagjait üdvözölhesse; hisszük és várjuk, hogy a Jászi Oszkárók, Zigány Zoltánok, Kunfi Zsigmondok, Fáber Oszkárók s a többiek ott lesznek annál a háborúnál, amelyet a klerikalizmus ellen fog vívni a tervbe vett napilap, — de mégis fájlaljuk azt, hogy a lap létrehozásában Önök nem akarnak részt venni. Most a részvénytársaság szervezésénél tartunk, tehát úgy szólván az akció végén, amikor már a szellemi munka elvégzőinek (szerkesztő, munkatárs) kiválasztására kerül sor s még mindig távol van tőlünk az igen érdemes páholy.”¹³

A Martinovics páholy a febr. 11-i levelében hangsúlyozta, hogy a napilap ügyében elfoglalt álláspontjukat most utoljára még összegzik, s ezzel a maguk részéről lezárják az ügyet. Levelük elején nyomatékosan leszögezték, hogy a Bálint vezette lapalapítási akció első hónapjaiban azért helyezkedtek a „figyelő várakozás” álláspontjára,

„mert azok a jelszavak, amelyeket az érdemes Eötvös páholy akkor hangoztatott (szabadelvűség, hazafias magyar szellem, progresszió, humanizmus és filantrópia) bennünket nemcsak, hogy nem lelkesítettek, hanem e jelszavakkal régebben úzótt visszaélésekről való emlékezők még inkább a *progresszió határozatlanságának és elégtelenségének érzetét ébresztették bennünk.*” (Kiemelés tőlem — H. L.)

Emlékeztették az Eötvös páholyt arra, hogy „hosszú és beható vita után sikerült csak Bálint Lajos főmester testvérünket arra az elhatározásra reá bírunk, hogy a szabadkőművesi nagygyűlések határozatait . . . a lap vezérelvei gyanánt program-szerűen méltóztassanak felvállalni.”¹⁴

A Martinovics páholy tagságát azonban nemcsak a létesítendő lap politikai elveinek általánosságokban mozgó megfogalmazása aggasztotta, hanem az anyagi-pénzügyi rendezetlenségre valló tények: az anyagi-jogi ügyeket intéző bizottság hatáskörének megállapíthatatlansága, az alapítók nevének titokban tartása is.

Bálint szemére vetették kétségtelen kétszínű játékait: mialatt a napilappal kapcsolatos érdemleges tárgyalásairól igyekezett távol tartani a radikális szellemű Martinovics páholyt és kívánságait figyelmen kívül hagyta, azalatt „mindvégig a legtestvériesebb nyájjassággal unszolta páholyunkat a részvételre és szomorú

¹³ Uo. (Bálint Lajos levele a Martinovics páholyhoz 1910. jan. 23.)

¹⁴ Uo. (A Martinovics páholy levele Bálint Lajoshoz 1910. febr. 11.)

hangon neheztelt az akciótól való távolmaradásunkat. Szóval formában, modorban a szükségesnél többet, lényegben ellenben a nélkülözhetetlennél is kevesebbet kaptunk”.¹⁵

Ezután ismertették az alapítási tervezettel kapcsolator álláspontjukat. Hangsúlyozták, hogy a tervezet öt olyan aláírással jelent meg, „amely öt, kétségtelenül tisztas név érdemes gazdáit közül a nagyobb résznek sem a profán világban (nem szabadkőműves — H. L.), sem a szövetségben nem ismerjük a *progresszív radikalizmus* (kiemelés tőlem — H. L.) körül viselt dolgait”.¹⁶

Bálint Lajos febr. 17-én kelt válaszában kifejtette, hogy a Martinovics páholynek a radikális főmesteri értekezleten adott garanciákon túlmenő különleges személyi biztosítékokat nem tudja nyújtani. Ezt a kérdést most már személye iránt érzett bizalmatlanságnak fogja fel. A napilap kérdésében az Eötvös és a Martinovics páholy eltérő magatartását hasonlattal kívánta szemléletessé tenni:

„Vagyunk néhányan, akik nagy, súlyos követ akarunk a hegy tetejére felhengergetni, nehéz, fárasztó munkával. A hegy alján állanak erős, izmos legények, akik távolról nézik az iparkodást, *nem állítanak ugyan az utunkba akadályokat, de nem is segítenek*. Ellenben folyton azt hajtogatják: nem viszitek fel, nem bírjátok, s ha bírjátok is felvinni, nem bírjátok ott tartani, legurul, lebukik, s ha majd lebukik, akkor fogjuk mi hangoztatni, ugye, megmondtuk előre.”

Levelének befejező részében rámutatott Jásziék tartózkodásának okára:

„Amennyi részvényt jegyeztek, annyi szavatok lesz a lap intézésében. Ne mondjátok hát, hogy nem adtak rá módot. Hiszen ti, csak az ún. konzervatív testvérek befolyásától féltetek. Nos, csaknem mind radikálisok az eddigi részvényjegyzések. Mitől tartotok tehát? Mi nem tetszik nektek? Jertek, vegyetek részt, segítsétek a követ felhengergetni s akkor igazán fent lesz.”¹⁷

Ere a levélre 1910. febr. 20-án Zigány Zoltán válaszolt. Átvéve Bálint hasonlatát leszögezte az igazságot:

„...ama kőhengerítés elkezdésekor nem kérdeztek meg bennünket, amikor pedig szóhoz jutván, véleményeket kockáztattunk, soha nem méltóztattak nézeteink szerint cselekedni.”¹⁸

Valóban, a világnézetileg heterogén összetételű szabadkőművesség anyagi erejének megnyerése érdekében Bálint Lajos nem akarta, és politikai felfogásából adódóan nem is tudta a polgári radikális Martinovics páholy erkölcsi támogatását elnyerni.

A lap megindulását megelőző hetekben, amikor a szerkesztők személye ismertessé vált, a Martinovics páholyban többen, így Marschan Géza is kifejezte bizalmát a Bálint által szerződötetett Geró Ödön és Yartin József iránt. Az ő politikai állásfoglalásuk eltért az Eötvös páholy főmesterétől — ismeretese a közöttük felmerült nézeteltérések — s ezért is kérte Marschan a lap támogatását.

A haladó szellemű szabadkőművesség csalódott a lap első számában. Fő hibájának nem kiállításának korszerűtlenségét tartották, hanem tartalmának

¹⁵ Uo.

¹⁶ Uo.

¹⁷ Uo. (Bálint Lajos levele a Martinovics páholyhoz 1910. febr. 17.)

¹⁸ Uo. (Zigány Zoltán levele Bálint Lajoshoz 1910. febr. 20.)

szürkeségét, azt, hogy „a rendes újságtartalom kívül nemigen hoz olyasmit, ami speciális jelleget adna neki”.¹⁹ Gerő Ödön a szervezet lapjában is csak szépen hangzó általánosságokat mondott a *Világ* programjából: a közjogok biztosítását, a kultúra védelmét ígérte, emberségre, szolidaritásra szólított fel.²⁰ A lap belső munkatársi gárdájának névsora is mutatja a belső megosztottságot, többen eddig csak szabadkőművesi közlönyökbe írogattak, míg mások így Bölöni György, Csáth Géza, Fáber Oszkár, Goda Géza, Gerő Ödön, Jási Oszkár, Lakatos László, Pásztor Mihály, Pfeifer Sándor, Yartin József írásai ismertek voltak a különböző polgári és szocialista szemléletű lapokból.

Az 1. szám megjelenésének időpontjában — ismerve a lap fölött összecsapó érdekek sokaságát — a *Dél* c. szabadkőműves közlönyben több cikk jelent meg arról, hogy a szervezet csak anyagi erejét adta, a személyi kérdésekben egyetlen páholynak sem volt beleszólási joga, a felelősség „teljesen és kizárólag az Eötvös páholyt illeti meg”.²¹ A lap első számainak mérsékelt fogadtatását érzékelve, az anyagilag leginkább érdekelt páholyok 1910. máj. 23-án páholyközi értekezletet tartottak. Itt megállapodtak abban, hogy a lap szellemi vezetésére a nagymester, az ügyvezető nagymester és az egyik főtítkárból álló bizottság ügyeljen.²² Ezzel még jobban összekuszálódott a *Világ* ügye. Nem csoda hát, hogy amikor Marschan Géza a *Világ* progresszivitásáról szólt a Martinovics páholyban, többen vitába szálltak vele. Marschan amellet kardoskodott, hogy Bálinttal szemben Gerőt és Yartint kell a páholyt támogatnia.²³

Már 1910 tavaszán nyilvánvalóvá vált, hogy az Eötvös páholy anyagi áldozatvállalása és a lapalapításban vezető szerepet játszó Bálint dinamizmusa az anyagi alapok megszerzése érdekében, pusztán csak a lap megindítására volt elegendő, de elégtelen a folyamatos megjelenés biztosítására. Ezért az anyagi természetű problémák megoldására, a személyi villongások elsimitására, a szervezési akciók gyorsítására most már a megvalósulás óta a napilap ügyét elvileg pártoló Nagypáholy egy ad hoc bizottságot hozott létre. Ebben a Martinovics páholyt Jási Oszkár képviselte. A Nagypáholy szándékától függetlenül a 15 magát radikálisnak nevező páholy, köztük természetesen a Martinovics is, 1910. okt. 14-én közös gyűlésre szóló felhívást bocsátott ki. Ennek tárgya a haladó intézmények ügyének megbeszélése volt.

A *Világ* ügyéről az óvatos progresszió híveként ismert Medgyes Simon helyettes nagymester számolt be. Hangsúlyozta, hogy a *Világ*ot a pártok kiesinyes praktikái fölött álló lapként kell fenntartani. Kifogásolta, hogy hiányzik a lap egyéni jellege, és kérte az előfizetések megújítását.

Különösebb akcióra itt nem került sor. Valószínűleg igaza volt a *Dél* cikkírójának, amikor elhibázottnak minősítette ezt a megbeszélést, hiszen a *Világ* problémáján kívül Szende Pál az Országos Reformklubról, Jási Oszkár a Társadalomtudományi Társaságról, Pfeifer Ignác a patronáló Comenius páholy nevében a Galilei-körrel,

¹⁹ Dél 1910. 6. sz. (Szerkesztői üzenetek.)

²⁰ Kelet 1910. 5. sz. (Gerő Ödön: Az új napilap.)

²¹ Dél 1910. 6. sz. (Az igazság érdekében c. cikk.)

²² Kelet 1910. 9. sz.

²³ OL Martinovics páholy iratai P 1123 3. kötet 4. tétel (Jegyzőkönyv az 1910. ápr. 15-i ülésről.)

Somogyi Béla a Magyarországi Tanítók Egyesületéről beszélt. Mindezeknek egyetlen refrénje volt — jegyzi meg a *Dél* vezércikke: „adatok pénzt!” Az idő is kevés volt, hiszen egy-egy témára legfeljebb 20 perc jutott.²⁴

Nyolc nappal később a lapnál szerencsétlen módon felelős szerkesztői tisztet is ellátó Bálint felhívására ismét a *Világ* ügyével foglalkoztak az egybegyűltek.

Ezen az értekezleten összegző módon értékelték a lap eddigi tevékenységét, és próbálták meghatározni a további teendőket. A tanácskozás alaphangját a Martinovics páholy tagjai, Jászi és Szende adták meg. Mindketten hangsúlyozták, hogy a *Világ*ot mint a polgári radikalizmus eszméinek hatásos propagátorát, mint amely körül tömörülhet a radikális tábor — feltétlenül fenn kell tartani. Jászi Oszkár kiemelte, hogy a *Világ* léte a szabadkőművesség radikális szárnyának erejétől függ. Érezte ezt Bálint Lajos is, aki ezt írta Zigány Zoltánnak 1911. jan. 20-án: „Végül magánkérés vagy még inkább figyelmeztetés az iránt, hogy Ön is legyen kegyes egyik ígérését beváltani és lapunkat cikkeivel felkeresni.” Bálint ezekben a számára nehéz hónapokban a szellemi erő előtt meghódoló ember álarcát téve fel a legmélyebb tisztelet hangján szólt: „Általában nagyon szívesen veszel, ha a Martinovics páholy kívánságait velem bármikor közli, mindenkor törekedni fogok azt honorálni.”²⁵

Bálintnak minden oka meglehetett arra, hogy elismerje a Martinovics páholy munkásságát, hiszen pl. Jászi vezetésével igen erős ellenpropagandát fejtettek ki a szabadkőművességen belül Tisza Istvánnak azon érvével szemben, hogy az általános, titkos választójog megsemmisíti az értelmiség politikai és társadalmi befolyását.²⁶ A Tisza-féle választójogi propaganda hatásának csökkentésére Jászi ellengyűlések tartását követelte, és a páholya nevében ezer koronát ajánlott fel ennek céljára.²⁷ Az 1910 tavaszán és nyarán különböző vidéki városokban megtartott népgyűléseket hathatósan támogatták az elsősorban a Martinovics páholy tagjainak közreműködésével készült választójogi röpiratok: *Miért kell az általános, egyenlő, titkos választójog?* és a *Miért kell a választójog a kisbirtokos parasztságnak?* címűek. Az előbbi 50 ezer, az utóbbi 300 ezer példányban jelent meg.²⁸

Jásziék páholyának nagy szerepe volt abban, hogy a demokratikus átalakulás legfőbb előfeltételeként elfogadott választójog eszméjének propagálása érdekében 1910-ben két szervezet is alakult. Az egyik a Választójog Országos Szövetsége, amely 13 tagú vezetőségének fele Martinovics páholybeli volt. A másik egyesület az Országos Reformklub, amelyről Jászi az alakulás mámorában azt mondta, hogy a jövő történetírója a klub megalakulásától fogja számítani a polgári Magyarország megszületését.²⁹ S e két intézményhez csatlakozott harmadikként a *Világ*.

A *Világ* fennállásának második esztendejében a magyar belpolitikai helyzet a haladó erők erőteljesebb tömörülését hozta létre. Ennek kiváltó oka az induló és sok

²⁴ Dél 1910. 15. sz. (A közös munka c. cikk.)

²⁵ OL Martinovics páholy iratai P 1123 1. csomó 2. tétel. (Bálint Lajos levele a Martinovics páholyhoz 1911. jan. 20.)

²⁶ Úo. (Jászi felhívása a szabadkőművességhez 1910. márc. 30.)

²⁷ Kelet 1910. 5. sz. (Jászi beszéde a Könyves Kálmán páholy ülésén.)

²⁸ Kelet 1910. 11. sz.

²⁹ Dél 1910. 16. sz. (Beszámoló az Országos Reformklub megalakulásáról.)

szabadkőművest magába foglaló Nemzeti Munkapárt politikája és annak vezérének, Tisza Istvánnak a személyisége. A politikai életben megvalósuló sikerüket jelezték az 1910 júniusában lezajlott választások. Tisza megpróbálta befolyásolni konzervatív irányban a magyar szellemi életet azzal is, hogy a *Huszedik Századdal* és a modern irodalom zászlóvivőjével, a *Nyugattal* szemben, létrehozta a reakciós tudományosság fórumát, a *Magyar Figyelőt*. Ugyanekkor azonban, de főként 1911 tavaszától létrejött a magyar demokratikus erőknél a Justh-párt, az MSZDP és a polgári radikálisok képviselte szövetsége is. Ennek megvalósulását a közös választójogi gyűlések mutatták. A parlamentben javában tartott a Justh Gyuláék által kezdeményezett obstrukció a véderőjavaslattal szemben. Justh állt 1911 májusa óta a polgári radikálisok által kezdeményezett Választójog Országos Szövetsége élén.

A radikális Martinovics páholy tagjai felismerték a történelmi helyzet kínálta lehetőséget s páholyuk legfőbb tisztségére 1911-ben Jászi Oszkárt választották meg. Ez az esemény azért is jelentős, mert így az új főmester politikájának szabadkőművesi támogatásához nagyobb erőt remélhetett.

1911. febr. 3-án iktatták tisztségébe a szokásos ünnepélyes külsőségek között. A főmesteri székfoglalón az összes magyar páholy képviseltette magát. Beszédében Jászi a szabadkőművesség elé célul a radikális demokrácia politikai programjának részletes kidolgozását tűzte ki. Nagy hangsúllyal szerepelt előadásában a szervezet egységessé tételének követelése a radikalizmus eszméi alapján. Felhívta a figyelmet arra, hogy a szabadkőművességnek feladata a haladó közvélemény fejlődésére hatást gyakorló intézmények, így elsősorban a Társadalomtudományi Társaság, az Országos Reformklub és a Magyarországi Tanítók Szabad Egyesületének támogatása.

Jászi programját a radikális páholyok főmesterei értekezlete előtt is megvitatták, majd tíz pontra osztották, s ezek mindegyikének részletes kidolgozását egy-egy radikális páholy vállalta magára. Mintegy 2 1/2 évig volt kisebb-nagyobb megszakításokkal az egyes páholyok napirendjén a Jászi-féle program valamely része, mígnem 1913-ra bebizonyosodott, hogy a teljes programot a szabadkőművesség egésze nem tudja vállalni. Pedig Jásziék rendkívül nagy nyomást gyakoroltak ennek érdekében a szövetség legfelsőbb fórumaira éppúgy, mint a különböző — sokszor politikailag ellentétes nézetű — páholyokra. Különösen az obstrukció fegyverének elfogadtatásért fejtettek ki a szervezetben széles vitákat provokáló agitatív tevékenységet. Jászi éppen e kérdéssel kapcsolatosan és Bálint magatartása miatt lépett ki a *Világ* szerkesztőségéből. A főmester lépését Szende Pál jelentette be a páholy tagsága előtt 1911. okt. 13-án. Hivatkozva a páholy és a főmestere között fennálló fenntartás nélküli szolidaritásra, indítványozta, hogy Jászinak „kilépése alkalmából a Népszavában megjelent cikkeit a páholy külön lenyomatban adja ki, hogy a kiadványt az összes páholyoknak és testvérnek küldje meg és hogy a kiadás és szétküldés költségeit a páholy viselje”. Az indítványt a páholy egyhangúlag elfogadva, a 32 lapos könyvecske megjelent. Ebből nemcsak a szerzőnek az obstrukcióról és a választójogról szóló fejtegetéseit ismerjük meg, hanem némi ízelítőt kapunk a Khuen-Héderváryval kapcsolatokat építő „kis, liberális zsurnaliszta” Bálint politikai nézeteiről is.³⁰ Ismeretes, hogy kis szünet után Jászi továbbra

³⁰ OL Martinovics páholy iratai P 1123 4. kötet 4. tétel. (Jegyzőkönyv az 1911. okt. 13-i ülésről.)

is dolgozott a *Világnak*. Jellemző a szabadkőművességben uralkodó nézetekre, hogy a szövetség tagjainak egy része Jászinak a *Világtól* való távozását a szocialisták terrorjának tulajdonította.³¹

1912-ben a polgári radikálisok tovább fokozták aktivitásukat fő követelésük: az általános választójog megvalósításáért. Nemcsak a tömeggyűléseken hallatták szavukat, hanem tovább dolgoztak a Justhékkel és az MSZDP-vel kötött szövetség keretei között, és felhasználták az Országos Választójogi Szövetséget, valamint a Reformklubot is propagandájuk kiterjesztése érdekében. A jegyzőkönyvek tanúsága szerint a Martinovics páholy anyagi erejéhez mérten jelentős összeget fordított az általános választójog eszméjét hirdető intézmények és népgyűlések támogatására. Például 1911. február 17-én a Reformklub berendezésére 400 koronás kamatmentes kölesönt, a Választójogi Ligának 1911. ápr. 28-án 500 koronát adtak.³²

A szabadkőművesség zöme azonban megriadt az 1912. május 23-i eseményektől. Nagy részük ellenségesen figyelte a Választójogi Szövetség és a Reformklub működését, hiába agitáltak Jásziék a belépés mellett. A szervezet progresszívebb része kiábrándult a választójogi politikát cserbenhagyó Justh-pártból. A szabadkőművesség legfőbb vezetői közül a magát a Nemzeti Munkapárt emberének valló Bókay Árpád nagymester és Medgyes Simon helyettes nagymester — a kormány intencióinak engedelmessé — lemondtak a Jásziék szervezte két választójogi intézményben viselt vezető tisztségükről.

A haladó erők megtorpanásának ezen időszakában bőven érte támadás a Martinovics páholy tagjait. A konzervatív világnézetű és meghunyászkodó szabadkőművesség nemcsak a Liga és a Reformklub miatt támadta a polgári radikálisokat, hanem a *Világ* politikájáért is. A dévai Hunyad páholy június 17-i körlevelében kárhóztatta, hogy a *Világ* túlságosan egy radikális írócsoport befolyása alatt áll, s ennek működése nyomán a lap osztálygyűlöletet áraszt. Majd a szociológus-csoportra célozva így fejezte be levelét: ne a tudósok kicsiny serege szabjon irányt, mert „tudásunk nagy lehet és lelkük szenvedéllyel sóvároghatja az igazt, de faragott elméletből bálványt imádnak”.³³

A *Világot* és benne a Martinovics páholy tagjainak tevékenységét a szabadkőművességen belül az „anyapáholy”, a Demokrácia ítélte el a legerősebben. A páholy burzsoáziája félelemmel szemlélte 1912. I. negyedévének eseményeit: a jan. 30-i és febr. 11-i közös szociáldemokrata és Justh-párti tüntetéseket, a márc. 4-i szocialista megmozdulásokat, a márc. 24-i budapesti szociáldemokrata nagygyűlést polgári radikális — köztük ismert szabadkőműves — szónokokkal.

Mindezen megmozdulásoktól elhatárolta a szabadkőművességet Feleki Béla a páholy ápr. 1-i ülésén. Kárhóztatta a Reformklub tevékenységét és Jászinak a Justh-pártot segítő szereplését. Részleteket olvastak fel Jászi Vázsonyit támadó beszédéből a *Világ* ismertetése alapján. Vázsonyit, aki egyébként a Demokrácia páholy tagja volt, úgy gondolták megvédeni, ha akciót kezdeményeznek a *Világ* megbénítása érdekében. A lap fölött nyitott vitában többen sérelmezték a polgári radikálisok döntő befolyását a lap szerkesztésében és a Jásziék agitációja nyomán

³¹ Dél 1911. 18. sz. (Szalai Pál előadása a Madách páholyban.)

³² OL Martinovics páholy iratai P 1123 4. kötet 4. tétel. (Jegyzőkönyv a febr. 17-i és ápr. 28-i ülésről.)

³³ Közli a Dél 1912. 14. sz.

megindult szabadkőműves támogatást a Justh-párt és az obstrukció fenntartása érdekében. Ismét megfogalmazódott a konzervatív szabadkőművesség kedvenc magatartásformájának kívánalma, a pártokon felül állásé. A megjelent Vázsonyi nemcsak saját pártját dicsérte, hanem erőteljes szavakkal illette az általa „papirosemberek”-nek nevezett szociológusok munkásságát és a Justh-pártot. Összegzően megállapította, hogy „a Reformklub és a Világ létesítése katasztrófa a magyar szabadkőművességnek”. Javasolta, hogy a Demokrácia páholy mondja ki határozatban:

„1. sem a Világot, sem a Reformklubot nem tekinti a szabadkőművesség szervezetének és egyik organummal sem tart fenn semmiféle összeköttetést. Mint páholy egyiket sem hajlandó semmiféle támogatásban részesíteni. 2. ezt a határozatot a testvér páholyokkal (a hasonló szemléletűekkel H. L.) kell közölni, felírni a Nagypáholyoknak.”

Vázsonyi határozott hangú felszólalására a hozzászólók szinte egymással versengve utasították el a két intézmény további támogatásának gondolatát. Külön kiemelték a *Világ* szerintük elítélendő magatartását a választójogi harcban, amelybe a lap belevitte az „osztálygyűlölet” szemléletét és ezzel pártpolitikai sajtóorgánummá csúszott le.

Csupán egyetlen hozzászólója volt a vitának Tihanyi Mór személyében, aki a *Világ* védelmére kelt. Mint mondotta, kizártnak tartja, hogy a páholy tagsága Vázsonyi indítványát határozattá emelje. Jellemző Vázsonyi személyiségére, hogy erre azzal vágott vissza: ez esetben a szabadkőművesség feloszlását fogja javasolni a képviselőházban.

A szavazás nem igazolta Tihanyi jóslatát, mert a páholy 61 : 2 arányban (ellenzők Murai és Tihanyi) megtagadta a Reformklubot és a *Világot*.

Volt még ennek a vitának a magyar szabadkőműves-polgárság gerinctelenségéhez tanulságos adalékot szolgáltató utójátéka is. A következő hetekben ugyanis többen Vázsonyit vádolták a gyűlölet szellemének a páholyban való meghonosítása miatt és a jegyzőkönyvből törölni akarták a polgári demokraták vezérének a szabadkőművességre vonatkozó megjegyzését. Végén eljutottak oda — megérezve Vázsonyi akciójának személyes élet és látva a még el nem küldött, de már ismertté vált határozat negatív visszhangját —, hogy visszavonták a Reformklubbal és a *Világgal* kapcsolatos határozatukat. Közben Vázsonyi benyújtotta kilépési kérelmét, amelyet május 20-án elfogadtak.

A Demokrácia páholyban történtek azért is tanulságosak, mert megmutatták, hogy a szabadkőművességbe összpontosult burzsoázia mindig a tetteket leginkább követelő történelmi helyzetben torpant meg, szüntette be haladó intézmények támogatását.³⁴

A nagy tőkeerejű és lélekszámú Demokrácia páholyának a *Világ* megbénítására irányuló törekvéséről tudomást szerezve a radikális páholyok is akciót kezdeményeztek. Az 1912. ápr. 10-i megbeszélésen a Martinovics páholy nevében Szende Pál leszögezte, hogy a haladó szellemű szabadkőművességnek továbbra is állást kell

³⁴ Az egész vitára nézve: OL Demokrácia páholy iratai P 1106 30. kötet 11. tétel. (Jegyzőkönyvek az 1910. ápr. 1-i, 15-i, 22-i, 29-i ülésekről.)

foglalnia az általános választójog mellett, s támogatnia kell az ezért küzdő intézményeket, nevezetesen a Választójogi Ligát, a Reformklubot és a *Világot*.³⁵ Ezt az álláspontot levélben közölték az összes magyar páhollyal és érvényesítésére széles körű agitációt folytattak. Ennek eredményeképpen több páholy, így a Széchenyi, Arkhimedész, Haladás, László király támogatásukról biztosították a radikálisokat. Ezt látva a Martinovics páholy tagsága örömmel állapította meg, hogy a Demokrácia azon tagjai, akik provokatív módon a támogatás kérdését felvetették, vereséget szenvedtek, s így nem sikerült megvonni a *Világ* anyagi támogatását. Mindenesetre a szabadkőművesi progressziónak az a szervezete, amelyet a Martinovics páholy tevékenysége kovácsolt össze 1908—1911 között, az 1912-es események hatására szétzilálódott. Oka volt ennek a Nagypáholy 1912 őszén kibocsátott körlevele nyomán megindult hajsza is a Martinovics páholy tagjai ellen. A magyar szabadkőművesség legfelsőbb vezetése által kibocsátott irat kárhóztatta a Jászi-féle cselekvő választójogi politikát, annak pártokkal való szövetség útján történő megvalósítását, elutasította a Választójogi Liga és a Reformklub tevékenységét. Mindezekre válaszképpen a Martinovics páholy tagsága, felhasználva minden fórumot, ritka élességgel tett hitet eddigi választójogi politikájának helyessége mellett. A *Dél* c. magát radikálisnak nevező közlöny (Jászi Oszkáréknál mérsékeltébb, progresszív irány követésére kb. 1912 elejéig volt képes) novembertől tendenciózusan közölni kezdte az egyes páholyoknak a Martinovics körlevelével kapcsolatos álláspontját. Jellemző, hogy bár a haladó szellemű páholyok jó része hallgatásával tüntetett a Nagypáholy irata ellen, mégis a 20 páholy által beküldött nyilatkozatokból mindössze három állt ki a szociológusok mellett: a Reform, a Március és a szabadkai Alkotás.

Jászi a Martinovics páholy 1912. okt. 11-i ülésén a Nagypáholy és a szabadkőművesség zömének megalkuvó politikája ellenében újlag hitet tett a polgári radikális eszmék mellett. A magyar belpolitikai helyzet, a szabadkőművesség többségének magatartása, a *Dél* ellenük indított kampánya válthatta ki belőle egy új, valóban radikális szellemű, saját lap tervét.³⁶ Elképzelésére nov. 18-án Rónai Zoltán tért vissza, indítványozva egy időszakonként megjelenő lap kiadását. Ezt a tervet javasolta a radikális páholyok főmestereivel is megbeszélni. Bár Rónai tervét a tagság elfogadta ugyan, de többet nem tértek vissza az ügyre.³⁷

A Martinovics páholy az ellene irányuló támadásoktól ösztönözve, kis szabadkőművesi tábort összeegyeztve, 1912. okt. 12-én a haladó páholyok részvételével gyűlést tartott. A tudósító megjegyezte, hogy az itt elhangzó Jászi Oszkár beszédnél „fulminánsabb, élesebb, kíméletlenebb, vehemensebben támadó filippikát Ciceró sem mondhatott a római szenátusban Catilina ellen, a haza ellensége ellen”. Azt az erőt érezte benne, amely az ellenfelet le akarja tiporni.³⁸ Jászi erősen bírálta a választójogot csak addig támogató Nagypáholyt, ameddig a kormánnyal emiatt ellentétbe nem került. Mihelyt a választójog újból kormány-

³⁵ OL A Magyarországi Symbolikus Nagypáholy iratai a Martinovics páholyra vonatkozólag P 1083 LXXXVII. 137. csomó 38. tétel. (Jelentés az 1912-es évről.)

³⁶ OL Martinovics páholy iratai P 1123. 1. csomó 4. tétel. (Jegyzőkönyv az 1912. okt. 11-i ülésről.)

³⁷ Uo. (Jegyzőkönyv az 1912. nov. 18-i ülésről.)

³⁸ Kelet 1913. 1. sz. (Keöneh Boldizsár előadása a Galilei páholy 1912. dec. 10-i ülésén.)

program lesz — jegyezte meg — a Nagypáholy újból támogatni fogja. A radikálisok választójogi politikájáról szólva kifejtette, hogy a választójogi egyesülés csak alkalmi jellegű volt. Tudomásul kell venni — mondta — mindkét választójogi blokk végső soron reakciós jellegét, mégis az ellenzéki csoporthoz való csatlakozás a kormánypártival szemben jelentette a kevésbé rosszat.³⁹

A Martinovics páholy másik nagy egyénisége, Szende Pál, a szabadkőművesség 1913. ápr. 26—27-i nagygyűlésén 450 ember jelenlétében támadta a Nagypáholyt a Martinovicsal szembeni magatartását. Elutasította a szervezet legfelsőbb vezetésének antidemokratikus viselkedését, és meghatározta a szövetség tagjainak feladatát a lassan mindenütt érehetővé váló reakcióval szemben. Hangsúlyozta, hogy a szabadkőművesség tagjainak szerepe a polgári közvélemény irányításában van. Kezdeményezniük kell „annak a viharnek a megindítását, amely meg fogja végre tisztítani ezt a közeletet, úgy amint azt a legnagyobb modern magyar költő, a mi Ady Endre testvérünk mondja: Szélvészverte szép, nagy szívekre vár itt egy egész ország, melynek páriáit nem mentheti meg más, csak szélvészroham.”

A Szendével szemben igen erősen védekezni kényszerülő Bókay Árpád hozzászólásában nyilvánvalóvá tette, hogy a kormány őt és a szabadkőművesség más vezetőit is választút elé állította: vagy vállalják az eszmei közösséget az elsősorban a Martinovics tagsága által éltetett intézményekkel, és anyagilag támogatják azokat, s ebben az esetben a kormány betiltja a szervezet működését, vagy pedig elhatárolják magukat ezektől és így biztosítják további működésüket, természetesen messze távol a haladó politikától.⁴⁰ Bókayék ez utóbbi utat választották s a forradalmakig büszkén hivatkoztak a szövetséget megmentő lépésükre, amely természetesen mutatta a mindenkori hatalomba való beépülésük készségét is.

Lényegében 1913-tól kezdve a magyar szabadkőművesség többsége visszasüllyedt a korábbi kontemplatív szellemiségbe, tevékenysége kimerült a sokszor kétes értékű karitatív munkában. Különböző szervezeti reformokban keresték a megújulás lehetőségét, s ezeket hosszú, terméketlen páholyüléseken vitatták meg. Ez a helyzet magával hozta a Martinovics páholy elszigetelődését is. Ilyen körülmények között Jászi Oszkár úgy látta, hogy a polgári radikalizmus és a magyar szabadkőművesség útjai elválnak:

„... annyi megszégyenítés és hűtlenség után, amely a szabadkőművesség részéről érte a progressziót, benn maradhatunk-e a szövetségben? A magyar szabadkőművesség a vidéken cselédsorba került. Ha csakugyan lehetetlen a program számára megnyerni, válasszunk más formát és módot arra, hogy céljainkat szolgáljuk. Oly szervezetben mely évente 150,000 koronát ad ki jótékony és egyéb célokra, a Galilei-kör nem tud meleg szobát kapni.”⁴¹

Ez motiválta egy polgári radikális párt létrehozásáról indított vitasorozatot 1913 októberében. A Martinovics páholyban elhangzott előadások során beszélték meg az alapítandó párt tömegbázisának, programjának kérdéseit. Jászi, okulva az elmúlt

³⁹ Uo.

⁴⁰ Kelet 1913. 6–7. sz. (Beszámoló a nagygyűlésről.)

⁴¹ OL Martinovics páholy iratai P 1123 I. csomó 4 tétel. (Jegyzőkönyv az 1914. jan. 23-i ülésről.)

évek adta tanulságokból, elkülönítette a párt ügyét a szabadkőművességtől. Ismeretes, hogy ezek a Martinovics páholybeli műhelymegbeszélések keltették életre 1914. június 6-án az Országos Polgári Radikális Pártot, amely programjában a kikövetelendő szabadságjogok közül első helyen az általános választójogot emelte ki.

A páholy 1914 nyarán még egy kísérletet tett a szabadkőművesség haladó irányban történő befolyásolására. Ennek a stratégiának a kidolgozása Pogány József előadásával kezdődött. Ebben az előadó kiindulva az érvényben lévő választójogi törvény hazug voltából, a választókerületek beosztásáról készülő törvényjavaslatot a polgárság kismémmizésének határköveként értékelte. Ezért követelte a polgárság megszervezését az igazi választójog befogadására, és a mellette való agitálásra a Választójogi Liga felélesztését.⁴² A Pogány József előadása feletti Martinovics-beli viták után került sor 1914. jún. 9-én a páholy kezdeményezésére 29 páholy részvételével szabadkőművesi választójogi nagygyűlés megtartására. Itt Jászi Oszkár ismét síkra szállt amellett, hogy tegyék kötelező szabadkőművesi kötelességgé a kormányzat által propagált választójogi törvény elleni agitációt. Ennek irányítására szervezzék újra a Választójogi Ligát.⁴³

Az Országos Polgári Radikális Pártnak és a Választójogi Ligának nyújtható hathatós sajtópropaganda irányította a Martinovics páholy figyelmét a megújult *Világra*. Tudvalévő ugyanis, hogy 1913. febr. elseje óta a Budapesti Újságíró Egyesületének főtítkára, Purjesz Lajos volt a főszerkesztője. Purjesznek erős pozíciói voltak a szabadkőművességben, tagja volt irányítószerveinek, a Szövetség-tanácsnak, 1914 januárjától szerkesztette a *Kelet* c. szabadkőműves lapot, de legfontosabbak a különböző fórumokon tett erősen radikális szellemű megnyilatkozásai voltak. 1912 őszén a *Szabadgondolat* c. folyóirat gúnyosan összefoglalta Bálint tevékenységének utolsó hónapjait a *Világnál*:

„Néhány kiváló elvtársunk, legalább eleinte, érvényesíteni tudta a maga szavát és írását a radikális világnézet érdekében, de az a politikai taktika, amelyet a lap mai felelős főszerkesztője néhány félénk bár jóhiszemű utazórészvényes és egypár harcias kávésufraggett befolyása révén a saját tengelye körül való örök körforgással űzött, minden progresszív és meggyőződéses férfit a Világ cirkulusain kívül helyezett.”

A lap tragikus lecsúszását „az a szerencsétlen szerkesztőválasztás okozta; az, hogy olyan szerkesztő került a lap élére, akiben a teljes politikai analfabétaság, az újságíráshoz való teljes hozzá nem értéssel találkozott”. A továbbiakban újabb adalékokat szolgáltat Bálint politikai jellemképehez:

„A főszerkesztő úr, aki mindig, mindenkivel, minden áron békét akart; ... aki félszemmél mindig a sajtóiroda, a másikkal pedig a részvényesek apró érdekei felé kacintott; aki a májusi tüntetéskor a kirakatokat sajnálta, most pedig a csendtisztek javadalmazását akarja emeltetni; aki az egész választójogos forradalmi akciót sarokba állította a vándoriparos-törvény vagy a bosnyák vasutak mögé; aki az újság belső valutáját tönkretette s azt a pár lelkes és energikus újságírót, akik a lapot legalább zurnalisztikailag emelni igyekeznek, szinte kompromittálja a kartársak, elvbarátok és a közönség előtt,

⁴² Uo. (Jegyzőkönyv az 1914. febr. 27-i és márc. 6-i ülésekről.)

⁴³ Kelet 1914. 6. sz. (Beszámoló a gyűlésről.)

— ez a zsidó-klerikális kispolgár és amatőrpolitikus olyan mélyre sülyesztette a szabadkőművesség meg nem keresztelt bárkáját, hogy valóban szerencsének kell tartanunk, hogy önmagán kívül alig ránthatt immár magával valakit. A főszerkesztő úr pártokon felül akart maradni az utolsó évek nagy harcaiban; ez a törekvése annyira sikerült neki, hogy azt hisszük rövidesen egyedül fogja nemcsak teleírni a lapját, hanem olvasni is. . . .”⁴⁴

Az OPRP megalakításán és a VL felélesztésén fáradozó Martinovics páholy már 1913-ban felvetette egy szabadkőművesi propagandairoda eszméjét, amely a páholyok rendszeres évi megadóztatásával állandó támogatásban tudta volna részesíteni haladó intézményeit. 1914 tavaszán elsősorban Baracs Károly hangoztatta a páholyüléseken a *Világ* anyagi megerősítését, mert a „lap állandóan küzd azokért a célokért, amelyeket mi akarunk: a radikális párt útjait egyengeti s a Választójogi Liga feltámasztását készíti elő. A jövő évi választás kellő előkészítése el nem képzelhető megfelelő sajtó nélkül”.⁴⁵

A Március páholy által ez idő tájt komoly anyagi áldozattal létrehozott propagandairoda vezetőjének, Jancsó Károlynak a működését a Nagypáholy által szervezett ellen-agitáció megbénította. Ekkor Ágoston Péter, Jászi Oszkár és mások azt indítványozták, hogy az egyes páholyok egyenlő áldozatvállalása útján most már a Nagypáholy részére kell biztosítani az évenkénti 100 ezer koronás ún. rendelkezési alapot. Nyílt titok volt a szabadkőműves közvélemény előtt, hogy a Martinovics páholy elsősorban a *Világ*ot akarta ebből támogatni. Emiatt ismét heves támadások érték a páholyt. Jellemző e tekintetben a Kazinczy páholy egyik tagjának, Almádynak az állásfoglalása, aki a *Világ*ot becsmérlő hangsúllyal az OPRP lapjának tekintette. Nehezményezte, hogy a párt és a Reformklub vezető tekintélyei az egész szabadkőművességet rá akarják szorítani e pártlap támogatására.⁴⁶

A rendelkezési alap Martinovics páholybeli vitáinak egyik kulcskérdése az volt, hogy ki döntse el a befolyt összegek felhasználását. Lengyel Sándor annak a nézetének adott kifejezést, hogy „ami most a Világnak jut, később a rokkantaknak és egyebeknek jutna. Ha szükségesnek tartjuk, támogassuk a Világot a nagypáholy kizárásával.”⁴⁷

Jászi a rendelkezési alap létesítése mellett szállt síkra, s úgy vélte: a nagymesteri kollégiumra kell bízni, hogy mikor és mire fordítják annak összegét.

Baracs az elhúzódó vitát látva a kérdés jelentőségét hangsúlyozta. Kijelentette, hogy e probléma mögött a *Világ* fennmaradásának kérdése áll:

„Ha a Világ megszűnik, újra feltámasztani képtelenség volna, s ne tévesszük szem elől azt, hogy nélküle politikai befolyást a mi csoportunk nem szerezhet, sem pedig azt, hogy ezekben s a háborút követő sötét időkben az egyetlen instrumentumunk.”

Éppen ezekre való tekintettel kérte határozatba foglalni a rendelkezési alap szükségességét és azt, hogy ennek a páholyra eső részét 1915-től a Martinovics páholy folyósítja.⁴⁸

⁴⁴ Idézi a Dél 1912. 15–16. száma

⁴⁵ OL Martinovics páholy iratai P 1123 1. csomó 4. tétel. (Jegyzőkönyv az 1914. ápr. 3-i ülésről.)

⁴⁶ Dél 1915. 3–4. sz. (Almády: A rendelkezési alap és a Világ c. cikke.)

⁴⁷ OL Martinovics páholy iratai P 1123 1. csomó 4. tétel. (Jegyzőkönyv az 1914. nov. 27-i ülésről.)

⁴⁸ Uo.

Baracs Károly dec. 4-én a Nagypáholy eljárása iránt aggodalmaskodókat azzal nyugtatta meg, hogy végül is az egyes páholyok magatartása fogja meghatározni mire költi a nagymesteri tanács a rendelkezési alap összegét.

Jászi régi, jól ismert álláspontját hangoztatta a *Világ* fenntartásának mindenáron való szükségességéről. Megemlítette, hogy bár a *Világ* a Martinovics páholy akarata ellenére, de példátlan áldozatkészséggel, rengeteg energiával s kb. egymillió koronás befektetéssel alakult, „ezt elsüllyedni hagyni nem szabad, s az Eötvös páholy visszavonulásával az egész szabadkőművességnek és a Nagypáholynek vannak a lappal szemben morális kötelességei”. A polgári radikálisok vezére ezt azokkal szemben is hangsúlyozta, akik szemére vetették a *Világ* nem egyértelműen haladó állásfoglalásait a munkásprobléma és a háború tárgykörében.

Csatlakozott Jászhoz Baracs Károly, aki kifejezte reményét, hogy nemcsak a *Világ*, hanem egyéb haladó szabadkőműves intézmény is kapni fog a létesülő rendelkezési alapból. A páholy a Baracs-féle indítványt emelte határozattá.⁴⁹

Ezekkel a próbálkozásokkal szemben Purjesz, aki a lap bérvételekor kifejezte anyagi és szellemi függetlenségét, elhárította a rendelkezési alap alakjában jelentkező rendszeres szabadkőművesi segítséget. Így kívánta — okulva Bálint esetéből — biztosítani a lap eszmei függetlenségét. Magatartásának lényegét ő maga világította meg a legtalálóbban: „Jó időben, rossz időben, napsugárban, zivatarban hagyjanak meg engem *szabadon* (kiemelés tőlem — H. L.) a szabadkőművesség *kint* (kiemelés tőlem — H. L.) ugató kutyájának.”⁵⁰

A rendelkezési alap létesítését a szövetség vezetői 1914. nov. 15-én 35 : 4 arányban elvben elfogadták. Következett a jellemző szabadkőművesi fordulat: a konzervatív páholyokból érkező nagy ellenzést tapasztalva, a fő tisztségviselők elálltak attól, hogy az 1915-ös nagygyűlés elé víve az ügyet esetleg határozattá emelkedjék. Ez a tény és a világháború eseményei meggátolták az alap gyakorlati megvalósítását.

A *Világ* és a Martinovics páholy neve a háború végén kapcsolódott ismét össze, amikor a polgári radikálisok békét követelő, annexiós politikát elítélő cikkeitől megriadt szabadkőművesek csoportja a *Világ*ot megbélyegző határozatot akart kiprovokálni. 1918. febr. 15-én a Purjesz védelmére mozgalmat elindító Comeniuszal együtt, több más páholy, köztük a Martinovics is bizalmát nyilvánította a főszerkesztő iránt. Ellenakciójuknak sikerült befolyásolni a Szövetségtanácsot és a Nagypáholyt, valamint más páholyokat is.⁵¹

A *Világ* elleni kampányt a békepolitika veszélyeiről szavaló, a galileistáktól megriadó kormánysszervek készítették elő. Mint Balassa József helyettes nagymester a szabadkőművesség viharos hangulatú 1919-es nagygyűlésén elmondotta, Vázsonyi igazságügyminisztersége alatt a bécsi sajtó főhadiszállás megbízásából egy alezredes felkereste a magyar szabadkőművesség vezetőit. A „barátságos eszmecse-re” tárgya a Nagypáholy és a *Világ*, illetve a Nagypáholy és a „bolsevik eszmét” terjesztő Jászi, Biró és Purjesz szervezethez való viszonya volt. Balassa fogalmazása szerint „akkor bizalmasan tudomásunkra adta a sorok között az alezredes úr, hogy tulajdonképpen az az ő óhajtasuk és azt szeretné, ha a Nagypáholy ezekkel a

⁴⁹ Uo. (Jegyzőkönyv az 1914. dec. 4-i ülésről.)

⁵⁰ Kelet 1918. 5. sz. (A Világ páholy tiszteletbeli tagjává választotta Purjesz Lajost. Tudósítás.)

⁵¹ Kelet 1918. 3. sz. (Jelentés a Comenius páholy 1918. febr. 15-i üléséről.)

testvérekkel . . . szemben valami formában bizalmatlanságát fejezné ki és mintegy nyilvánosan kifejezné, hogy velük szemben nem érzi a közösséget”.

A Balassa emlékezete szerinti válasz jellemző volt a Nagypáholy vezetőinek magatartására. Amikor ugyanis elhatárolták a szövetséget a *Világtól*, hangsúlyozva, hogy a nevezettek saját felelősségükre írták azokat a cikkeket, ugyanakkor megjegyezték, hogy ezekben semmiféle bolsevik eszme nyomát fel nem lették.⁵²

A hivatalos Magyarország urai jól látták a Martinovics páholyba tartozó Biró Lajos és Jászi Oszkár, valamint Purjesz Lajos háborús publicisztikájának irányát. A *Világban* megjelent cikkeik alapján — tévedéseik ellenére is — a század eleji társadalmi haladás jelentős képviselőinek tarthatjuk őket.

HEVERDLE. LÁSZLÓ

Die Loge Martinovics und die Zeitung Világ (Welt)

Zu Beginn des 20. Jahrhunderts war die Freimaurerloge Martinovics eine der bedeutsamen Institutionen des ungarländischen bürgerlichen Radikalismus. Die Abhandlung beschäftigt sich mit dieser Loge und mit ihrer Verbindung mit der radikalen Zeitung Világ, anhand der Schriften und der Protokolle der Loge.

⁵² Kelet 1919. 2. sz. (Balassa József beszéde a nagygyűlésen.)

KÖZLEMÉNYEK

Ismeretlen Szenci Molnár nyomtatvány 1617-ből („Az utolsó ítéletről”). A brémai Staats- und Universitätsbibliothek kéziratárában őrzik a könyvtár főleg XVI—XVII. századi, ún. Goldast-gyűjteményét. 1986 júliusában egyes kéziratok tanulmányozásán kívül átnéztem a gyűjtemény új, mikrofiche-re vett katalógusát, s itt meglepő tényre bukkantam — az egyik kolligátumban eddig ismeretlen Szenci Molnár Albert nyomtatvány lappang! A kvartó nagyságú kolligátum szép fehér kötésű fedőlapjára az „M. G. V. H.” kezdőbetűk vannak benyomva, valamint az 1621-es évszám, annak bizonyosságául, hogy azt tulajdonosa, Melchior Goldast von Haimnisfeld 1621-ben köttette; az ismeretlen Molnár-versfordítás a hetedik helyen áll, jelzete tehát Bs 0712/7. Mielőtt magát a kétnyelvű kiadványt ismertetnénk, néhány szót kell szólni tulajdonosáról.

Melchior Goldast (1578 —1635) a tizenhetedik század termékeny protestáns humanistái közé tartozott. A svájci Thurgauban született, élt Genfben és St. Gallenben, majd a XVII. század első évtizedében Németországba költözött, s főleg a Majna melletti Frankfurtban adta ki műveit, amelyek többnyire jogi és történelmi kompilációk, de találunk köztük humanista levelezésgyűjteményt és egyéb műveket is. Goldast saját levelezését 1688-ban Frankfurtban adták ki,¹ levelező partnereinek névsora kiterjedt német és nemzetközi kapcsolatokra mutat: Keckermann, J. R. Lavater, Lingelsheim, Melissus-Schede, Ritterhusius és Philip Camerarius mellett Goldast levelezett angol és skót (Hugo Broughton, Thomas Seghetus) és németalföldi tudósokkal is (Jan Gruter, Scaliger). Középkelet-európai ügyek iránt is érdeklődött: 1627-ben *De Bohemiae regni* címen Frankfurtban kiadott egy roppant, történelmi dekrétumgyűjteményt, amit II. Ferdinánd császárnak ajánlott, s korábban maga is járt Prágában.² Lehet, hogy személyes ismeretségben volt Molnárral, aki elég gyakran megfordult Frankfurtban, 1612-ben háromszor is. Mindenesetre Goldast gyűjteményében az ismeretlen Molnár-kiadvány mellett más hungarikák is fennmaradtak: Zsámbéki Bonfini-kiadása, egy német nyelvű beszámoló Báthori Zsigmond törökellenes harcáról, valamint több olyan mű, amit ugyancsak Molnár Albert szerkesztett, vagy gondozott, így a hanaui nyelvten, a *Lusus poetici* című versantológia, a Thuri Pál-féle *Idea Christianorum Ungarorum sub Tyrannide Turcica* (Oppenheim, 1616), valamint a *Postilla Scultetica*. Goldast 1635-ben halt meg Giessenben és gyűjteményét már néhány év múlva megvásárolta özvegyétől a brémai városi könyvtár; innen került át aztán nemrégiben a gyűjtemény az újonnan létesített brémai egyetem könyvtárába.

Az eddig ismeretlen Molnár Albert-nyomtatvány egyetlen nagyalakú verslap, ami negyedrért hajtogatva lett beleillesztve a már említett kolligátumba. Rajta kétnyelvű szöveget találunk; a bal oldali címe „Meditatio vetusta de novissimo dicio”, ami magyar fordításban „Az utolsó ítéletnek idővéseges meggondolattya”. A verslapot Molnár Albert „Benedicto et Lucae Molnár Szcenciensibus”, tehát édestestvéreinek ajánlja. A címetek vízszintes díszítő vonal választja el magától a szövegtől, amelynek

¹ *Virorum Cui. et Doctorum as Melchiorem Goldastum . . . Epistolae*, ex Bibliotheca H. G. Thülemarii, J. C. Francofurti & Spirae, 1688.

² Prágai naplóját lásd: *Abhandlungen u. Vorträge . . . der Bremer Wissenschaftlichen Gesellschaft*, 5. (1931), 217—269.

MEDITATIO VETUSTA DE NOVISSIMO DICIO.

Az utolsó ítélet névadó leges megfontolattya.

Q V A M

Viri pietate et humanitate prestantissimi, Dn. Benedicto et Luca
Molnar Szencienfibus fratribus suis germanis
et pietatis et dilecti aliorum Germanarum.

Molnár: Jerecharem Chiffus moodyra. Re.

Nouja: Oti okyrima ifram. et.

U. E. S. O. animi fidei,
ob qua respicienda vita,
Christi venura de celo i
Cunctis est ratum,
Ob bonos proficium
Et mali contumescium.
Dicit illa dicitur.

Quam ceterum precor,
Obviamque Deo ire.
Sera contritio,
Gratia appropinqua,
Pietas molnari i
Dicit illa dicitur
Solus scilicet in fidei.
Tota O videtur sibi.
Quantum tremor est iustorum,
Quantum iudex est iustorum
Cuncta strata deservitur i
Tota mirum iustorum
Spiritus regnum.
Ceteri enim ante iustorum.
Miseri habent et natura
Cum tangit creatura
Iudicium iustorum.
Liber scriptum profertur,
In quo totum contemner.
Unde molnari iudicatur.
Iudex ergo cum sedebit,
Quis latet apparbit,
Nil inultum remanbit.
Quis factus est iustorum
Quem patrem rogatur i
Dicit illa dicitur i
Rex tremenda maiestatis,
Quis iustorum iustorum gratia,
Satis me fuit pietati.
Recordare iustorum
Quod sum causa tua via,
Nempe per illa dicitur.
Quare me iustorum iustorum
Redempti ceterorum
Ceteri labor est castus.
Iustus iudex ultionis,
Donum fac rem fidei,
Ante diem rationis
Iugum ferat rem.
Culpa videt vultum meum,
Supplicium patere Deo.
Qui Martini ab iustorum
Qui latrum iustorum
Miseri quod me dicitur.
Proces me non sunt digna,
Sed in iustorum fuit iustorum.
Ne perem erem iustorum
Iustorum iustorum
Et ab iustorum me fuit iustorum
Status me parte dicitur.
Confutari me iustorum
Flamma acris me dicitur
Pietas me non bene dicitur.
Ut confutari beatus
Vipam cum iustorum
In vultu acritatis.

1. Emlékezél hv Keresztényen,
Hogy jó keze feléd kölyöz,
Christifiaac: a iustorum
2. M. d. o. k. i. mot. k. e. n. e. c. e. d.
Hogy z. k. i. t. megv. ü. t. e. d.
Esz gonob czelek: d. e. d.
3. Ez ap nagy h. v. g. g. l. j. ö. l.
L. g. y. u. e. z. v. k. e. t. ü. e. l.
Szemb: j. v. a. z. s. t. f. e. n. n. e. l.
4. Vala: z. o. t. ü. n. b. a. á. l. l. a.
Kegelem kvánáival,
Eltene: jobbnak: val.
5. Ez kemer y. h. a. z. g. n. a. c. n. a. j. i.
Mindra vilagot felgyuj ya,
Mond David: e. s. z. s. i. b. y. l. l. i.
6. Melly könyvü ettege: le: t. e. d.
Mikoz az b. i. r. o. v. e. n. d.
S' m. u. n. d. e. n. t. y. l. v. a. n. m. e. g. i. l. e. n. d.
7. Te o. m. b. i. a. k. n. a. c. s. a. g. y. z. e. r. g. e. s.
Elhat minden reme: e. t. e.
Mindem gyujt: i. t. ö. b. f. e. k. e.
8. C. r. e. d. i. t. e. z. z. h. i. s. n. a. z.
Hogy embe: e. f. e. l. t. a. d. n. a. z.
S' f. i. e. l. e. t. r. e. e. ö. a. l. n. a. c.
9. Az nagy kö: y. e. l. ö. h. u. z. a. t. i.
Köben mind megal: a. t. i. c.
Ez vilá: m. o. s. i. t. e. t. e. c.
10. Az bitonac fel: i. t. e. b. n.
Mindem titoc: n. y. l. v. a. n. l. f. n.
Az b. i. n. n. e. r. e. l. ö. b. i. n. e. t. e. l. e. n.
11. I. v. ö. n. e. g. y. m. i. t. i. e. l. l. e. y. e.
S' z. ö. f. o. t. o. n. a. c. k. i. k. e. r. e. l. e. c.
Hó: a. z. j. ö. k. t. f. e. l. m. e. l. f. e. c.
12. E. i. k. i. a. l. l. y. o. m. k. e. g. y. e. s. t. e. n.
K. y. j. ö. k. t. m. e. g. a. r. t. s. o. u. z. e. n.
I. d. o. z. e. n. g. e. n. g. e. m. k. e. r. p. i. s. t. e. n.
13. U. r. a. m. J. e. s. u. s. e. n. i. e. k. e. z. z. e. l.
Hogy é. t. e. m. e. z. s. i. d. e. j. ö. v. e. l.
Az nap engem ne v. h. s. t. e. l.
14. Engem keret: e. l. f. a. z. d. v. a. n.
M. e. g. a. k. t. o. r. a. l. a. z. k. e. t. f. e. n.
N. e. l. g. e. n. k. i. n. o. d. h. y. j. a. n.
15. N. e. p. k. e. c. b. a. n. t. i. e. s. j. e.
B. i. n. b. i. l. g. e. y. e. n. m. e. g. n. e. g. e. d. v. e.
S' z. a. d. y. o. n. a. c. e. l. o. b. e.
16. F. o. h. a. z. k. o. d. o. m. k. e. t. e. r. e. f. e. r. e.
P. i. r. a. l. o. t. a. z. n. b. i. n. e. n. e. n.
K. ö. n. y. ö. d. i. l. y. t. a. r. a. m. U. i. f. i. l. e. n. l.
17. K. i. z. M. a. r. t. i. n. m. e. g. f. a. n. t. a. d.
K. i. v. n. o. l. y. a. t. m. e. g. h. a. g. i. a. d.
E. n. f. i. v. e. n. i. a. l. i. z. a. r. a. d.
18. N. e. m. e. d. e. m. i. k. ö. n. y. ö. g. e. f. e. m.
D. e. k. e. p. y. m. e. l. l. e. y. i. e. y. l. e. m.
O. e. ö. ü. t. ö. l. m. e. n. s. m. e. g. e. n. g. e. m.
19. J. u. d. a. y. k. ö. z. b. e. v. e. z. f. ö. l.
V. a. l. ö. k. z. a. z. k. o. f. a. c. k. ö. z. ö. l.
A. l. l. a. t. a. v. j. ö. k. e. z. d. f. ö. l.
10. Az a. k. o. z. a. k. t. e. l. ü. e. v. e. n.
O. k. e. t. t. i. b. e. r. i. u. z. e. v. e. t. e. n.
A. l. d. o. t. t. a. k. a. l. b. e. m. l. e. g. g. e. n.
21. H. o. g. y. z. b. o. d. o. g. i. a. m. e. n. n. e. y. e.
A. z. j. e. z. z. a. l. t. a. k. i. l. l. e. g. y. e.
O. e. ö. k. ö. z. ö. b. ö. k. e. l. l. e. y. e.

Ad finem quise parparat ille sapit.

Oppenheimi Typ. HIERONTMI GALLERI. M. DC. XVII.

1. ábra

mindkét változatához van nótajelzés. A magyar fordítás szövege, némileg más címmel („Az utolsó ítélet megfontolása”), korábban is ismert volt Szenci Molnár Albert 1621-ben kiadott heidelbergi *Imádságos könyvecskéjének* alapján, ahol az a szerző, illetve fordító nevének megjelölése nélkül szerepel.³ Az a tény, hogy ezen az 1617-es oppenheimi nyomtatványon kizárólag Molnár Albert neve van feltüntetve, arra enged következtetni, hogy ő a „Meditatio vetusta” fordítója is — noha ez a vers nincs felvéve

³ Vö.: RMNy, II. 1601—1635, Bp. 1983. 1238. tétel.

költeményeinek kritikai kiadásába. (Különben az *Imádságos könyvecskében* közölt többi versnél sincs a fordító neve külön megadva, de ezek többségét eddig is Molnárnak tulajdonította a szakirodalom.)

Bizonyos problémát jelent viszont a nótajelzések kérdése. A latin vers alatt Molnár a „Jertec hozzam Christus mondgya . . .” kezdetű dallamot adja meg nótajelzéseként. Ez a német egyházi ének eredetileg ötsoros volt és a negyedik sor ismétlésével lett hatsoros, így tehát énekelhető a háromsoros latin szövegre és annak magyar fordítására is.⁴ A magyar szöveg alatt az 1617-es nyomtatványon még csak egy nótajelzés szerepel: az „Oh én kegyelmes Istenem”, ami azért meglepő, mert ha ez azonos a Balassi Bálint kései korszakából származó könyörgéssel, akkor felmerül a kérdés, hogyan énekelhető ez a három soros versszak egy négysoros, A-A-A-A rímes versre?⁵ Lehetséges lenne, hogy Molnár rosszul emlékezett a nótajelzéseként megadott vers formájára vagy dallamára? Mindenesetre a heidelbergi újraközlésnél, ahol a latin szöveg hiányzik, Molnár Albert már *mindkét* nótajelzést megadja, s így az „Emlékezzél hiv keresztyén . . .” esetében enyhül a korábbi szöveg és a nótajelzés közötti ellentmondás.

A *Meditatio* . . . , ami a Molnár-verslapon a „Quaesio anima fidelis . . .” szavakkal kezdődik, voltaképpen a celanói Szent Tamásnak tulajdonított rekviem-szöveg, a közismert „Dies irae, dies illa”, jóllehet annak nem az a változata, amelyet oly jól ismerünk középkori versantológiákból, vagy hangversenytermekből. A Molnár által itt megmagyarított változat protestáns közvetítéssel jutott el hozzánk, Nathan Chytraeus korában népszerű antológiájából, a *Variorum in Europa itinerum deliciae*ből, amelynek első kiadása 1594-ben látott napvilágot Corvinsnál Herbornban.⁶ Ez a kiadás ma már meglehetősen ritka, s így valószínűbb, hogy Molnár az 1599-es második kiadásból dolgozhatott, amelynek 140–141. lapjain található az oppenheimi nyomtatványára felkerült szöveg. Ezt Chytraeus a mantuai ferencesek templomának a faláról jegyezte le, s ezért mint a „Dies irae . . .” „mantuai” változata ismeretes. Az elterjedtebb változathoz képest az eltérés mintegy tizenöt sornyi: a „mantuai” változatban tizenkét bevezető sor előzi meg a „Dies irae . . .” versszakot és a befejező rész „Lacrimosa dies illa / Qua resurget ex favilla . . .” strófa és az azt követő négy sor helyett a következő versszak fejezi be a szöveget:

„Ut consors beatitatis,
Vivam cum justificatis,
In aevum aeternitatis.”

Más szóval a „mantuai” változat, ha lehet, még didaktikusabbá teszi a végítélet képeit felidéző meditációt. Bár az ismertebb változat szerepel több régi magyarországi kódexben, illetve énekeskönyvben, eddigi ismereteink szerint Molnár Albert az első, aki a latin vers megmagyarítására vállalkozik. Katolikus részről Hajnal Mátyás fogja később lefordítani és kiadni „Az a nap itéletnek napja . . .” kezdettel egy 1629-es bécsi énekeskönyvben, illetve imádságoskönyvben.⁷ Ami a Molnár-féle fordítás időpontját illeti, azt 1617 áprilisa előttre nem tehetjük – nyomdásza ugyanis Hieronymus Galler volt, aki a már oppenheimi rektornak kinevezett Molnárral megegyezett a *Postilla Scultetica* és (alighanem) a *Jubileus esztendei prédikáció* kinyomtatásában is. Galler ezúttal nem dolgozott különösebben jól: a latin szövegben több hibát vétett (például a „Tuba mira spargens sonum / per sepulera regionum” sorpár esetében kifelejtette a „per” szócskát, a „Supplicanti parce Deus!” sornál a „Deus” szó elmosódott) és a magyar szövegben is akad kifogásolni való. Helyenként Molnár kicsit módosít a „mantuai” szövegen, például „Sed tu bone” helyett „Sed tu Jesu”-t ír. A magyar változatban nem csupán a szavak egybe- vagy

⁴ PAPP Géza: *A XVII. század énekelt dallamai*. Régi Magyar Dallamok Tára. II. 582.

⁵ *Balassi Bálint összes művei*. I. k. Kiad. ECKHARDT Sándor. Bp. 1951, 132–133. Eckhardt közli, hogy a Decsi-kódex nótát is ad, de nem tartja bizonyosnak, hogy az Balassitól ered. I. mű 269.

⁶ *Thesauri Hymnologici Prosarium. Partis albertius. Vol. I. Liturgische Prosen des Übergangsstiles und der zweiten Epoche* . . . szerk. CL. BLUME és H. M. BANNISTER. Leipzig 1915. 272. Téves évszámmal hivatkoznak az első kiadásra, amely a British Library katalógusa szerint 1594, nem 1584.

⁷ RMNY. II. 1422. Az RMKT XVII. 7. kötetében (*Katolikus Egyházi Énekek*, 1608–1651), Bp. 1974. HOLL Béla „Az nap, nagy haragnak napja . . .” kezdősört ad meg, vö. id. mű, 101.

különírása okozhatott problémát az idegen nyomdásznak, hanem a németben ismeretlen vagy másképp jelölt hangzók jelölése is, például az ilyen sorokban, mint „Oerocon orocké élyen”.

Mivel „Az utolsó ítéletről” szóló vers szövege (kisebb sajtóhibákkal) már megjelent nyomtatásban, itt csak az 1617-es nyomtatvány faksimiljét közöljük.

Szenci Molnár Albert előtt az utolsó ítélet megverselésére már vállalkozott egy magyar protestáns költő — Bornemisza Péter. Az *Énekek három rendben* 1582-es detrekői kiadásában szerepel egy hosszabb költeménye, *Az ítéletről*, amely négysoros versszakba rendezett tízes sorokban, elbeszélő hangon és igénnyel ábrázolja a végítélet napját, ahol „Urunk Jézus imé ott elkezdi / Azon szérún a búzát csépelni, / Mindeneket erősen ítélni, / Igazságnak csépevel töretni”.⁸ Bár Molnár ismerte Bornemisziának ezt a művét, mivel a detrekői énekeskönyvet bizonyíthatóan használta,⁹ 1617-es fordításából nem vehető ki a XVI. századi költő-prédikátor közvetlen vagy közvetett hatása. Kínálkozik viszont egy érdekes párhuzam annyiban, hogy Molnár elég kevés latin verset fordított magyarra, de a fenti „Ad Christum Iudicem” mellett versebe szedte még Szent Ágostonnak a mennyországgal foglalkozó elmélkedését „Az mennyei paradicsomnak dicsőségéről”¹⁰ címen; Bornemisziának pedig kevés magyar nyelvű verse között van egy (*A teremtsről* és *Az ítéletről* című verseket mintegy kiegészítő) éneke *Isten városáról, az mennyországáról*.¹¹

Az utolsó ületnek idvöséges megdondolattya egy-két kisebb döccenőtől eltekintve hűséges újjáalkotása a latin vers „mantuai” változatának. Nyolc szótagú, A- A- A rímes versben íródott, aminek külön érdekessége, hogy egyébként egyáltalán nem fordul elő Szenci Molnárnál. Bár a latin eredeti sorfelezőjét nem mindig veszi figyelembe, sorai mégis híven követik az eredeti szöveg lüktetését; lírája különösen ott forrósodik át, nyer drámai dimenziót, ahol előtérbe kerül benne a személyes elem: „Itt én, szegény, mit feleljek, / Szószólólnak kit keressek, / Hol a jók is félelmesek?” és később: „Fohászokdom keservesen, / Pirul orcám bűneimen, / Könyörülj rajtam, Úristen!” Az idők teljességén ítélkező Jézushoz bűnössége, érdemtelenége tudatában ezekkel az alázatos szavakkal fordul a lélek: „Nem érdemi könyörgésem, / De kegyelmesen tégy velem, / Örök tűztől ments meg engem”. Ezt a kérést mintegy kiegészíti az utolsó versszak „pozitív” fohászja, az üdvözülés reményét kifejező néhány sor, ami — mint már mondtunk — csak a „mantuai” változatban létezik: „Hogy a boldogságra menjek, / Az igazultakkal legyek, / Örökkön-örökké éljek.” S a kétnyelvű szöveget latin szentenciával zárja, még egy, utolsó figyelmeztetés az olvasónak: „Ad finem qui se praeparat ille sapit”, szabadon fordítva: „Böles az, aki felkészül a halálra”.

GÓMÖRI GYÖRGY
(Cambridge)

A kassai akadémia nyomdájának könyvkereskedelmi jegyzékei. A XVIII. században, különösen annak első két harmadában hazánkban a könyvkereskedelem még nagyon kezdetleges volt. Jellemző, hogy Pesten — bár e város kedvező földrajzi fekvésénél fogva már ebben az időben is jelentős szerepet játszott az ország életében — csak 1748-ban nyílt meg az első könyvkereskedés, és 1782-ben még mindig csak egy könyvkereskedő volt a városban.¹

Hányukat részben pótolták a könyvkötők és a nyomdák, a bekötött, illetve kinyomtatott könyveket ugyanis egyszersmind árusították is. Ez utóbbiak olykor könyvjegyzékek kibocsátásával is próbálták az eladást elősegíteni.

A nagyszombati egyetem jezsuiták által vezetett nyomdája is rendszeresen adott ki kereskedelmi jellegű könyvjegyzékeket. 1771-ben például, mikor a jezsuitákra kedvezőtlen szelek kezdtek járni, és a

⁸ BORNEMISZA Péter: *Válogatott írások*. Bp. 1955. 17.

⁹ RMKT XVII/6. *Szenci Molnár Albert költői művei*. Sajtó alá rendezte HOLL Béla. Bp. 1971. 438.

¹⁰ *Szenci Molnár Albert válogatott művei*. Sajtó alá rendezte VASARHELYI Judit. Bp. 1976. 364–368.

¹¹ RMNy, 1473–1600, I. Bp. 1971. 472.

¹ GÁRDONYI Albert: *A magyarországi könyvnyomdászat és könyvkereskedelem a 18-ik században*. Bp. 1917.

rend felosztása előre vetette árnyékát, a Helytartótanács utasította az egyetem consistoriumát, hogy az előző évben megjelent 30 oldalas árjegyzékben szereplő munkák közül négy további árusítását szüntesse be.²

A nagyszombati nyomda kisebb testvére, a szintén jezsuiták vezette kassai akadémia nyomdája hasonlóképpen adott ki kereskedelmi jellegű katalógusokat. Az Országos Széchényi Könyvtár Kisnyomtatványtárában három ilyen füzet található, egy 1761-ből, egy 1764-ből, egy pedig közvetlen a rend felosztása előtti évből, 1772-ből.³

A jegyzékek a kiadványokat nyelvek szerint csoportosítva közlik, vannak latin, magyar, német és szláv (szlovák) nyelvű könyvek („libri latini”, „libri ungarici”, „libri germanici” és „libri slavonici”).

Az 1761-es füzet 255 tételben sorolja fel a könyveket. (171 a latin, 45 a magyar, 20 a német, 19 a szláv nyelvű kiadványok száma.) Ez a mennyiség 1764-re 340-re növekszik (189 latin, 69 magyar, 42 német, 40 szláv nyelvű nyomtatvány). Az 1772-ig eltelt nyolc év alatt jóval kevesebbel nőtt az eladásra kínált munkák száma, 340-ről mindössze 372-re emelkedett (201 latin, 84 magyar, 45 német és 42 szláv nyelvű munka).

Jellemző a XVIII. századi hazai könyvpiac korlátozott voltára, hogy az 1761-es árjegyzékben szereplő tételek túlnyomó része a két későbbiben is változatlanul megtalálható. Ráadásul számos munka ennél is jóval korábban jelent meg, és valószínűleg már több előzőleg kiadott, jelenleg lappangó jegyzékben is szerepelt.

A könyvek zömének ára 10 és 30 dénár között váltakozott. Számottevő azoknak a kiadványoknak a száma, amelyekért 5 dénárnál kevesebbet kértek (többért csak 1 dénárt). Ezek egy része széles közönséghez szóló ájtatossági irat volt (Szent Alajos, Szent Szaniszló, Nepomuki Szent János miséje, ugyanezek, valamint Szent Gertrúd, Keresztes Szent János, Szent Júlia officiuma, Officium Jézus nevééről, a ministrálás módja stb.), részint kisnyomtatvány jelleggel bírtak. (A tanulók neveinek katalógusa, az egri püspök rendelete az ünnepek megtartásáról, napirend diákok és tanárok részére stb.) 30 dénárnál lényegesen drágább könyvet már jóval kevesebbet találunk a katalógusokban. A legtöbbit, 400 dénárt Gabriel Antoine nyolckötetes teológiai művéért kértek, de Pető Gergely Spangár András által folytatott *Magyar Krónikájának* is 100 dénár volt az ára.

A három füzet tartalmának tüzetesebb vizsgálata alapján feltárul előttünk a katalógusokat kibocsátó nyomda kiadói politikája, hiszen mint tudjuk, ebben a korban a nyomdászat és a könyvkiadás a legtöbb esetben egyeiesik.⁴

A kassai akadémia jezsuiták vezette oktatási intézmény volt. A jezsuiták ez időben legfőbb feladatuknak az ellenreformáció szolgálatát tekintették. Minden más tevékenységüket — sok szempontból az oktatást is — e célnak rendelték alá. Nem meglepő tehát, hogy a kassai tipográfia nyomtatványainak több mint kétharmada oktatási segédlet, vagy vallásos kiadvány.

A XVII—XVIII. századi jezsuita oktatás súlypontját a latin nyelvnek az ékeesszólás fokán való elsajátíttatása képezte. E célt segítették elő a Jézus Társaság iskoláiban a spanyol Alvarez latin nyelvtankönyvei és honfittársának, Suareznek a retorikája. Mind a kettőt kinyomtatták Kassán. Kiadták a középkori latin tanítás fő tankönyvét, Donatusnak a Római Császárság vége felé írt latin nyelvtankönyvét is. Több kevésbé jelentős szerzőtől származó vagy egyenesen ismeretlen szerzőjű latin nyelvtankönyv egészíti ki a sort. Úgy látszik, ha erről a kérdésről volt szó, protestáns szerzők munkáit is kinyomtatták. Így például ott találjuk a katalógusokban a tanulmányait Birtenbergben végzett, XVI. században élt protestáns tanár, Molnár Gergely munkáját (*Elementa grammaticae latinae*) és a XVII. században működött soproni evangélikus lelkész, Kövesdy Pál könyvét. A felsőbb osztályokban a latin

² CZAKÓ Elemér—GÁRDONYI Albert—IVÁNYI Béla: *A királyi Magyar Egyetemi Nyomda története 1577—1927*.

³ Országos Széchényi Könyvtár. Kisnyomtatványtár. XVIII. századi különválogatott könyvkiadói és könyvkereskedelmi anyag.

⁴ A nyomda történetére nézve lásd: STEINHOFFER Károly: *A kassai könyvkereskedelem története 1712-től a jelenkorig*. Magyar Nyomdászat 1906. 178—179.

tanulás klasszikus ókori szerzők műveinek fordításával történt. A nagy római írók Kassán kinyomott művei is valószínűleg túlnyomórészt ezt a célt szolgálták. Már Alvarez tankönyvei is klasszikus szemelvényekkel vannak tarkítva, de az önálló kötetekben kiadott ókori szerzők: Cicero, Lucius Florus, Cornelius Nepos, Vergilius is mind a korabeli oktatás tárgyai voltak.

Canisius Szent Péter katekizmusa, melyet a jegyzékekben szereplő összes nyelven kiadtak, a jezsuita gimnáziumokban a hittan tanításának az alapja volt. Az 1735 és 1741 közt Kassán tanító Kaprinai István szónoklattana a teológiai fakultáson volt tananyag.

A jezsuita oktatás történelmet, földrajzot és reáltárgyakat elsősorban a gimnáziumot követő bölcsészeti fokon tanított, de a rend feloszlását megelőző évtizedekben egyéb iskolák, különösen a piarista gimnáziumok hatására tanterven kívüli külön előadások formájában már az alsóbb évfolyamokon is oktatták e tárgyakat. A tanulmányozott füzetekben számos olyan címmel találkozunk, melyek a történelem és a reáltudományok tanításánál lehettek segédanyagok. Ezeknek a könyveknek a többségét a szerző feltüntetése nélkül megjelent vagy külföldi szerzőtől származó algebrák, aritmetikák, geometriák, fizikák és statikák teszik ki (van egy kozmográfia is), de a magyar Nedeczky László névtelenül megjelent műve a földgömb geográfijáról is valószínűleg legalábbis részben — oktatási célokat szolgált. Végül a francia Dufrene Maximilian páter 6 kötetes történelmi összefoglalója már címében megmondja, hogy a mű az ifjúság használatára készült.⁵

A tudományos szintű magas teológia százalékos aránya viszonylag kicsi, s szinte kizárólag latin nyelvű Prielszky János kiadványai késő ókori szentatyák írásából, Szent Jeromos egy műve, egy Biesman nevű szerző erkölcsstana, Gabriel Antoine nyolcrészes teológiai műve, Swarcz Hieronymus Duns Scottusról írt könyve a főbb képviselői ennek a műfajnak.

A szélesebb közönséghez szóló teológiai munkák (oktató vagy vitázó írások és prédikációk) nagyrészt anyanyelvűek. Canisius Péter katekizmusát már említettük. Latin nyelvű kiadása volt az iskolai hitoktatás alapja, de magyar, német és szlovák nyelvű kiadása azt mutatja, hogy nemcsak erre a célra szánták. Ezenkívül még több katekizmust sorolnak fel a jegyzékek.

A prédikáció műfaját Szörényi Sándor latin nyelvű filippikái és az 1700-as évek elején az Alföldön tevékenykedő minorita rendfőnök, a később boldoggá avatott Kelemen Didák *Búzafejek* című gyűjteménye képviselik.

A vallási vitairatok egy része előző századi írások újra kiadása. A legjelentősebb közülük Pázmánynak Alvinczi Péter ellen írt öt levele. Kortársának, a XVII. század nagy jezsuita hitvitázójának Sámbar Mátyásnak: *Három üdvösséges kérdését* is kinyomták. Hasonló szellemű írás a már említett Kelemen Didák Kassán nyomtatott másik műve: *Zsidóval az üdvösség dolgáról való beszélgetés*. A katolikus vallás és a protestáns felekezetek közötti teológiai viták egyik legérzékenyebb pontjával, az úrvacsora kérdésével foglalkozik Kaprinai István írása *Úrnap bizonyítás, melyben megmutatódik, hogy Krisztus vagy nem örök Isten vagy ha örök Isten: jelen van az Úr vatsorájában*. Latin nyelvű képviselői is vannak ennek a műfajnak (*Commenta adversus Romanam Ecclesiam resutantur, Peregrinus de unitorria religione, Religio salvifica demonstrantur errores cujusdam calvinistae patakensis*, Neumayer Ferenc: *Religio Prudentum sive sola Fides Catholica Fides Prudens*).

Annak idején a jezsuiták voltak a janzenizmus leghevesebb ellenfelei, nem meglepő tehát, hogy VII. Sándor pápa több janzenista tételt elítélő döntését Kassán is kinyomták.

Külön műfajt képeztek a szentek életrajzai. A sorélen Mária életének összefoglalása áll latin versekben. Hevenesi Gábor Szent Alajos életét írta meg, Lestyán Mózes pedig a rendet alapító Loyola Szent Ignácét, Xavéri Szent Ferencét és Szent Vendelét magyarul. A magyar történelemmel foglalkozó művek csoportjával rokon Stitling János Könyve Szent István Királyról. Ismeretlen szerzőktől származik Pádúai Szent Antal, Assisi Szent Ferenc, Szent Zsigmond latin és Nepomuki Szent János magyar nyelvű életrajza.

⁵ A jezsuita oktatásra nézve lásd FINÁCZY Ernő: *Az újkori nevelés története*. MOLNÁR Albert: *A közoktatás története Magyarországon*. MESZÁROS Ferenc: *A magyarországi katolikus gimnáziumok története*.

Hosszú lenne felsorolni a mind a négy nyelven megjelentetett imakönyveket (irodalomtörténeti jelentősége miatt elsősorban Pázmányét kell név szerint is megemlítenünk), ájtatos elmélkedéseket (pl. *Kettős ut az örök boldogságra*, *Krisztus urunkhoz való bűnös Embernek Johászzkodása*, *Meny Ország Kulcsa avagy a szívbeli igaz Töredelmesség* stb.). Nagy számmal vannak liturgikus jellegű kiadványok: különböző szentek miséi és officiumai, valamint egyéb ájtatosságok szövegei (*Gonzaga Szent Alajos hat vasárnap béli tisztelete*, *Az Erdélyben tartott missziók alkalmával énekelt ájtatosság*, *Loyola Szent Ignác kilenc napi tisztelete* stb.). A jezsuita tanintézetekben az iskolai hitoktatás és a kötelező misehallgatás mellett a vallásos nevelés legfőbb eszközei a különböző kongregációk, buzgalmi egyesületek voltak. E Kassán is megtalálható társulatok (Az halálra vált Jézus gyülekezete, Kassán a Paróchia béli Templomban lévő Szt Kereszt congregációja, Mária társulat stb.) szabályainak kinyomására is az akadémia házi nyomdája volt hivatott. A vallásos nevelés fontos eszköze volt az oltári szolgálata is, érthető tehát, hogy a ministrálásához szükséges tudnivalókat a tanuló ifjúság által beszélt mindhárom nyelven: magyarul, németül és szlovákul kinyomták. Végül a liturgia végzésének konkrét segédeszközeként oltári kánontáblákat is készítettek.

A kassai kiadványok többségét tehát a fentebb felsorolt fajták teszik ki, de azért készültek nem kis számmal olyan nyomtatványok, melyek sem kimondottan vallásos jellegűek nem voltak, sem a helybéli oktatást nem szolgálták.

Noha az akadémiának jogot nem tanítottak, ilyen jellegű könyveket mégis megjelentettek. Egy könyv a római joggal foglalkozott, egy másik a magyar és erdélyi törvényeket foglalta össze. Kinyomtatták az 1723-as és az 1729-es országgyűlések artikulusait is.

A XVII. és XVIII. századi jezsuiták közül többen is foglalkoztak behatóan hazánk történetével. Több művüket Kassán nyomták, sőt néhány nem jezsuita szerzőtől származó magyar történeti tárgyú könyvet is. Anonymust például az eredeti latin szöveggel, Pető Gergelynek, a XVI. századi horvát főnemesnek krónikáját a jezsuita Spangár András 1732-ig tartó kiegészítésével.

A XVIII. század első fele legjelentősebb jezsuita történetírójának, Timon Sámuelnek több könyve is Kassán jelent meg, öttel találkozunk közülük árjegyzékünkben. Két legjelentősebb műve az *Imago antiquae Hungariae* és az *Imago novae Hungariae* egy tételben van feltüntetve. Szerepel a jegyzékben a magyar kardinálisok életéről írt könyve, Hidi Gergely nevű. 1705-ben meghalt rendtársának általa befejezett munkája, a magyarországi várak és városok kronológiájáról. Timon Sámuelnek a Tiszát és a Vágot ismertető könyvét is itt említjük meg, nemcsak a szerző azonossága miatt, hanem mert ez időben a földrajzi könyvek gyakran tartalmaztak történeti és helytörténeti adatokat (lásd Bél Mátyás műveit).

A rend másik nagy történésze, a magyar történeti források buzgó gyűjtője, Kaprinai István hosszabban is működött Kassán, de legfőbb történeti művét, Mátyás király diplomáciai levelezését Bécsben jelentette meg, az itteni árjegyzékekben csak szónoklattanával és úrnapi prédikációjával találkozunk. Ezzel szemben Kassán nyomták ki Kelcz Imre hasonló tárgyú könyvét, címe *Epistolae, Mathiae Corvini Regis Hungariae ad Pontifices Imperatores*. Hazánk nádoraival foglalkozik egy könyv (*Palatium Regni Hungariae Palatinorum*) egy másik történelmünk 1663 és 1679 közti szakaszával (*Continuatio Historiae Ungariae cum titulo fragmenta hist. Ung. ab anno 1663 ad Annum 1679 deductae*). Végül a Szentföldre is hadjáratot vezető II. Endre életéről szól a *Compendium Vitae Andreae II. Regis Hierosolymitani*.

A kassai tanárok nem lehettek mentesek némi lokálpatriotizmustól, mert a város és környéke történetéről több könyvet is írtak és jelentettek meg. A jezsuiták 1601 és 1640 közötti kassai tevékenységével foglalkozott Adányi András. Kassa XVII. századi háborúságait tárgyalják Pinka Ferenc és Szideck Gáspár művei. Tersztyánszky János a város történetét írja meg kronológiai rendben. A tágabb környékkel foglalkozik két mű: *Metamorphosis Superioris Hung. Urbium ac Vinearum* és Dubniczai István írása: *Metamorphosis fidei Orthodoxae in Comitatu Trenchiniensi*. Egyetemes történeti vonatkozású Wietkovszki Makszimilián könyve az első kereszties háborúról.

Irodalomtörténeti munkát egyet kínálnak megvételre a három árjegyzékben: Árvai Mihály *Res literariae Ungariae* című könyvét, mely lényegében bibliográfia.

A hazai szépirodalmat képviseli a XVIII. században is népszerű XVII. századi költő, Beniczky Péter versköte a *Magyar rithmusok*.

A korabeli iskolai színjátszás néhány reprezentánsával is találkozunk. Illei János közös kötetben kiadott három színművéből az első kettő (*Salamon, Ptolemaeus*) eredeti munka az utolsó (*Titus*) fordítás. Kunics Ferenc *Sedecziása* Giovanni Granelli olasz jezsuita, Kereskényi Ádám *Cyrusa* és *Mauritius Tászsára* Metastasio eredetije alapján készült.

Többé-kevésbé az irodalom kategóriájába sorolhatjuk Cornelius Nepos magyar nyelvű fordítását és a talán utolsó római írónak, Boethiusnak a már említett Illei János által magyarra átültetett híres művét a filozófia vigasztalásáról, mely a középkorra oly nagy hatást gyakorolt.

Jezsuiták által vezetett nyomdáról lévén szó figyelemre méltó, hogy Fénelon *Telemachus*-át latinul és magyarul is kinyomták. Mert bár Fénelon főpap volt, s a katolikus vallás tételeivel nyíltan sehol sem került szembe, mégis a korai francia felvilágosodás képviselőjének számít.

Kissé egyedül áll nyomdánk termékei között a különben szintén a renchez tartozó Fischer Kristóf mezőgazdasági témájú könyve (*Opus Oeconomicum*).

A kor legtöbb jelentősebb nyomdájához hasonlatosan a kassai is nyomta a kor egyik legkelendőbb kiadványfajtáját, a kalendáriumot.

Az áttanulmányozott három árjegyzék alapján kibontakozik előttünk egy jezsuiták vezette felsőfokú tanintézet nyomdájának a képe. A nyomda elsősorban két célt szolgált: az oktatás segítését és a katolikus vallás terjesztését. (Közvetve tulajdonképpen az oktatás is a második célt szolgálta.) Ugyanakkor kiadtak néhány ezen túlmenően is érdekes könyvet, mint például Anonymust; Timon Sámuel több munkáját, forráskiadványt Mátyás király diplomáciai levelezéséről, a Pető-Spangár-féle krónikát, Pázmány két művét, Beniczky Péter verseit, Boethius és Cornelius Nepos magyar nyelvű fordítását, Fénelon *Telemachus*-át.

A három nyomdai katalógus átnézése ugyanakkor arra is felhívja a figyelmünket, hogy mennyi még a teendő a XVIII. század teljes könyvtermésének felmérése terén. A három könyvjegyzékben felsorolt nyomtatványok többsége, összesen 251, nem szerepel a Petrik-féle könyvészetben, sem pótkötetében, 24-nek nem ismeretes a kassai kiadása, 39-ről pedig csak a közelmúltban megjelent pótkötet tud.

INDALI GYÖRGY

Bárány Péter magyar Pszichológiájának szöszedete. Ifj. Szinyeyi József a *Magyar Nyelvről* 1881, 10: 308-9. lapján újra közlésezi azt a kis szöszedetet, amelyet a *Hadi és Más Nevezetes Történetek* szerkesztője Bárány Péter díjnyertes pályamunkájából a *Magyar Pszichológia* néven emlegetett tanulmányból „megállapítás vagy kijavítás, végettt terjesztett a tudós világ elé” 1790-ben az újság 726, 776, 799. lapjain. Miután a kéziratot majd kétszáz évig elveszettnek hittük, ez a kis szöszedet bölseleti nyelvünk értékes dokumentuma maradt.¹

¹ A jutalomdíj odaítélését 1790. dec. 14-én közli a *Hadi és Más Nev. Tört.* A pályadíj átadó ünnepséget 1791. január 27-én. A *Pszichológia* mielőbbi megjelenését sürgeti Kazinczy Ferenc kassai *Magyar Múzeumának* egyik olvasója a *Hadi és Más Nev. Tört.* 1790. aug. 20-i számában. *Bárány Péter* ugyanezen lap 1791. május 3-i számában még a pszichológiai irodalom további műveléséről beszél, elmondja, hogy szeretné lefordítani Campe: *Kleine Seelenlehre* c. bevezető művét, hogy felkészítse az olvasókat a „Lélekről való felsőbb tudományokra”. Aztán lecsendesedik körülötte minden. 13 év múlva Kazinczy egyik Prónay báróhoz írt levelében még tesz egy rossz ízű utalást magára az ötletre, mely a tanulmányt létrehozta, s mely „literatúrának nem csecsemő korára való”. Kazinczy lev. 1805. 3. köt. 434. p.

A műre vonatkozó legfontosabb irodalom: BEÖTHY Zsolt: *Szépprózai elbeszélések a régi magyar irodalomban*. Bp. MTA kiad. 1887. II. köt.: 24-25. p. (Főleg a díjat átadó Báróczy Sándor szerepét emeli ki.) — SIMAI Ödön: *Bárány Péter Magyar Pszichológiája*. Magyar Nyelv, 1918, 14: 1-2, 15-17. p. (Részletesen leírja a mű irodalmi utóéletét és a megírás körülményeit is igyekszik tisztázni. A Dugonicsra való hivatkozását nem találtam meg.) — KORNIS Gyula: *A magyar bölseleti műnyelv fejlődése*. Magyar Nyelv, 1907, 3: 4, 145-153. p. (Felveti a kérdést, hogy a *Hadi és Más Nev. Tört.* c. lapban közzétett szöszedet nem lehet mind a Bárányé — ami igaz is, hiszen maga Bárány mutat rá, kitől mit tanult — ,

Bárány Péter munkáinak egy része kéziratban maradt fenn.² A *Korvinus Mátyás* c. kéziratos drámájának elemzése kapcsán láttam meg, hogy nagy társadalmi felelősségtudattal vall szabadságról, törvényről, erkölcsről, nevelésről. A *Korvinus Mátyást* 1790 januárjától márciusáig írta, közvetlenül a magyar *Pszichológia* kéziratának befejezése (1790. január 18.) után. A dráma maga az erkölcsi tudat mély rétegeit érintő kérdésekkel vívódik, az erkölcsi kérdések megvitatása nagyon módszeresen történik; szenvedélyes stílus és elemző pontosság vonul végig a darabon. A dráma olvasása során is kétségtelenné vált, hogy magas kultúrájú, a bölcséletben jártas férfi írhatta. Nagyon szerettem volna megismerni e bölcselkedés tartalmát, de érdekes módon tartalmi vonatkozásban egyetlen kortárs sem adott ízelítőt a műből. Miután a magyar bölcséleti irodalom mentora, Erdélyi János számon tartotta művét, de nem ismerte, egyre inkább érdekelt, mi lett a kézirat sorsa.³ Bárány Péternek egy Széchenyi Istvánhoz írt leveléből tudjuk meg, hogy Görög Demeter az I. Ferenc császár alatti abszolútizmus hatására, szemléletbeli átformálásokra sarkallja. Ő ennek nem tett eleget, mert „ami egyszer tetszett, annak mindenkor tetszeni kell”.⁴ Így került sor a Horváth Ádám második díjas tanulmányának kiadására 1792-ben. Bárány Péter kézírata feltárva, hozzáférhető módon olvasható a Magyar Tudományos Akadémia kéziratárában; kétszáz éves lappangás után napfényre került.⁵

A kézirat (Egyházi és Bölcséleti Művek 8° 10. sz. alatt) jó állapotban van, 277 számozott lapból áll. A címlap után a Bétsi Tudós Magyar Társasághoz írott ajánlása olvasható. A III. oldalon kezdi az Előljáró Beszéd-et, melyben kifejti, hogy metafizikától mentes tapasztalati lélektant akar írni. Római I-es lapjelzéssel kezdi a Bé-vezetést, melyben a jelzett tudomány eredetét, vizsgáló módszereit, tárgyát és hasznát beszéli meg. Ezt követően három fő részre. Könyv-re tagolódik a mű, kiegészítve egy Toldalékkal, melyben azt a lelkiállapotot tárgyalja, ahol „a lélek önön tehetőségétől vagy egyáltalában

hanem Kornis szerint Horváth Ádámé a szavak többsége, mert pl. ő alkalmazza a „lélekről való tudomány” kifejezést, Bárány „lélektudományt” használ. Ismerve Bárány munkáját, elmondhatjuk, hogy a Lélek = mény-től kezdve a lélektudományig minden variációt alkalmaz a megírás folyamatában.) — CSAPLÁR Benedek: *Vérmes remények mérsékelt eredménye*. Figyelő, 1885, 19. köt.: 296–314. p. (Részletes tanulmány a Görög–Kerekes-féle korabeli pályatételekről, a benyújtott munkákról és azok sorsáról.) — KISS ÁRON: *A magyar népkiskolai tanítás története. II.* 105. p. Bp. 1881. (Sajnálattal említi meg, hogy az első magyar nyelvű tanulmány elveszett. Csaplárral ellentétben feltételezi, hogy „nem lehetett rossz”). — VÁCZY JÁNOS: *Kazinczy Ferenc élete és kora. I.* 296–297. p. Bp. 1915. (A díjátadó ünnepséget részletezi. Ő említi meg, hogy ünnepélyességében a Marczibányi-díj átadásának előzményét látjuk benne.) — FRAKNÓI Vilmos: *Gróf Széchenyi Ferenc. 1754–1820.* 384. p. Bp. 1915. (A díjátadó ünnepséget leírja, később némi ismertetést is ad Bárány működéséről.) — OLOFSSON Placid: *Gróf Széchenyi Ferenc irodalompartolása.* 103–106. p. Pannonhalma 1940. Pannonhalmi Füzetek 26. (Alapos ismeretanyaggal ír az eseményről és újat tud mondani Bárány életéről, tevékenységéről. A többi tudósok c. fejezetben [97–127. p.] jól tájékoztat Bárány ismerősi köréről, munkájáról, Széchenyiékhez való viszonyáról.) — KÓKAY György: *A magyar hírlap- és folyóirat irodalom kezdetei.* 351–352. p. Bp. 1970. (A felszabadulás utáni első irodalmi adat, az előzmények teljes ismeretében. A kötetben Bárány személyéről és munkásságáról is kapunk értékelést.) — SÍPOS Istvánné: *A magyar nyelvű pszichológiai irodalom kezdetei.* Pszichol. Tanulm. X. Akadémiai Kiadó. Bp. 1967. 817–25. p. (Bárányt említi.) — HORKAY László: *A magyar nyelvű filozófia története a XVII. század közepétől a XIX. század végéig.* Kézirat. 1977. (Bárányt említi.)

² Bárány Péter műveit legteljesebben SZINYEI József: *Magyar írók élete és munkái.* MTA. kiad. 1893. I. köt. 553–554. oldalán olvashatjuk.

³ ERDÉLYI János: *Filozófiai és esztétikai írások.* Sajtó alá rend. T. Erdélyi Ilona. Jegyz. ell.: T. ERDÉLYI Ilona és HORKAY László. Akadémiai k. Bp. 1981.

⁴ Bárány Péter a levelet 1826. aug. 12-én írta Széchenyi Istvánnak. Névnapi köszöntést tartalmaz, s egy külön kérelmet a megalakult Tudományos Akadémia tagjai közé való felvételéhez. Itt utal az 1790-es pszichológiai pályamunkára és felajánlja, hogy kész lenne „a bölcselkedésnek többi ágát is magyarul oldozni”. MTA Könyvtára Kézirattár. K202 175. sz.

⁵ Berlász Jenő tanácsai és útbaigazítása alapján adta kezembe a művet Fülöpné Csanak Dóra. Mindkettőjüknek szeretném kifejezni őszinte köszönetemet.

 Jelenséges
 LÉLÉK-MÉNY 79
 (Lélek-Tudomány)

 Ára
 Bárány Péter.

*Non tanta praerogive sequuntur libri,
 quanta scribuntur.*

1. ábra

vagy csak rész szerént megfosztódik”. A végén találjuk a latin—magyar és a magyar—latin szószeretet úgy, hogy a lap jobb oldalára írta a magyar—latin, a bal oldalára a latin—magyar részt, de a két anyag nem fedi egymást teljesen. A *Hadi és Más Nevezetes Történetek szerkesztői* mindkét változathoz gyűjtötték a közlésükhöz összesen 138 fogalmat. Most megbolygatlanul a magyar—latin részt közöljük teljes terjedelmében. A latin—magyar szerzetnek más tekintetben van nagy értéke. Bárány mindkét szószerzetben megjegyzi ugyan, hogy egy-egy szótól tanult, de a latin—magyar szerzet esetében sokkal több ilyen jelenséggel találkozunk. Ezért névre szólóan kigyűjtöttem a kölcsön vett szavak jegyzékét is. (A kölcsönszók jegyzéke az 1., a teljes magyar—latin szójegyzék a 2. mellékletben.)

A bölselet nyelve nehezen formálódik ki hazánkban. A kéziratban maradt tanári könyvek nyelve bizonyítja, hogy iskolánként más-más szókinccs tapadt a tananyaghoz.⁶ A nyomtatott művekről szólva Erdélyi János még 1856-ban is így sóhajt fel: „... a nyelv nehéz, a lélek természetes szabályai könnyűek, az írók homályosak”.⁷ Minden bírálatában és *A hazai bölselet jelenéről* írt ciklusában⁸ is a kifejezőmód foglalkoztatja legfőként, mert a tudomány művelőitől elvárja, hogy ha valaki „... egy nemzet színe előtt mint bölseledő nyilván föllépní kíván: annak nyelve sok szó nélkül legyen világos, homály nélkül legyen szabatos, legyen nem mesterkélty, de csinos”.⁹

⁶ Szép gyűjteménnyel rendelkezik a miskolci Léway József Tudományos Könyvtár e nyelvi és filozófia történeti értelemben egyaránt értékes kéziratokból.

⁷ ERDÉLYI JÁNOS: *Szilasy János filozófiai tanulmányai*. Bírálat. Megj.: ERDÉLYI JÁNOS i. m. 117—125 p.

⁸ ERDÉLYI JÁNOS: *A hazai bölselet jelene*. Sárospatak. 1857.

⁹ ERDÉLYI JÁNOS Szilasy bírálatáról írt i. m.

sorompók nélkül jöttek be, s mondanivalója nyitott szívekre talált. Bárány munkája e légkörben és Kant közvetlen hatása alatt született, s szavai e filozófia természetéhez igazodnak. E minőségében egyedüli írott dokumentumunk, mert pár év múlva minden megváltozik, és a magyar élet megindulása szellemi, politikai, gazdasági vonalon hosszú ideig nem marad más, mint jámbor óhaj.

Kant közvetlen hatásáról maga Bárány Péter vall a díjátvevő beszédében.¹² „Hogy az érdem az én munkámra esett, azt nem annyira magamnak, mint egyáltalában Kantnak, e jelenlevő világ legelső bölcselkedőjének köszönöm.” Kant legfőbb érdemének azt tartja, hogy tudományos eszközökkel bizonyítható tényekre alapoz. A nehézkes nyelvű ünnepi beszédnél maga a tanulmány közérthetőbb, nyelvi megoldásaiban frappánsabb. Nem a díjátvevő beszéd, hanem maga a tény, hogy tapasztalati lélektant ír, a biznyságtevés Kant mellett. Kantig a tudósok szembeállították a tiszta észbeli igazságokkal a „tisztátalan, zavaros, tapasztalati” igazságokat. Az észbeli igazságok előkelősége mellett eltörpült a tapasztalat, létét csak mentegetni lehetett az emberi elme gyarlóságával, mert Isten számára nincsenek gyakorlati igazságok. Kant a tiszta ész kritikájában az antinómiákban szembe állít egymással két-két dogmatikai, egymással ellenkező felfogású tételt, s becsületes bizonyító eljárással mindkettőt bizonyítja, vagyis így tesz kétségessé mindent, ami szavakra épül és nem tudományosan bizonyítható tényekre. A tapasztalat is kétségbe vonható, újabb tapasztalatokkal megsemmisíthető az előző igazsága, de minden kétségbe vonó folyamat szervesen épül az előző alapra és így a fejlődés végtelen láncolatát eredményezi. A tudományos elvek érvényesülésének áltudományos ész-okok nem állják útját. Bárány munkásságában tiszteletre méltó törekvés a tudományos megismerő módszerek bevezetése a pszichológiába,¹³ és itt sűrűsödik Kant hatásának legfőbb értéke.

A tapasztalatok valóságához történő vonzódása nemcsak felnőtt korban kanti hatásra következik, hanem piarista neveletésének eredménye is. A szöszedetben feltüntetettek jobbára piarista tanárok, akik később az egyetemen tanári széket kaptak és Bárány Péterrel szoros kapcsolatot tartottak fenn. Benyák Bernát, Koppay Károly és Szűts István nyomtatott és kéziratot tanulmányai és egész tanári munkássága a realitások talaján mozog.¹⁴ Benyák Bernát már az 1770-es években nyilvános vetélkedőt rendez az ifjúságnak, ahol a fizika és egyéb reális tudományok tételei kerülnek napvilágra, s háttérbe szorul minden dogmatika. Bárány is megtisztítja a pszichológiát az évszázadok alatt rátapadt téveszméktől, áltudományos fontoskodásoktól: „Már most az a kérdés támad itten: Meg lehet-e a jelenséges lélekmenyben vitatni, hogy az embernek légyen metafizikai szabadsága? Mi azt mondjuk, hogy nem lehet, mert még soha senki se tapasztalta, hogy az ember az indító okok ellen is cselekedett volna valamit” (192. oldalon).

Lényeges kérdésnek tartom annak ismertetését, hogy milyen emberideált állít pszichológiája fókuszába. Az angol eredetűnek tartott ép testben ép lélek eszménykép olyan ősi elve a magyar nevelésnek, hogy szerves alkotóelemként vonult be a Ratio Educationisba is. Bárány a személyiség kifejlődéséhez nagyon fontosnak tartja a nevelést, a környezeti ráhatásokat. E felfogás alapján írja le a zseni fogalom ismérveit, s itt nem szabad a mai felfogás alapján értelmeznünk. Zseni alatt Bárány a harmonikus egyéniséget érti, aki kedvező tulajdonságait a nevelés áldásaival kamatoztatja. A nevelés, vallja Bárány a természet javaiból fakadt legszebb emberi cselekvés, s e felfogásával egyben tanárai hitvallását is rögzíti.

A szöszedetből jól látható, mi épült be nyelvünkbe, mi vált le az évek múlásával a használatból, de az is, mi lenne alkalmas nyelvünk tudományos szókinésének árnyaltabbá tételére. Mert például az *elegyes*

¹² Bárány Péter díjátvevő beszédének kézírata a MTA Könyvtára Kézirattárában. Ir. lev. 4° 125 sz. Részleteket közöl a *Hadi és Más Nev. Tört.* 1791. jan. 27. száma. Az esemény 25-én a késő délutáni órákban zajlott le.

¹³ KANT, Immanuel: *A tiszta ész kritikája*. Második itt-ott javított kiadása alapján dolgozott Bárány, mely németül 1787-ben jelent meg. (Magyarra ford: ALEXANDER Bernát és BÀNÓCZI József. 1913. Hasonmás kiad.: Akadémiai k. Bp. 1981.)

¹⁴ HORVAY László i. m. — TAKÁTS Sándor: *Benyák Bernát és a magyar oktatásügy*. 1891. — HORVÁTH Ambrus: *Koppay Károly működése*. Szeged. 1940. — PAULER Tivadar: A budapesti m. kir. tudományegyetem története. Bp. 1880.

kifejezés más mint az elterjedt *vegyes* fogalom körébe tartozó értelmezés. Hogy a ma polgárjogot nyert halmazelmélet szükre szabott szókészletét is szerencsésen egészítené ki, mert a *vegyes* fogalmak csoportjaiból képződik egy halmaz, melynek tagjai ezen belül *elegyesek* lehetnek. A teória kifejezés helyett Bárány *elményt* ajánl, a koncepció helyett *fogantot*. Mindkettő jó hangzású és használatuk megóvná a köznyelvet a tudálékoskodástól, ha lépten-nyomon „koncepcióról” fecsegünk. Az *egyszabású* jelző jóízű változata lenne a *hasonló, egyforma* szavainknak. A *jövevény ösztön* a *felvett szokás* szakkifejezést nem pótolja pontosan, de például egy olyan társadalmi jelenséget, mint a napjainkban eltérélyesedett kozmopolitizmus nagyon jól jelleméz. Az orvosi nyelvben a *góc* szavunk tapadt meg, de köznyelvi szinonimájaként a *gomoly* elfogadható lenne, mégis kimondhatatlan: mindenképpen a juhsajtra gondol az ember, ha ragozza. A *körtér* alatt is mást értünk, mint ahogy Bárány a cirkusz magyarításaként javasolja. Viszont nagyon szép hangzású egyszerre költői és jóízűen népi az *alkotó ember* meghatározásához a *termő tehetség*. Talpraesett kifejezés, mint a nélkülözhetetlen *léteg* szava.¹⁵

Bárány Péter kísérletet tett a magyar bölcelettudomány korszerűsítésére; mindenképpen a tudományos vizsgálómódszereket fogadja el, s kiküszöböli a sarlatánizmust. Tudományos fogantatjához szavakat alkot és becsületesen összeszedi a tanórákon már polgárjogosult kifejezéseket, melyek mindenképpen veretesebbek már, mint a frissen alkotottak. Ahogy a szigorúan tudományos elv vezérli tartalmilag, a jó ízlés jellemzi formailag. Szavait, kifejezéseit nem erőszakolja, két-három szinonimát is ajánl, s csak ott állapodik meg egy-egy kifejezésnél, ahol az alkotás lázában öntudatlanul a legjobbra érez rá. (Ilyen pl. a *léteg* szó.) A magyar közélet porondjáról elvűsége miatt szorult le, az Akadémia tagjai közé korán bekövetkezett halála miatt nem került. Az utókor megbecsülését azonban nem befolyásolhatják a kedvezőtlen politikai körülmények, sőt ez indokoltabbá teszi személyének és munkásságának felülbírálatát.

* * *

Bárány Péter kortársaitól kölcsönvett szavai.

Doktor Rác Sámuel-tól való a *dag* = massa és a *dobda* = pulzus szavunk. Nagy kár, hogy ez utóbbi nem tapadt meg nyelvünkben.

Révai Miklóstól: „Ezen szóval élt már ez előtt tiszt. Révai Miklós Ur: *függelék*” Bárány Péter a Toldaléknak nevezett fejezetcím után is odateszi zárójelbe e *függelék* szót, mert mindig ezt a gyakorlatot követi, ha több lehetőségből való választást tár az olvasó elé.

Versegly Ferenc-től: *gépelyes* = mechanikus. „Hunc vocem . . . jam in URANIA R. D. Versegi!”

Benyák Bernádtól: „péld. Benyák is *igének* mondgya . . . a logos szót”

Szabó Dániel: *tömkeleg*

Dugonics András-tól: „Nagy érdemü Dugonics András tudákosságától költsönöztem”: *mekkoraság*, *tudtom* = axióma

A latin—magyar rész előtt marginálisan ez áll; A'mely szók x jelet viselnek, azokat J. I. Szűts Phil. Prof. teremtette. (Szinyeyi József szerint-Szűts Istvánnak is van egy *Psychologia empirica* c. kézírata a Széchenyi gyűjteményben, sajnos, nem találtam meg.) A neki tulajdonított szavak a következők: Hatás' ugyitva; épenséges; indulat; megkivánás; társalás; kény; figyelem; megutálás, esméret; fogantat; esmély-öneméret; óhajtság (? ez előtt a szó előtt nem x jel, hanem csillag áll) egyenesen; távozat; műv-jobb: művelet; rúgósság; rúgó inger; bele-bolondult; löny = ens; valóság; létel-lett-lettétől megfosztott; világos kép, vegyült kép; uralkodó kép, rész kép (mind az idea alapszóból; képzelés; halhatatlan, termés képpalatközás; esat-képzélet = idea coniunctiva; virgonc ész; érték = intellectus; kiszthóság, kiszthetőség = irritabilitás; szabadság; miség-mások szer-nek mondják = materia; középszeresen; közvetlen; emlékezet; ész; imígyitem; mondog-mondvány; allitvány; kétlen (a Szűtsé), kénytelen (a

¹⁵ BÁRZY Géza: *A szókincs változékonysága*. 155—159 p. In: A magyar nyelv múltja és jelene. Gondolat. 1980. — *A magyar nyelv történeti etimológiai szótára, I—III. köt.* Akadémiai kiadó, 1964.

Bárányé); esmérés; ötlöny (a Szűtsé) tárgy (a Bárányé); műszer, műszeresség (Szűtsé) műszerezés (a Bárányé); hintázás: csel = praxis; inak eresztékjei = processus nervorum; igazi; együgyü, egyszerű, őszintén; lélekzet; őszség; érzék eszközök; tekélet; elmény igazság; ige

A magyar - latin részből: egyenesen; előzmény; éghető hig-nyulvány; emlékezés; fosztogatom; ortó fellengész; cseles fellengész; kellemetesség, kívány.

Péczeli József (Báránynál Péczeli) *por-szem* = atom

* * *

A

Lélekményes nevezetek szótárja

A

Ábrázolat — figura

Ágy — cerebrum

Ágyék-hártya — diaphragma

Ágyék-inak — nervi lumborum

Alap — Fundamentum

Alany — Subjectum

Állat — Substantia (Ez a szó állat ebből származik
ito-állók) Hucdum improrius vocabuli állat
usus erat pro denominandis

Álom — Somnus

Álmodás — Somnium (Somniare dicimus álmodni)

Álmélkodás — Stupor

Alva-járás — Noctambulao — Somnambulas
(Alva-járás derivatur et *alvás* dormitio, et *járok*
ambulo) forte noctambulos etiam bene dicere-
tur Éjjel-jár Éber-álmasság, quasi ébren-
álmasság

B

Bánat — poenitudo

Barátság — amicitia

Barázdolt testek — corpora striata

Bél — Interna (etiam Intissima ideo vocatur *Belek*
quia intus — *belől* sunt.)

Bele-bolondul — Enthusiasta

Belső-érzés — sensus internus

Beszéd tehettség — Facultas sermonis. *Beszédhetés.*

Betsre-vágyódás — Ambitio

Bets-vélekedés Existimatio

Bizalom — fiducia

Bontogatás — analysis (quatenus significant *Reso-*

luonem)

D

dag — massa

ditsőség — gloria

dobda — pulsus arteriae (Hoc vocabulo rite usus è

D. Sam. *Rátz* in sua Physiologia: exprimit enim.

Naturalem eum gy tacitum pulsus arteriae
sonum.)

dob-hártya — tympanellum

E

ébren létel — vigilia

egész-kép — idea totalis

egybe tsatlás — combinatio

*egyenesen — directe

egyenetlen — indirecte

egyenlő nyomat — aequilibrium

egyet-értő — consentiens

egy-szabásu — eiusmodi

egyeztetés — comparatio

egy-ügyü — simplex (simplex est, quod partibus
caret, quasi quod unam vicem habet. Vicem
significat ügy; sic: meas vices defleo, *ügyemet*
síratom vel egy-zerü, fortossis adhuc magis
exprimtet significationem simplicis *őszinten*,
nem őszinteség jam olim in usu erat.

együgyüsittem — simplifico — őszintesitem, őszin-
titem

együtt-létel — coexistentia

elegyes — mixtus etiam *vegyes*

elej — elementum (a só ilyen elejkekből áll; sal ex
talibus elementis constant)

élesztő — (művmunka — actio animalis

eleven — vividus, vivens

elev-érzés, érzékenység — praesensis

elev-itélet — praepudicium

ellenbe tett — oppositus

ellenkezet — repugnantia

elmélkedő felleng-ész — genie speculativum

elmény — theoria

elmeragadtatás — theoretice

elmeragadtatás — enthusiasmus

*előzmény — objectum

éppenséges — absolutus
 éppenségesen — absolute
 *éghető-híg — phlogiston. Vide *golvány*
 egyebes — diversus
 egyebesség — diversitas
 egyedes — individuum — singulare. *égyégy*
 egyetlen nyomat — superpondium. Vide több
 nyomat
 *emlékezés — memória
 eredendő — oroginális — eredeti
 érzéketőség — sensibilitas
 erkölts tudomány — doctrina moralis
 erköltsős — moralise
 érték — intellectus (Non értelem duod proprie
 effectum intellectus significat. *Értékére adom;*
 do ei ad intelligendum) Sed *érték* significant id
 etiam quod quos possidet = *érték*
 érzékeny (kényes) — sensitivus
 érzékenység — sensis doloris, aut voluptatis
 érzés (érmény) — sensas
 érzés felett való (érmény felett való) — transcen-
 dentalis-e
 érző-eszköz (-műv) — organon sensus
 érző-tehetség — facultas sentiendi. Érzéketőség
 erőltetés — intentio/melius
 erőlködés — intentio (quia vos prior sensu tantum
 . . . vö usurpari potest, quod lingua gnarus . . .
 videt, posterior vero sensu activo, quod quidem
 hic requiritur)
 erős — fortis
 erőszakos-vehemens — potius coactus
 esméret — cognitio
 esméret-formája (-külszabálya) — forma cognitio-
 nis
 esméret-matériája (-misége) — matéria cognitionis
 esméret tárgyias formája (-ösztönös külszabása) —
 forma cognitionis objectiva
 esméret alanyos formája (-külszabása) — forma
 cognitionis subjectiva
 ész — mens
~~ész~~-éle — a cumen (szem-hegy — acies-visus)
 esmély — conscientia sui (feleszmélyedett); redut
 ad sui conscientiam.) *Magatudás*, quod vide
 észrevevés (perceptio) *észrevétel* — perceptum quid
 Eustachius'kürtje — tuba Eustachiana

F

fagygyas-bőr — membrana cellulosa
 fartsok' (nálunk fartsik) inai — nervi ossis sacri
 fatytyu érzés — sensio spuria spuria (Hoc expressi-
 one . . . Hungari pro rebus ñ genuinis; ex. gr.
 Fatytyú virág.)
 fatytyú-érményesség — sensis spuria
 félelem — timor

felleng-ész — genie (quasi *fellengő ész*. Dicimus
fellengő gondolatok (melius *felsőleges* eminentes
 cogitationes)
 fel-serkentem — resuscito
 felserkentés — resuscitatio
 fel-serkenthető — resuscitabilis
 felső-tehetség — facultas superior
 féltés — zelotypia
 figyelem — attentio
 foganat — conceptus (concipio rem; *megfogom* a
 dolgot. talán job volna *fogantat*.)
 foglalás — connexio
 foglalat — nexus
 fonálka — fibra
 *fosztogatom — abstraho (videtur significatum
 psychologicum genuire exprimere. Abstrahere
 enim è unam ideam partialem a totali fingilleti
 auser. Hinc bene Hungari: *megfosztották* min-
 denétől.) Inde talán job volna *elkülönözöm*
 fosztogató — abstractio = *elkülönözés*
 fosztogatott — abstractus-a-um
 felső-hártya — epidermis
 felsőleges — . . .
 főnek inai — nervi capitis
 függelék — appendix (Ezen szóval élt már ez előtt
 tiszt. Révai Miklós Ur)
 Fül-menés — meatus auditorius. *Fülüreg*
 fül-pitvara — vestibulum aurium

G

gépelyes — mechanikus/Hanc vocem . . . jam in
 Urania R. D. Versegi
 gerentz-velő — medulla spinalis
 gomoly — ganglion
 gondolat — cogitatio (potius fortasse cogitatum
 quid nam cogitatio dici forte melius posset
gondolás, hoc eni actionem, illud effectum
 actionis exprimit. — Sed in artibus, ita et in
 sermone, usus dominatur. Illud vero jam pro
 actione ipsa receptus.)
 gyulvány — phlogiston
 gyulölés — odium (Si dicere liceret potius oditio
 vide animadversionem ad *gondolat*.)

H

habozás — fluctuas
 ha-hogyság — conditio (particula conditionalis
 Hungaris est: Ha; Hogyha, vel Hahogy, si,
 quodsi. Non est. Non est ratio, cur non possim
 condere ex talibus particulis substantiva, ut id
 Latini fecere; ex g ex *Heri* — hesternus; cum
 aliquim ita derivato voce naturam rei exacte
 excrimant.)

hajlandóság — propensis
 hál-adóság — gratitudo
 halló-in — nervus acusticus
 harag — ira
 hártya — tunica
 hathatatlan — inpenetrabilis-e
 hát-mai — nervi dorsales
 hatok — ago (Physica) (Szívemre hatot; egit in cor meum) Hinc
 hatás — actio (Suid actio significet, relate ad appetendi et adversandi facultatem, dicemus inferius)
 hatható — activus-a-um (ez hatható ember; est homus activus.)
 hathatóság — activitas
 helyhezet — situs. (In bono situ . . . ; jó helyhezetben vagynak mindenek.)
 hig — fluidum
 hihető — credibile — probabile
 hintázás — oscillatio
 homályos kép — idea obscura
 hozalt-velő — medulla elongata (Nem hozallom ezen ember beszédjét; non capis sodium ex longo hujus . . . sermone. Hozallott beszéd, sermo prolongatus
 ideg — indo (A kézijön levő szijat is, vagy hurt idegnek mondjuk. Est caro tendinosa; ideges hus.
 jegy — nota — symbolum. (Iter docendum puens dicimus: Hoc bene tibi notes, velim; ezt jól megjegyjezd. — Dum armentarii per incisiones diversas, in auriculos pecorum factos, pecora unias oeconomi ab alterius distinguere volunt, sic loquuntur: *Ez a marha ilylyen jegyben vagyon* — Sponsaliorum contractorum nota characteristic Hungaris dicitur *Jegy. Jegyben vagyon — el vagyon jegyezve.*
 jel — signum (signum datum ē; jel adatott, adódott).
 jelenség — phenomen (Ersinung) vide *tünemény*
 jelenséges — empyricus-a-um
 jelenségtelen — tale quid, quod ā ē phenomenon
 jelenségtelen — in empyricus
 illetvény — relas (nulla mihi ad hanc . . . ē relas; *Ez engem éppen nem illet*) vel köz. *nints közöm hozzá.*
 imígyitem — modifices (modus, quod aliquid fit, Hungaris audit *igy, amígy, amígy* Hinc
 imígyítés — modificatio
 imígyített — imígyítődött — modificarus-a-um
 imígyesedem — modifcor (nutro-passivum)
 inak eresztékjei — processus nervorum
 inas-hig — fluidum nerveum
 indúlat — affectus
 indúlatos — affectuosus

inger — elater (derivatur ab *ingerlem* . . . Ad exemplum *vezér ex vezérlem.*
 jóakarát — benevolentia
 irígység — invidia
 ismét-ítem — repetó (repeto idem ē ac itero. Itero derivatum ē ex Iterum, quod Hungaris est *ismét*
 iszonyodás — horror
 íz — articululus (*ízenként* — articulatum)
 íz — gustus (illud breve, hoc vero longum est)
 ízesült — articulatus
 ízkény — aesthesis — aesthetica
 ízkényes — aestheticus-a-um
 ízlés — sensus gustus
 izló in — nervus gustatorius
 jövevény ösztön — stimulus — instinctus adventiti-
 tius

K

kedv — animus . . . nints kedve
 kegyesség — klementia
 kellemetesség — gratum
 kellemetes — gratus-a-um
 kellemetlenség — ingratum
 kemény test — corpus callosum
 kengyelke — stapes
 kény — arbitrium (vivit pro arbitris; *kényjére él*)
 kénytelen — necessarius-a-um) . . . *telen fit eius*
 oppositu
 kép — idea (Ipsa vox Graeca non aliud, quam iconem, imaginem . . . Posset forte etiam lün dici, ex: *Szembé-szembé tünt.* v. ige ex: *a gyermekket megigézte.* id est oculus . . . in vultum infantis desigando, fortem eius imaginem atio impressit. — Péld. *Benyák is igének* mondgya ezen Görög Szónak értelmére nézve, melyly esetben: *az ige testté lön,* nem tézsen szavat, hanem idea intellectus divini)
 képes — idealis-e
 képek-rendgye — series idearum
 képzetés — imaginatio
 képzelet — ideale (Ideal) imaginatum quid
 képzemény — phantasma
 kerenge — Labyrinthus. *Tömkeleg Szabó Dávid*
 kerengés — circulatio
 keserűség — maeror
 kétségbe esés — desperatio
 *kivány — appetitio
 kíványosság — desiderium
 kis agy — cerebellum
 kinevetés — irrisis
 kis-szívűség — pusillaminitas
 Kísztés — irritatio (*Tsiklandósság*)
 Kísztóság — irritabilitás
 kiterjedés — extensus

kiterjedt — extensus-a-um
 költő tehetség — facultas singendi. *Költhetőség*
 könyörületesség — comiseritatio
 következmény — resultatum
 kórtér — circus
 köz (közöm *vagy*on hozzá)
 közvetlen — immediate (*középszeretlenül*)
 közvetlőleg — (közép szeresen) mediate
 kül — superficiens (ex kül -ső)
 kül-szabás — forma rei alicujus
 külső érzés — sensatio externa

L

lankadt — debilis-e
 lap — superficiens plana
 látomány — visio
 látomás — vizionárius
 lehetőség — possibilitas
 lekötelezés — devotio
 lélek — háza — sedes animae
 lélekmény — psychologia (finem vocis tudomány
 considerando, forsitan non incepte rederentur
 multa . . . oitia forte scientiarum nomina ead-
 em terminatione, rationem temen in Hungari-
 co vocalium radiculum habendo: sic scientiam
 de . . . tunc diceremus *Lélek-mény*, non vero
Lélek-tudomány, scientiam vero de sapientia,
 jam Philosophiam *Böltselkedmény*)
 lélek-tudomány — psychologia
 léleket — spiritus
 lélek vizsgáló — psychologus. *Lélekmész*
 lelki-esméret — conscientia moralis
 létel — existencia
 löny — ens (ex esse lönni)

M

megemlékezet — reminiscencia
 megfeszült — intensus-a-um
 meggondolat — reflexió
 meghatározom — determino
 megkívánás — appetitis (vide kívány)
 megutálás — aversatio (vide utály)
 mekkoraság — . . . (Ezt Nagy érdemű Dugonics
 András Tudákosságából költsönöztem)
 menedék-szabás — lex directionis (forte magis
 genuinum esset *Arány-szabás*)
 menykő-hig — fluidum electricum (forte melius
 ect. villám hig. Verum et *Menykő-hig*, et
menedék-szabás rejecit auctor, et quidem non im-
 erito, quia naturam rei voces illa aut non
 redentur directe exprimere, aut ad eam expri-
 mendam satis artae v. sunt
 mérhetetlen — immansus

mindenség — universum
 miség — materia (*mi, holmi, akármi*)
 *mozdító-in — nervus movens
 műszer — organum (quasi instrumentum actionis)
 műszeresség — organizatio
 műszeres test — corpus organicum
 műv — effectus
 műv-ok — causa philosophica (quasi ratio effectus)
 műv-okos — causalis
 műv okosság — causalitas

N

nagy-szivűség — magnanimitas, animositas
 nehezteles — indignatio
 nem érzékenyen — insensitivus
 nem ugýtva — negative
 nyak tsigának inai — nervi cervicis
 nyelvnek inai — nervi lingualis
 nyom — impressis (quibus dam etiam vestigium
 dicitur nyom, quam vis hoc nomine proprie
 nyomdok significaretur.)
 nyomtat — pondus (ex *nyomok* pondero, dici etiam
 posset *nehézék* ex verbo *nehézölek*.)
 ohajtás — cupiditas
 ok — ratio (. . . irrationale vocamus *oktalan állat*,
 ergo rationale dici *okos*, et ratio — *ok*)
 ok-fő — principium rationis (sicut kut-fő)
 okoskodás — ratiocinicum
 okos lélek-mény (-tudomány) psychologia ration-
 lis
 orló felleng-ész — genie compitatorium

P

por-szem — atomus (Hoc vocabulo usus jam
 Pétzeli)
 portzogó — cartillago
 pörölye — malleolus

R

reménység — spes
 rémulés — consternatio *Rém* = Lemur Dugonits
 rendes emlékezet — memoria discursiva
 rendesség — symetria (auctor ipse rejecit)
 rend — series, job *sor*
 rész-kép — idea partialis
 rettegés — pavor
 retze-szabásu — retiformis
 rokolyos tételek — propositiones affines (auctnr
 rejecit)
 roszt akarát — malevolentia
 rugó — elater
 rugosság — elasticitas

S

szabad — liber-a-um
szabad kény — libera arbitrium
szabadság — libertas
szagló-in — nervus olfactorius
szaporítás — propagatio
szaru-hártya — tunica cornea
szégyenülés — pudor (potius pudore affectio, nam pudorem significat Szégyen)
szem-hártyák — tunicae oculi
szer — proportius (Dugonics)
szerelem — amor specificus
szeretet — amor
szintítem — imitor (derivatum ez szintén úgy; eodem modo szintűgy teszi ez, mint amaz a képet; denot imitationem)
szintítés — imitatio
szomorúság — tristitia
szózatoss — vocalis
szörnyű — immanis
szövés — retiformis — implexus
szövetség — nexus

T

taglat — analysis (quatenus opponitur synthesi)
tag-mód — methodus analytika
tapasztalás — experientia, experimentum (ultima non videtur rite exprimere)
tárgy — objectum (vide előzmény)
társalás — associatio
társ-kép — idea associata
tartalék — vasa corporis
tartós — durabilis-e
tartósság — durabilitas — duratio
távogat — distantia
téboly-inak — nervi vagi
tehetség — facultas potentia
tér — spatium
termés-kép — idea innata (Dicimus termés-kő — lapis v. atre, sed natio factus)
természeti mérséklés — temperamentum
természet törvényei — leges naturae
termő tehetség — facultas productiva. teremhetőség
tudós felleng-ész — genie scientificum
tudtom — axioma (Dugonics)
tsele — praxis (derivatum ex tselekszem)
tseles — practicus-a-um
tseles-felleng-ész — genie practicum
tsele-tétel — propositio practica
tsudálás — admiratio
töb-nyomat — superpondium
tün — idea
tünemény — pheomenon

U

úgyitva — affirmative (derivatum ex Úgy, quo Hungari aliquid adfirmare solent)
úgyítom — adfirmo
újra termő tehetség — facultas reproductiva
uralkodó kép — idea dominans
utály — aversatio (ex utáalom aversor)

V

valóság — essentia
véghetetlen — infinitus-a-um. — végetlen
végezés — conclusio (potius finitio. Conclusio rectius diceretur béfejezés, dicitur quidem conclusum [rectius decretum] est; el vagyon végezve)
vegyülék — ingredientia (commixtum quid)
vegyült-kép — idea confusa (Hujus oppositum est idea distinct quam ... ki-vált-kép, mert a vegyült képek közül mintegy ki válik)
vékony levegő — aether
velünk-született — nativus-a-um
vidámság — hilaritas
vigasság — laetitia
világos-kép — ideae clara
villám — fluidum electricum
virgontz-ész — Jugenium
vizgálat — observatio
viszszált-szer — proportio reciproca
viszontagos-szer — idem
vitatom — demonstrato (et nem vittatom, nam prima natura aliqua sua longa est)

Ö

önnön érzés — sensus imitimus
önön esméret — cognitio sui
önként — sponte (önözlet)
önkény — liberum arbitrium (spontaneitas)
önség — spontaneitas
ön v. önön szeretet — philantia
ösz-hang — harmonia (huic opponitur visz-hang echo) portius vegy-hang — disharmonia
öszmény — systema (non inepte, ut mihi videtur, reddi etiam posset rendelet)
ösztön — instinctus
öszvellet — synthesis (et in Graeca lingua eadem é vocit significatio.)
öltöny — objectum (derivatur ex ötlök. Szemembe öltött. ... meis objectum est. Aut ötlvény v. tárgy. Vide előzmény — tárgy.
öszinten — simplex (potius in morali significatione vide egy-ügyü) Hinc
öszintenitem — simplifico

Ü

Üllő — incus
 üreg — vacuum
 ütközet — conflictus

GYÁRFÁS ÁGNES

Cserey Farkas pedagógiai művének korabeli visszhangja. Ifjabb Cserey Farkasnak (1773–1842) 1806-ban, Nagyváradon jelent meg *A falusi nevelésnek módgyáról való vélekedés* című könyve. A mű mint könyvészeti ritkaság önmagában is figyelmet érdemel¹, de nevelésfilozófiai tartalma miatt is fontos dokumentuma a 19. század első évtizedének. Akkor értékelhetjük igazán e munka felvilágosult szellemű reformjavaslatait, ha arra gondolunk, hogy alig néhány évvel a jakobinus mozgalom elfojtása után íródott, olyan időszakban, amikor a francia felvilágosodás íróit még emlegetni sem igen lehetett. Cserey a „közrendű ember megvilágosítására” irányuló eszméinek fejtegetése közben gyakran hivatkozik Voltaire-re, Rousseau-ra. A „megvilágosítás” egyetlen módját az oktatásügy reformjában látja. Minden állampolgárra kiterjedő rendszeres, tartalmában és módszereiben korszerű, anyanyelvű oktatást követel. Ezúttal azonban nem e fontos és eddig méltatlanul mellőzött mű tartalmáról kívánunk részletesebben szólni, hanem a könyvnek a kortársak körében kiváltott visszhangját szeretnénk ismertetni.

Cserey 1805 áprilisában — ismeretségük kezdetén — ír Kazinczynak arról, hogy a falusi neveléssel foglalkozó „vélekedéseit” Nagyváradon nyomtattatja. A mű csak a következő év őszén jelenhetett meg, ami a korabeli viszonyok között, amikor is egy-egy könyv nyomdai átfutása alig néhány hetet vett csak igénybe, arra vall, hogy cenzúra-problémák merülhettek fel. Erre utal a szerzőnek Kazinczyhoz írt levele, amelyben elkéseredett hangon panaszkol: „Az én Nevelésről írt Munkácskám nem csak telyes hibákkal nyomtattatott N. Váradon, hanem még most látom, hogy a censor ki hagyta belőle vagy ki törölte azt, a hol példákkal mutatom meg, hogy se a régi, se az újabb időkbé történt revolútiókat soha se okozta a köz rendű embernek megvilágosítása: nagyon sajnálom eszt és meg is fogom támodni censor Uramat, nagy praefidentia az tőlle, hogy más ne tudgya, mit szabad a mi Monarchiánkba írni, aki oly kényes matériához mer szállani mind az, bizonyosan tudgya azon illendőséget, melyel írni kell.”² Nyilvánvaló, hogy a „revolútiók”-ra való hivatkozás miért nem kerülhetett be a nyomtatott szövegbe, miért nem volt tanácsos akkoriban a nép kiművelése, felvilágosítása és a forradalmak közötti összefüggéseket kutatni.

Jellemző a korabeli cenzúraviszonyokra az is, hogy nemcsak töröltek a szerző munkájából, hanem önkényesen hozzá is tettek. Cserey Kazinczynak azt is panaszkolja, hogy „... a hol a falusi gyerekeknek tanítandó számvetést emlitem, oda be csuszatták egy kóborló Kács nevű Papnak sületlen Munkáját, meg vagyok ez által is nagyon bántódva.”³

Közben Kazinczy is — miként több barátja, akiknek Cserey a megjelent könyvet elküldte — kézhez kapta a munkát. Levelében elismeréssel ír róla, de a hazai viszonyok között nem jósol neki nagy sikert. „Munkádban sok szépet láttam, örvendtetem nevednek, de azt kérdeztem magamtól, ha az olyannak van e sikere? Bizonyosan nincs! Lám reád is reád ijeszte az Erdélyi Censor! Azonban van, nincs, a jó embernek tiszte, hogy hallassa szavát. A jó mag néha a sziklák közt is talál repedést, s gyökeret ver. Az emberek meg vannak varázsolva, az emberi nemet emelő szándékokat nem szeretik teljesíteni, vagy azért

¹ CSEREY Farkas: *A falusi nevelésnek módgyáról való Vélekedés*. Nagyvárad 1806. 90 l. — A könyv nagyobb könyvtáraikban sem igen található. Az általunk használt példány a Tiszáninneri Református Egyházkerület Sárospataki Nagykönyvtárából való: oda 1807-ben került, miként ezt „A S. Pataki Anya iskola könyve 1807.” bejegyzés bizonyítja.

² Cserey Farkas levele Kazinczynak. 1806. aug. 12. Kaz. Lev. IV. 265.

³ Cserey Farkas levele Kazinczynak. 1806. okt. 27. Kaz. Lev. IV. 385.

mert időtlen bölcsességek s gravitások kerüli a szokatlant, ha szép is: vagy azért, hogy a más Plánját teljesítvén azé ne légyen a dicsőség.”⁴

Cserey válaszából az derül ki, hogy ő is tudatában van a könyvére váró sikertelenségnek. Világos előtte, hogy a népoktatás korszerűsítésére irányuló reformelképzelések nem válhatnak valóra a korabeli Erdélyben. Számára elég, hogy jót akart, és a hozzá hasonlóan gondolkodók — mint Kazinczy is — elismeréssel nyilatkoztak róla: „Midőn én a pennát kezembe vettem a Falusi Nevelés módgyáruul való vélekedéseimnek le írásokra, már akkor tudtam, hogy ily intézetem siker nélkül marad, mert ismertem Hazámba az ily nem mindennapi gondolatok ki vitelére elégtelen cultura minéműséget, és ismertem azokat is, a kiktől füg annak végre hajtása, és teljesítése, azomba elég nékem azon meg győződés: hogy igazán jóra törekedtem, és olyanoknak helybe hagyások, mind Te vagy kedves Barátom.”

Hogy nem vesztette el kedvét, bizonyítja az a terve, hogy e témát a jövőben még folytatni kívánja: „Én meg nem csüggedek e tárgyba tovább is munkálódní és mihelyt üres időm léssen, a mely tudományok tanítását javallom Vélekedéseimbe, azokat rövid summázatba a falusi oskolákhoz szabva, le írom, a religiót kivéve, mert Theológiám nagyon különbözik az azt thalarisba hirdetők theológiájátul és meg vallom, az Istent másképp ohajtanám meg ismertetni, mint ahogy ők le írják.”⁵

Kazinczy december 29-én írott levelében újra foglalkozott Cserey könyvével és ismét elismerően nyilatkozott:

„... ha én volnék Fejedelem, Téged tennélek az Erdélyi falusi oskolák Igazgatójának. Szép és dicső dolog a Haza jövődő boldogságán dolgozni, kilesni a rejtekben lévő talentumot, és azt mívelésbe hozni, hogy idővel nagy fényű tagja légyen a társaságnak...”

Saját, a jozefinista időszakban kifejtett nevelésügy tevékenységére visszaemlékezve írja barátjának: „Melly dicső dolog volt akkor vigyázni az apróbb oskolák előmeneteléért, midőn Swieten azt a Plánt fogadtatá el Józseffel, hogy egy Társaság tagjainak, egy Haza polgárjainak egyformán kell neveltetni, és így a Fejedelmet arra veheté, hogy az Oskolák misceláltassanak, az — az: ugyan azon oskolába Catholikus, Lutheranus és Református Tanítók és tanítványok is légyenek.”⁶

Cserey Farkas Mártonfi József erdélyi püspöknek is elküldte művének egy példányát. Mártonfi maga is foglalkozott nevelési kérdésekkel, ő volt az 1781-ben kiadott, az erdélyi iskolaügyet szabályozó Norma Regia szerzője. A püspök első levelében dicsérte a munkát, sőt saját korábbi gondolatait is felismerni vélte benne. Azt írta, hogy régebben intézményes népoktatást követelni nem lehetett: az ő hasonló tárgyú művét (*Közönséges rendtartás a falusi oskolák számára*) „... még az akkori Püspök is üldözte, oly nagy véték volt akkor józanon gondolkozni”.

Annál érdekesebb, hogy egy későbbi levelében mégis bírálta Cserey könyvét azért, mert Voltaire és Rousseau eszméit hirdette, amelyek szerint nem az „igaz” megvilágosodást szolgálják: „Ugyan kívánom a Mélt. Urnak azon tudós munkáját látni, melybe meg mutattya, miben és mennyibe segítette Voltair, Rousseau s.a.t. az igaz megvilágosodást.” Cserey erre csak ennyit válaszolt: „Én pedig ezen dissertatiót meg nem írom, hanem tessék eő Excjának róllok hinni, a mit tetszik — én is magamra nézve azt mivelem...”⁷

Kazinczy, aki Csereytől értesült az előbbi levélváltásról, megdicsérte barátjának „philosophushoz illő egyenességét”.

„Püspökötök azt várja Tőled, hogy mutasd meg, miben segéllették ők elő az igazi Megvilágosodást: én viszont azt várnám, hogy azt mutassa meg, hogy mint lehet azt eszes embernek... kérdésekbe hozni. Ha Rousseau soha egyebet nem irt volna is a Confessiojinál már igen nagy és fontos szolgálatot tett volna azoknak, akik kiválasztva vagynak reá ismerni az igazra. Hát ezen felyül Emillel! Hát a philosophiai igazságokkal rakva lévő Nouvelle Heloizzel! Voltairnak nem kell olvasni a Közönséges Historiáját: de

⁴ Kazinczy Ferenc levele Cserey Farkasnak. 1806. dec. 7. Kaz. Lev. IV. 417—418.

⁵ Cserey Farkas levele Kazinczynak. 1806. dec. 21. Kaz. Lev. IV. 436.

⁶ Kazinczy Ferenc levele Cserey Farkasnak 1806. dec. 29. Kaz. Lev. IV. 452—454.

⁷ Cserey Farkas levele Kazinczynak. 1806. dec. 29. Kaz. Lev. IV. 448.

nem nagy szolgálat volt-e az, hogy ő a Sur la Tolerance-t írta? De Püspöknek így kell szólni, így kell gondolkodni!”⁸

Cserey válaszában Mártonffi Voltaire-re és Rousseau-ra vonatkozó megjegyzéseit püspöki hivatalával menti és magyarázza: „... Ha egy Püspök láttya is valóságát az illeten igazságoknak, ki nem fejezheti érzéseit a szerint, mint azokat lelkébe befogadta, és valóba kár, hogy ezen igenis igaz tekintetből a leg nyiltabb eszűnek is kép mutatóskodni kell a thalarisba.”

1807. február 21-én, a *Hazai Tudósítások*ban ismertetés jelent meg Cserey könyvéről a Könyvvizsgálók című rovatban. A bíráló elismerő hangú és hangsúlyozza a mű fontosságát abból a szempontból, hogy szembe mert szállni a népoktatással kapcsolatos konzervatív felfogással:

„Ezen kisdéd munka a Királyi Fő Kormány széknak vagyon ajánlva. Célja az, a mit Titulusa visel, hogy a Falusi nevelést jobb lábra állitassa N. Erdély Országban. Mintegy Bévezetésekképp mutatja meg, hogy szükséges is, hasznos is a Falusi Embernek jobb nevelése. Megfelel azon gyáva Nyomorgatóknak, kik magok a setétségnek fiai lévén, mindent homályban tartani igyekeznek. Javallása abban áll, hogy a Földmivelő állapotjához alkalmaztatott oktatásokat vegyen, mely által polgári kötelességeinek tellyesítésére annál később leszen, mennél nagyobb könnyebbitéseket érez tulajdon hasznának megszerzésére. Azért ezen tárgyknak előadtatásokat kívánja: A Vallásbéli oktatás. — Az Erkölts és Okosság tudományja. Az Olvasás. — A szép és helyes Irás — A Számvetés. — A Földleirása. — Természet Historiája — Természet tudományja. — A Mezei Gazdaság. — Az Egésségről való oktatás.

Mint hogy pedig erre jó Mester, alkalmas hely, és fizetés kívántatik, arra ébreszti Hazafiait, hogy e végre egy kis áldozatot tenni ne késsenek, hanem jobbágyaiknak nemtsak Urai, hanem attyai is légyenek. Azon okra nézve ezen iskolák igazgatását a Földes Urakra kívánja bizni, és a Mestereket készíteni s a Cantor vagy Egyházzolgája hivataljától elfogni óhajtaná, de a Mezei gazdálkodástól is, ki vévén némelly kis gyakorlásokat, mellyek a Gyermekek oktatására czéloznának. Az oskolai rendről, fényitékről jó tanácsokat emleget. De ezek már bővebben megtaláltatnak a M. Országi Ratio Educationis, s több Német könyvekben. Nem lehet jobb tanács, mint, hogy kiki állapotjához képest neveltessék, és tsak azok, kik különös elmebéli tehetségekkel birnak, botsátassanak a Deák iskolákba. Az ilyen falusi nevelés nagy figyelmet érdemel, nem is lehet Európának mostani állapotjában kár nélkül ezt elmellőzni: de a dolog fontosságához képest ez igen rövid munka. A Szerzőnek mindazáltal méltó bletsületére válik, hogy e dologról nyilván kívánt szollani. Ez megmutatja az ő szívének azon Nemes indulatját, mely ember társainak boldogítására törekedik.”⁹

Kazinczy március 1-én kapta kézhez a *Hazai Tudósítások*nak azt a számát, amelyben e recenzió megjelent. Csereyhez írt levelében örömmel említi, hogy a lap által közölt első recenzió éppen barátja művéről szól. Kiemeli, hogy a recenzor bölcsen járt el, amikor nem elemezte a könyv bevezető, filozófiai részét, mert így nem adott alkalmat a francia felvilágosodás íróival kapcsolatos konzervatív megnyilatkozásokra.

„... Érdeme szerint van megdicsérve, bővebben róla s foglalatjáról szólni talán nem is lett volna tanácsos, hogy valaki ismét fel ne akadjon a Voltaire és Rousseau nevén.”¹⁰

Cserey Farkas a bírálónak a könyv terjedelmét illető megjegyzésére hivatkozva, ezt írta Kazinczynak:

„Tudnék én ezen Tárgyrol sokat írni, de nem tartom tanácsosnak mindent mégcsak beszédbe is ez iránt előhozni, ami ugyan szent igaz, de éppen azért, mivel oly nyilvánosságosan igaz, sokan fen akadnának a mondáson. Had érvünk előbb meg, és addig csak röviden, mentül rövidebben szóljunk az Igazrul.”¹¹

FEHÉR KATALIN

⁸ Kazinczy Ferenc levele Cserey Farkasnak. 1807. jan. 24. Kaz. Lev. IV. 468—469.

⁹ *Hazai Tudósítások*. 1807. febr. 21. 122—123.

¹⁰ Kazinczy Ferenc levele Cserey Farkasnak. 1807. márc. 2. Kaz. Lev. IV. 505—506.

¹¹ Cserey Farkas levele Kazinczynak. 1807. márc. 21. Kaz. Lev. IV. 528.

Az Országos Színészeti Tanoda könyvtárának megalakulása. 1863. május 10-én királyi kézirat rendeli el az Országos Színészeti Tanoda felállítását, de a tanítás megkezdéséig még majd két évet kell várni.

1864. július 21-én Egressy (Gábor Radnótfáy Sámuelhez a Nemzeti Színház intendánsához intézett levelében olvashatjuk, ... hogy színházi iskolánk fölterjesztett alapjaira még mindig Bécsben van, pedig már nálam jelentkeztek néhányan, akik oda tanítványokul belépni szándékoznak". 1864. november 6-án nevezik ki Festetics Leót a Tanoda főigazgatójává. Ettől kezdve az előkészületi munkák intenzívebbé válnak. 1864. december 15-én fejeződik be a beiratkozás és a 101 jelentkező közül a drámai szakra színésznek 26, az operai szakra 29 növendéket vettek fel. A felvett növendékek közül azok, akiknek már valamilyen kapcsolata volt a színházzal másod- vagy harmadéven kezdehték meg tanulmányaikat.

A tanoda személyzete 11 fő, ebből 8 tanár. Az intézet fenntartására az országos alapból 10 000 forint segélyt utaltak ki. 1865. január 2-án tartják az első ünnepélyes évnyitót, január 9-én az Újvilág utca 16. sz. alatti épület második emeleti helyiségeiben megkezdődhetett a tanítás. A tanulmányi idő 3 év.

Az első érvényben lévő, de csak kivonatossan ismert alapszabály értelmében a drámai szakon a következő tárgyakat oktatták: Elméleti tárgyként: 1. Magyar nyelvtan, 2. Verstan, 3. Költészetten, 4. Esztétika, 5. A hazai és egyetemes történelem, tekintettel a különböző korszakok jellemére, nevezetesebb színműveknek alapul szolgáló történelmi eseményekre, és egyéniségekre, kapcsolatban 6. Népisme és régiségtani tájékoztatással, különösen 7. Jelméz ismével, 8. Mitológia. 9. Illemtan, 10. Tapasztalati lélektan, 11. Dramaturgia. Gyakorlati tárgyként: 1. Szavalat, 2. Arc- és tagjáték, 3. Szerepek és egész színművek magyarázata és előadása, 4. Vívás, 5. Tánc.

A tanári kar az első, jegyzőkönyvben is rögzített megbeszélését 1864. december 8-án tartotta. A főigazgató felkérte a tanárokat, hogy az alapszabály értelmében egymás között osszák fel a tantárgyakat, állapodjanak meg, és az általa kidolgozott tanrendet a következő tanári gyűlésen véleményezzék. A következő, december 16-án tartott tanári gyűlésen Egressy Gábor ismerteti a tanári karral közösen kidolgozott tervezetet. Feltételezhetően ezt a „tanrendet” olvasta fel a titkár a tanévnyitói ünnepségen is.

Paulay Ede „Visszapillantás”-ában a tanítás módszerét a következőképpen jellemzi. A tanítás gyakorlati, az elméleti tárgyakat a színészetre alkalmazva röviden tanulják a növendékek. A magyarázatok és fejtegetések mindig a betanulandó szerepre vonatkoznak. A dráma előzetes elmagyarázása után a növendékre van bízva szerepének felfogása és értelmezése. A hibákat a tanári korrigálás után a növendékeknek kell kijavítani, addig kell próbálnia, „míg az igazít megtalálja”. A „tanrend” szerint a drámai tanárok: Gyulay Pál igazgató 12, Egressy Gábor 14, Szigeti József 14 órát tartottak hetenként.

A létesítendő tanodai könyvtárat lényegében ezeknek a feladatoknak megfelelően kellett szervezni. Egyrészt arra kellett törekedni, hogy az állományban mind több olyan mű legyen, amelyet az oktatásban fel lehet használni, tehát a tantárgyakhoz kellett igazodni, míg a működést az alapszabályok határozták meg. Feltáró munkára ebben a korai korszakban még nem gondoltak.

A könyvtárra utaló első jelenleg ismert feljegyzés a MTA 1864. november 28-i ülésének jegyzőkönyvében található. A könyvtár szervezésére, létrehozására vonatkozó első feljegyzések a Tanoda jegyzőkönyvében találhatók.

Bár a könyvtár létrehozását az egész tanári kar fontosnak tartotta és ebben tevékenyen részt is vett, a feladat megvalósulása azonban nemesak a szándékon múlt, hanem a körülmények nagymértékben befolyásolták. Mint Szigligeti írja, magyar nyelvű szakirodalom úgyszólván nincs, a külföldi irodalom használata pedig nemesak azon múlik, hogy lefordítják vagy nem, hanem a magyar nyelvnek megfelelő alkalmazása nehézségbe ütközik. Így történt, hogy azok között az első művek között, amelyek a könyvtár alapját képezték, magyar nyelvű munka nem volt.

Az első tanári gyűlésen a főigazgató bemutatta az általa kiválasztott és megvásárlásra javasolt munkákat. Ezeknek a műveknek a jegyzéke a Tanoda jegyzőkönyvében fennmaradt. A jegyzék hét mű szerzőjének és címének leírását adja.

Ezek közül eredeti példányban már csak két mű van meg állományunkban. A jegyzéken szereplő sorrendben a második mű Friedrich Altmann: *Die Masken des Schauspielers*. Berlinben adta ki Eduard Bloch. Az előszó 1864. évi keltezésű. A harmadik mű Ludwig Weisser: *Bilder-Atlas zur Weltgeschichte*.

1860—1868 között Stuttgartban megjelent mű kétkötetes. Megvan még, de már nem eredeti példányban Albert Kretschmer *Die Trachten der Völker* című műve is, de nem az 1864. évi, hanem az 1882-ben megjelent második kiadás, amely eredetileg a csornai Prémontrei Székház Könyvtárának tulajdona volt és az ötvenes években kerül a Népkönyvtári Központon keresztül a könyvtár állományába. Az eredeti példány sorsát nem ismerjük, annyit tudunk, hogy az 1949-ben felfektetett új leltárban a mű már nem szerepel. A jegyzéken szereplő első mű Heinrich Theodor Rötischer: *Die Kunst der Dramatischen Darstellung* c. 1864-ben kiadott művének hasonló a sorsa az előzőhöz, azzal a különbséggel, hogy egy átleltározással hosszabb ideig volt meg az állományban. A jegyzéken utolsó három tétel zenei tárgyú mű, ezek a harmadik átleltározás leltárkönyveiben már nem szerepelnek.

Ugyanezen a tanári ülésen a főigazgató javaslatokat kért, hogy milyen további szakkönyveket, képeket szerezzenek be.

A következő tanári ülésen, december 16-án, Egressy Gábor felolvasta a tanárok által megvásárlásra javasolt könyvek és képek jegyzékét. A javasolt könyvek beszerzésével a főigazgató is egyetértett, de a képek megvásárlását későbbre halasztják. Ezeknek a műveknek a jegyzéke nem maradt fenn, de tudunk olyan műről, amely a jegyzéken szerepelt, mert Egressy Gábor, bár a képek megvásárlását későbbre halasztották, külön javaslatot tett „Schneider, L. jelmezkép-gyűjteményének” megvásárlására, amelynek tulajdonképpen címe *Galerie der Costüm*, Berlinben Winckelmann és fiai adták ki. Ez a mű megvan az állományunkban.

A december 24-i tanári ülésen ismét megbeszélés tárgya a tanárok által beszerzésre javasolt művek. A főigazgató egy meg nem nevezett könyvkereskedővel áraztatta a jegyzékre felvett műveket és most a költségkihatásokkal együtt fontolóra vették, mit kell feltétlen beszerezni. Úgy döntöttek, hogy néhány mű beszerzését későbbre halasztják.

Paulay Ede a „Visszapillantás”-ában azt állítja, hogy a tanácskozásokon megtárgyalták „a tanodai könyvtár részére választandó könyvek kijelölését...”, de a Tanoda jegyzőkönyve szerint az ezután következő tanári gyűléseken már nem foglalkoztak könyvbeszerzésekkel, legalábbis a következő néhány évben nem.

Egressy Gábor az 1864. december 8-i tanári gyűlésen jelentette a főigazgatónak, hogy érdeklődésére az Akadémia közölte, hajlandó a kiadásában megjelent művek közül a tanoda rendelkezésére bocsátani a szükségeseket.

A december 16-i tanári gyűlésen Gyulai Pál már arról tájékoztat, hogy az Akadémia ajándékozási szándékát jegyzőkönyvileg határozatba foglalta és Egenberger akadémiai könyvtáros már utasítást is kapott, hogy a kiválasztandó könyveket állítsa össze. Ezek szerint a két tanári ülés között már megszületett a döntés, hogy mely művekre van szükség és ezeket a műveket Egressy Gábor még december 16-án elhozatta, bár ebben az időben folytak a felvételi vizsgák is.

A Tanoda főigazgatója megbízta Gyulai Pált, hogy az Akadémia jegyzőkönyvi kivonatát kérje ki, de Csengery Antal, az Akadémia helyettes titoknoka a kivonatot nem adta ki és tájékoztatta Gyulai Pált, hogy az ajándékozás csak az addig megjelent művekre vonatkozott. Az Akadémia 1864. november 28-án tartott 36. ülésén hozott határozatot, s ezt a határozatot a jegyzőkönyv 266. pontjában a következőképpen rögzítette:

„Ugyancsak a jegyző jelenti, hogy a most alakuló nemzeti színházi iskola részére is kérnek némely akadémiai kiadványokat.

A jegyző felhatalmaztatott, hogy a kért könyveket, amennyiben azokból még felesszámú példányok lennének, a nemzeti színházi conservatorium részére utalványoztassa az akad. könyvtárusnál.”

A december 17-én folytatódó tanári gyűlésen Gyulai Pál javasolja a főigazgatónak, hogy levélben forduljon az Akadémiához.

A levél így szól:

„Tekintetes Tudós Társaság!

Gyulay Pál, és Egressy Gábor urak által értesülvén a Tekintetes Tudós Társaság azon nemes határozatáról, mely szerint a kiadásában megjelent, és intézetünk czélját előmozdító könyvek egy egy példányát a tanodai könyvtár részére ingyen átengedni kegyeskedik: kötelességemnek tartom a Tekintetes Társaságnak e pártfogását a tanoda nevében megköszönni.

Egyszersmind azon kérelemmel járlok a Tekintetes Társasághoz, hogy jövőben megjelenendő kiadásai közül is az e szakba vágó könyvek egy egy példányát a színészeti tanoda részére ajándékozni szíveskedjék.

Pesten, 1864 évi Decemb. 27-én

A tekintetes Tudós Társaságnak

köteles szolgálja

Tolnai Gróf Festetics Leó
a magyar színészeti tanoda
főigazgatója”

Gyulai Pál javaslatára hasonló kéréssel fordultak a Kisfaludy Társaság elnökéhez is, Eötvös Józsefhez. Hogy a Kisfaludy Társasághoz intézett kérelemnek mi volt az eredménye, nem tudjuk. A Társaság korabeli kiadású művei megtalálhatók a könyvtár állományában, de beszerzésük forrása ismeretlen.

Az Akadémia azonban a Tanoda kérésének megfelelően az ajándékozást a jövőre nézve is kiterjesztette, s ezzel tulajdonképpen válogató jogot adott a Tanoda könyvtárának.

Egy 1865. január 7-én a Tanoda főigazgatója Csengery Antalhoz írt levelének eredményeként az Akadémia ismét „8 kötet eredeti és 13 kötet külföldi fordított színművet” ajándékozott a tanoda könyvtárának. Ugyanebben a levélben kérték az „Akadémiai nagyszótár”-nak eddig megjelent füzeteit; Czuczor Gergely—Fogarasi János: *A magyar nyelv szótára*, s megjelent kötetei az állományunkban megvannak.

Az Akadémia ajándékozásaira vonatkozó adat húsz évvel későbbi, a Tanoda 1884/85. évi évkönyvének kötetéből való, s e szerint az Akadémia addig 73 művet, vagyis 180 kötetet és 6 füzetet ajándékozott a Tanoda könyvtárának.

Tudomásunk van még néhány egyéni ajándékozóról is, mint például Egressy Gábor 1864. december 24-én felajánlja a könyvtár részére „Vecellio római és olasz képtárának 1. kötetét” és a „Magyar színházi lap egy évi folyamát”. A Lapról és Vecellio művéről annyit tudunk, hogy az 1883-ban kiadott nyomtatott katalógusban még szerepelnek, de későbbi sorsuk ismeretlen. Cesare Vecellio: *Costumes anciens et modernes* c. munkájának mindkét kötete megvan az állományban, de ez valószínűleg már nem azonos Egressy Gábor példányával.

Csengery Antal rendszeresen megküldte a könyvtár részére a *Budapesti Szemle* köteteit, s azok ma is szinte hiánytalanul megvannak.

A könyvtár állományának részeként alakult ki egy kézirásos dráma- és szerepállomány is, az úgynevezett „színműtár”, amelynek egy részét a rendező és sűgőpéldányok képezték. Paulay Ede szerint tíz év alatt ez az állomány 1000 kötetnél is többre növekedett, de 1884-ben Várady Antal már csak 750 szerepről és 60 sűgőkönyvről tud. Ez a kézzel írt anyag származást tekintve rendkívül változatos. A jelenlegi állományban található több olyan darab, szerep, amely az ország különböző részeiben működő színtársulatok szerepkönyvei, sűgőpéldányai és szerepei.

A könyvtár állományára vonatkozó első adatok Paulay Ede „Visszapillantás”-ában található 1874-ben a könyvtár állománya a kézirásos színműtárral együtt 2018 kötet.

Az állományba vett művek tulajdonviszonyát bélyegzővel jelölték, de a bélyegzőt nem használták következetesen. A bélyegző általában a kötetstáblára, az előzéklapra néha többször is, a címlapra és a műben több helyre ötletszerűen került. A tanoda hivatalos címeres pecsétjét használták, és használtak egy másik, téglalap alakú, hosszanti oldalán köríves „Színészeti Tanoda” szövegű bélyegzőt is.

Az állománybavételre vonatkozó első feljegyzés 1864. december 8-áról származik. Az állománybavétel művelete ebben az időben feltételezhetően nem volt több, mint a bélyegzés és az egyedi leltárba vétel, mert december 16-ról származik a következő feljegyzés: „... a titkárnak átadtattak, ki azokat a tanoda bélyegzőjével ellátta, leltárba bevezette”. Később, 1865 januárjában még egy „lásd: a könyvtár leltárát” bejegyzés.

A Tanoda könyvtárának első leltárát nem ismerjük. A későbbi leltárakból következtetve az állománynak egy nyilvántartása volt, amely az egyedi leltárnak felelt meg, az állománybavétel tételesen történt, legalábbis a könyvek címlapjának jobb felső sarkába írt római szám erre utal. A legmagasabb római számozású mű, amelyet ismerünk, a CCXC számot viseli. A római számozással jelzett művek között a legmagasabb kiadási év az 1875. Az egyes művek kiadási éve a leltárszámok növekvő sorrendjének nem felel meg.

A zeneművek leltározásának módját nem ismerjük.

A „Szereptár” egyes példányain több számot is találunk, a tulajdonbavételük viszont nem mindig van jelölve. Ezek a számok feltételezhetően a többször is megismétlődő átletltározásokat jelentik. Ezt a különbözőféleképpen tagolt állományt az ötödik átletltározás után összevonták. Ennek a leltárnak ismert legmagasabb száma a 384. A korai állományban a *Budapesti Szemlén* és a *Magyar Színházi Lapokon* kívül más periodikát nem találtunk.

Hogy ez a római számozású leltár meddig funkcionált, nem tudjuk pontosan, feltételezhetően a nyolcvanas évek elején kezdhették meg az első átletltározást. Nincsenek adataink az állományból törlés módszeréről és arról sem, hogyan állapították meg az állomány egységszámát és értékét.

Az állomány tárolásának rendszere nyilván megegyezett a könyvtár egyedi leltárának tételszámozás sorrendjével, vagyis a címlap jobb felső sarkába írt arab számok helyrajzi jelzetek is lehettek. Természetesen nem igazi helyrajzi jelzetek, feladatuk csak azt szánták nekik, hogy a leltárkönyv tételeinek sorrendjét kövessék. Kezdetben Paulay Edének nyilván ez a módszer tűnt a legkézenfekvőbbnek, hiszen néhány mű között eligazodni, fejben tartani nem különösen nehéz feladat.

Tudomásunk szerint a könyvtárnak ebben az időben semmilyen katalógusa nem volt, pontosabban a tájékozódáshoz az egyedi leltár és maguk a művek elégségesnek bizonyultak. A tanítás megkezdésekor a könyvtár még nem rendelkezett olyan nagyságrendű állománnyal, amely hatékonyan lett volna képes az oktatást segíteni. Az első félévben a könyvtár állománya aligha haladta meg az ötven egységet és ezek között a művek között is lehetett néhány, amelyet nem lehetett közvetlenül az oktatás gyakorlatias szemlélete szerint használni.

A könyvtár állományában mutatkozó hiányt úgy próbálták pótolni, hogy a főigazgató 1865. január 19-én rendeletet adott ki, hogy a másod- és harmadéves növendékek minden héten háromszor, a tanítás megkezdése előtt kötelesek voltak leírni a tanár által kijelölt elméleti tananyagot.

Az oktatásra kerülő drámák szerepkönyveit a tanárok kezelték, jegyzék szerint vették át a könyvtárostól és annak elszámolni tartoztak. Egressy Gábor javaslatából következtetve egy tanár tanévenként 10—15 szerepkönyvet kezelhetett évfolyamonként. Ugyanis Egressy Gábor azt javasolta, hogy havonta egy, de legfeljebb két kisebb drámát tanítsanak csak be, az oktatási anyag felhalmozódása miatt.

A Tanoda egy későbbi működési szabályzatából tudjuk, hogy a könyvtárat csak a hét meghatározott napjain, a megadott időben lehetett használni. A használat csak kölcsönzést jelentett, mert a Tanoda annyira szűkösön volt helyvel, hogy a könyvtárnak nem volt külön helyisége.

A könyvtár közvetlen használata csak a tanárok részére volt lehetséges. A növendékek, csak a tanáraik engedélyével, az engedélyezett művet kölcsönözhatték. Hogy a könyvtár működésének kezdetén ez hogy történt, nem tudjuk, de tény, hogy például a Nemzeti Színház könyvtárát ebben az időben senki nem használhatta, csak az igazgató engedélyével. Az első negyedév után, hogy kíméljék a szertár anyagát, a növendékeknek le kellett írniok saját szerepüket.

A Tanoda első alapszabályát nem ismerjük, csak részleteiben. Nem tudjuk, hogy a könyvtár használatára vonatkozóan tartalmazott-e valamilyen szabályt, azonban a tanoda házi rendszabályának 10. pontja úgy rendelkezik, hogy „Ki a kikért szerepet, hangjegyet, vagy könyvet elveszti, vagy

bepiszkolja . . . tartozik azt azonnal megtéríteni. Az ösztöndíjasok havi illetékéből a kártétel összege levonatik, a nem ösztöndíjasok addig nem bocsáttatnak leczkére, míg a tett kárt a meghatározott időre meg nem térítették." Hogy ezt a szabályt hogy alkalmazták gyakorlatban, nem tudjuk, de az biztos, hogy az „azonnali” fogalmától bizonyos időrendi távolság választja el a „meghatározott időre” fogalmát. Ezenkívül a könyvtár használatára vonatkozó más dokumentumot nem ismerünk.

A könyvtár kezelése a tanoda titkárának a feladata volt. Az alapszabály szerint a titkárnak ezenkívül még feladata volt az összes írásbeli és pénztárnoki teendők ellátása, a tanári jegyzőkönyvek vezetése és jelenléti lapok összegyűjtése. A könyvtárosi, vagyis a könyvtárnoki megnevezést csak jóval később, 1879-ben használják először.

A tanoda első titkára és egyben a könyvtárnoka is Paulay Ede volt. Paulay Edét 1864. október 21-én nevezik ki titkárnak, ekkor már szerződése van a Nemzeti Színházban. A titkári és könyvtárnoki teendők mellett 1869. június 22-én tanárrá nevezik ki. Titkári teendőit 1872-ig látja el. 1873-1878 között a tanoda aligazgatója, 1893-1894-ben az igazgatója.

Paulay Ede kilenc évig kezelte a tanoda könyvtárát, ez idő alatt a könyvtár állománya közel kétezer kötetre nőtt. Könyvtárosi tevékenységéről nem sokat tudunk, szinte csak annyit, amennyit a Tanoda jegyzőkönyve tartalmaz. Tudjuk, hogy az egész könyvtári munka más munkákkal együtt rá hárult, s neki kellett megteremteni azt az alapot, amelyre a későbbiek építhettek.

KLEIN RÓBERT

Jelzetátszámozás az Egyetemi Könyvtár kéziratára „G” szakában. Általában nem bevett s a kutatók részéről nem kedvelt eljárás, ha egy gyűjtemény vagy gyűjteményrész régi jelzetrendjét megváltoztatják — különösen nem akkor, ha ez a jelzetrend (akár részben is) nyomtatásban vagy más sokszorosítási formában már napvilágot látott. Nyomós okok sorozatának kell jelen lennie ahhoz, hogy egy ilyen szokatlan eljárást indokoltnak minősíthessünk.

Ilyen helyzet állt elő viszont a budapesti Egyetemi Könyvtár kéziratára „G” (történelem, földrajz) szakának esetében. Itt az alábbi indokok tették szükségessé az említett — csupán az anyag kisebb hányadát érintő — eljárást. 1. A kézirat 1889-ben megjelent első nyomtatott katalógusa (*A budapesti magyar kir. Egyetemi Könyvtár kéziratának címjegyzéke*. Első rész. Bp. 1889. 303 l.) a főszakon belül egyes kisebb szakcsoportok (egyetemes történelem, magyar történet, földrajz stb.) számsorában közölte az anyagot, az akkori állomány nagyságrendjének megfelelően úgy, hogy a már akkor is szoros számsorcsoportok még éppen elegendők voltak az áttekinthető felsoroláshoz. — 2. A címjegyzéknek az újabb anyaggal történő kiegészítése a kéziratári katalógus 1904-ben megjelent III. kötetében — ma már felderíthetetlen okból — nem számsorban, hanem *betűrendben* tüntette fel a gyarapodást. A kötet szerkesztője azonban nem óhajtotta a már korábban kialakított szűkös számsort megbontani. Az újabb tételeknek így a (szaknak és tartalomnak megfelelő) számok betűjeles kiegészítésével ellátott jelzeteket adott. Ily módon olyan jelzetek keletkeztek, mint p.o 156/a—156/z, 156/aa—156/zz, sőt 156/A. Ez nem csupán a jelzetek, hanem elsősorban az anyag elhelyezése szempontjából is zavarokhoz, bizonytalanságokhoz vezetett. — 3. A kézirat 1954 után folyamatosan készült, három példányban gépelt (az 1904 óta állományba vett anyagot tartalmazó) katalógusa, valamint az ebből kibontott cédulakatalógus kénytelen volt igazodni a kézhez kapott rendszerhez, azonban ezt úgy tette, hogy kiküszöbölni igyekezett a korábbi két részben mutatkozó számsor—betűrend ellentmondását (a számsornak adva az abszolút prioritást). Különösen azt óhajtotta elkerülni, hogy az 1904 óta befutó gyarapodás beiktatása során ne hozzon létre a fent említettekhez hasonló jelzet-, torzszülőtteket”. — 4. A kézirat hosszú éveken át állományba vette a könyvtárnak megküldött TMB kandidátusi és doktori disszertációkat. Amikor ezek száma oly mértékben megnőtt, hogy a kéziratárba való elhelyezésük raktári gondot okozott s különösen azóta, amióta a TMB ezeknek a disszertációknak a könyvtárnak való megküldését korlátozta, a könyvtár külön jelzetrenddel ellátott gyűjteményt hozott létre e disszertációk részére. Így a kéziratárban számos üres, felesleges jelzet maradt. Az átszámozás során ezeknek az üres számoknak betöltése is indokoltá

vált. — 5. Mivel az Egyetemi Könyvtár a jövőben kiadni tervezi — szakaszonként vagy egészében — kéziratárának új katalógusát, indokoltnak látszott, hogy a tárnak erről a talán leggazdagabb és legjobban kutatott szakcsoportjáról a korábbinál logikusabb jelzetrendszer alapján álló tájékoztatás kerüljön a használók kezébe.

Mindazonáltal — mivel a „G” szakról, ill. annak egy részéről korábban nyomtatott és közhasználatban lévő címjegyzékek jelentek meg — indokoltnak látszik, hogy a jelzetrendszerben bekövetkezett változásról a hazai és külföldi szakmai érdeklődőket tájékoztassuk.

Ezért közöljük a megváltozott jelzetek konkordancia-jegyzékét.

Régi jelzet	Új	Régi jelzet	Új	Régi jelzet	Új
361	340	131/e	562	151/qq	671
362	341	131/f	563	151/rr	672
363	342	131/g	564	151/ss	673
364	343	131/h	565	151/tt	674
365	344	131/i	566	151/vv	675
366	345	150/a	567	151/zz	676
367	346	151/a	568	151/A	677
368	347	151/c	569	160/a	690
369	348	151/d	570	161/a	678
38/a	349	151/e	571	161/b	679
38/b	350	151/f	572	161/bb	680
38/c	351	151/g	573	162/a	681
38/d	352	581/b	579	163/a	682
23/a	523	151/h	574	164/a	683
24/a	524	151/i	575	165/a	684
25/a	525	151/k	576	166/a	685
104/a	526	151/l	577	166/b	686
105/a	527	151/m	588	166/c	687
114/a	532	151/n	589	188/a	691
114/b	533	151/o	590	188/b	688
114/c	534	151/p	591	190/a	689
114/d	535	151/q	592	804	801
114/e	536	151/r	651	807	802
114/f	539	151/s	652	808	803
114/g	540	151/t	653	815	804
114/h	541	151/v	654	816	805
114/i	542	151/z	655	817	806
114/k	543	151/aa	656	818	807
114/l	544	151/bb	657	819	808
114/m	545	151/cc	658	823	809
115/b	546	151/dd	659	824	810
115/c	547	151/ee	660	825	811
115/d	548	151/ff	661	826	812
115/e	549	151/gg	662	858	813
115/f	551	151/hh	663	859	814
115/g	555	151/ii	664	860	815
115/h	556	151/kk	665	862	816
105/b	557	151/ll	666	867	817
121/a	558	151/mm	667	868	818
131/b	559	151/nn	668	869	819
131/c	560	151/oo	669	870	820
131/d	561	151/pp	670	871	821

Régi	Új	Régi	Új	Régi	Új
jelzet		jelzet		jelzet	
891	822	914	838	930	855
892	823	915	839	931	856
893 } 894 }	824	916	840	932	857
895	825	917	841	933	858
896	826	918	842	934	859
897	827	919	843	935	860
898	828	920	844	936	861
899	828	921	845	937	862
901	829	921/b—c	846	938	863
902	830	922	847	939	864
903	831	923	848	940	865
904	832	924	849	942	866
905	833	925	850	943	867
910	834	926	851	944	868
911	835	927	852	945	869
912	836	928	853	946	870
913	837	929	854		

Megjegyezni kívánjuk, hogy a kutatóteremben a jelenleg is használt segédeszközökben (kötetes és cédula-katalógusok) a fenti számváltozásokat természetesen keresztülvezettük és hogy a változások fent közölt jegyzéke külön is rendelkezésre áll.

TÓTH ANDRÁS

Kiegészítések a „Petrik 1712—1860” kiadástörténetéhez. Tanulmányom¹ megjelenése óta — egyéb kutatásaim során — néhány új adatra, dokumentumra bukkantam, amelyek teljesebbé teszik az e témával kapcsolatos eddigi ismereteinket:

I. Petrik Géza 1885 végén nyilván úgy érzi, hogy a kultuszminister megbízásából végzett adatgyűjtő munkáját befejezheti. Annak ellenére, hogy immár másfél éve visszatért a könyvesbolt pultja mögé, november 1. óta pedig a IV., Koronaherceg (jelenleg: V., Petőfi Sándur) utca 16. számú házban (az udvarban) működik a Petrik és Társa cég, elhatározza, hogy megkezdí következő kötetének, a „Magyar könyvészet 1876—1885” anyagának összegyűjtését. A már jól bevált gyakorlatnak megfelelően megfogalmazza felhívását *A hazai írókhoz*, hogy ti. küldjék be hozzá e tíz évben megjelent műveik jegyzékét. A felhívást azonban ezzel fejezi be:

„Köszönettel fogadok továbbá a vallás- és közoktatásügyi minisztérium megbízásából általam szerkesztett s legközelebb sajtó alá kerülő 1712—1860-iki magyarországi könyvészetre vonatkozó bármely adatot, valamint régibb könyv hirdetésekét és jegyzékeket, mely utóbbiak közül, esetleg szívesen megveszem mind azt készpénzért, a mi gyűjteményemből még hiányzik. — Petrik Géza könyvkereskedő (IV., Koronaherceg-utca 16.)”²

¹ VARGA Sándor: *Petrik Géza „Magyarország bibliográfiája 1712—1860” című munkájának kiadástörténete.* *M Kszle*, 1980/3. 264—279. l.

² *Budapest* (OSZK H—33.000), 1885/308. (nov. 9.) E felhívás több más lapban — közte vidékiekben is — napvilágot látott.

Piszev

az Irodalomtörténeti bizottság 1890. évi február 13-án tartott
ülési jegyzékéből.

29. Összesít Petrik Géza kézirata, melyet „Magyarország bibliographiája
1712–1860” című munkájának bizonyos részei feltárásának érdekében által
„esküzlend” tárgyalása máris az I. kötethez tartozó és mely annak mi-
hüségűsége miatt a kéziratokhoz került át.

A bizottság Petrik Géza művészetének és tudományos
műveinek tanulmányozására és összegyűjtésére biztatja.
A kéziratainak művészetének elbírására. Ezzel egyidejűleg
feltárja az Irodalomtörténeti bizottság által készített
kéziratok a magánkézben lévő kéziratok a kézirata-
inak anyagát; másrészt, mivel Petrik műveinek kö-
nyvtári a költészetének tárgyalása és tanulmányozása
maga között és ebből a körülményekből kifolyólag, hogy
nagyobb körülmények között megismerjük a kézirata-
jának adatait az Irodalomtörténeti bizottság által
az anyagot, így az Irodalomtörténeti bizottság
és Irodalomtörténeti bizottság által készített anyagot,
hogy így a kéziratainak műveinek nagyobb körülmények
Petrik Géza bibliographiai műveinek anyag feltárásával
összekapcsolja, a magánkézben lévő kéziratok a kézirata-
inak költészetének tárgyalására megfelelő.

Köszön

Sándor Horváth
bizottsági elnök.

MTA kéziratai R.L. 223/1890.

1. ábra

(A Petőfi Irodalmi Múzeum az e felhívásra adott válaszok közül 26 db-ot őriz, 1712–1860-as
vonatkozású azonban nincs közte.)³

2. Tanulmányomban feltételeztem, hogy Petrik szerzői kiadásban megjelent művén azért szerepel mint
kiadó Dobrowsky Ágost, mert ez lehetőséget adott Petriknek az előfizetési összeg „manipulálására”.
Minden bizonnyal ennél sokkal lényegesebb oka ennek az a tény, hogy a kor könyvvásárló közönsége

³ PIM V. 4713.

Fürdelt Orvosty!

Őn kivételre kéremmel vevett kötetemmel
a t. Orvostyhoz fordulni, hogy a saját kötetem
megjelölés "Magyarországi Bibliográfiája" 1912 -
1880 " című munkájában ismét megjelölés, mely
bizonyos névvel példányt állított elő, és ismét
megjelölés.

És munkám megírása és ismét az előzővel egyj-
b. szövegére, a cetera körülmények között, hogy a
megjelölést névvel ismét kiadással, és ismét
"szöveg" szöveg is csak felj. mely, nemcsak a
lehetővé válik.

Felkérésre kötetem vevett kiadással megjelölés,
hogy azaz 8. szöveg, azaz a kötet példány
egy példány 3 for. 50 kr., kötet azaz megjelölés
a kötet 23 for. - azaz a munkám és kötetem
a kötet példány alatt, és ismét.

Kivételre kéremmel a t. Orvosty jóindulat-
jegyzetében írtam, vevett

mely kivételre

a t. Orvosty

Bp., 1890. december 2.

stávkai utca 6.

Petrík Péter

1. Pár, úri utca 6.

MTA Kivételre RAL 268, 4590

2. ábra

idegenkedett a szerzői kiadásokkal szemben: nem tartották sokra azt a művet, amelynek megjelentetésére nem akadt hivatásos kiadó-vállalkozó. (Önéletrajzi műveiben még Vas István is arról számol be, hogy első két verseskötete szerzői kiadásban látott napvilágot, de /mivel „... resteltem ... a »szerző kiadása« jelzést” /az elsőn — 1932-ben — a kiadó helyén a nyomda [Hungária Hírlapnyomda Részvénytársaság], a másodikon — 1935-ben — Gellért Oszkár engedélyével „Nyugat kiadás” van feltüntetve.⁴ Nyilvánvalóan ez a megfontolás vezethette Petriket is éppen fél évszázaddal korábban.)

3. Miután az első négy füzet (vagyis az első kötet) 1889-ben már kapható volt (a nem előfizetőknek ára 14 forint),⁵ a *Magyar Könyvszemle* is közölte a hírt azzal, hogy a mű öt kötetre van tervezve. „... A munkát írók, tudósok, könyvárusok és könyvkedvelők haszonnal forgathatják...” — tartalmazza a

⁴ Vas István: *A félbeszakadt nyomozás* (Bp. 1967) 385. l. és *Mért víjog a saskeselyű?* (Bp. 1981.) I. 212. l.

⁵ 1889-ben 14 forintért 23,50 kg sertéshúst lehetett kapni. A férfi-napszámber Budapesten (ellátás nélkül) 1—1,20 forint volt.

közlemény, mely dicséri a szerkesztő munkájának gondosságát, s azt, hogy mindent megtett a bibliográfia teljessége érdekében:

„Munkájának azon előnye van, hogy a gyűjtéletes munkákat és folyóiratokat tartalom szerint közli s ezáltal a kutatónak nemcsak a keresést, de a munka használatát is megkönnyíti. Azon körülmény pedig, hogy a szerkesztő a munka végéhez tudományos szakmutatót, tárgyak és csoportok szerint szándékozik készíteni, a munka becsét és használhatóságát jelentékenyen fogja emelni.”

Közli az eddig megjelent *füzetek* bibliográfiai adatait azzal, hogy „Kívánjuk, hogy a szerző a következő füzeteket is az eddigiekhez hasonló pontossággal tegye közzé.”⁶

Ugyancsak az első kötet megjelenése alkalmából ismerteti Petrik művét a *Budapesti Hírlap*.⁷ A recenzió a szó legjobb értelmében propagálja a kötetet, megemlítve, hogy a szerző az 1861-től 1890-ig terjedő időszak teljes bibliográfiájával szándékozik művét befejezni, amiből az 1860–1875 már korábban elkészült:

„Petrik bibliográfiája nem a nagyközönségnek szánt munka, de nem lehet el nélküle, aki a hazai tudományossággal foglalkozni akar. Nem lehet el továbbá nélküle semmiféle rendezett könyvtár.”

4. Másfél év múlva, a mű második kötetének megjelenése után, nyilvánvalóan a nyomdászámbla kifizetését követően Petrik pénzzavarba került. 1890. december 2-án beadvánnyal fordult az MTA I. osztályához:

„Tisztelt Osztály!

Azon tiszteletteljes kérelemmel vagyok bátor ezennel a t. Osztályhoz fordulni, hogy a saját költségemen megjelenő »Magyarország bibliographiája 1712—1860« című munkámat némi támogatásban, esetleg bizonyos számú példányok átvétele által, részesíteni kegyeskedjék.

E munka majdnem 2 évtizeden át folytatott gyűjtés eredménye s a dolog természetében rejlik, hogy a megrendelők száma sokkal csekélyebb, semhogy kedvező esetben is csak félig-meddig számbavehető haszonra lehetne számítani.

Tájékoztatóként bátor vagyok tisztelettel megjegyezni, hogy eddig 8 rész, vagyis két kötet jelent meg s egy rész ára 3 frt 50 kr., tehát az eddig megjelent 2 kötet 28 frt. — Az egész munka 4 kötetre terjed s két év lefolyása alatt be lesz fejezve.

Tiszteletteljes kérelmemet a t. Osztály jóakarató figyelmébe ajánlva, vagyok mély tisztelettel alázatos szolgálója

a t. Osztály

Petrik Géza

Bpest, 1890. december 2.

I. Vár, Úri utca 6.”⁸

Az „aktát” Gyulai Pál osztálytitkár december 6-án áttette az Irodalomtörténeti bizottsághoz:

„Kivonat

az Irodalomtörténeti bizottság 1890. évi december 16-án tartott ülése jegyzőkönyvéből.

39. Olvastatott Petrik Géza kérelme, melyet »Magyarország bibliographiája 1712—1860.« című munkájának bizonyos számú példányok átvétele által eszközzendő támogatása iránt az I. osztályhoz intézett s mely onnan véleményadás végett a bizottsághoz tétetett át.

A bizottság Petrik Géza művét érdemes és pártolásra méltó munkának tartja s mintegy Szabó Károly bibliographiai műve kiegészítésének tekinti. Ezért egyfelől felhívja az Irodalomtörténeti közlemények szerkesztőjét, hogy a munkát a megindítandó folyóiratban a közönségnek ajánlja; másrésről mivel Petrik művének különösen a közönyvtárak látogatói s olvasói vehetik nagy hasznát s ebből a tekintetből óhajtott, hogy nagyobb könyvtáraink mindegyikében több példány álljon belőle az olvasó közönség rendelkezésére: ajánlja az osztály útján az Akadémiának, hogy a nm vallás és

⁶ *MKszle*, 1888/I—IV. 344—345. l.

⁷ 1889/196. (júl. 19.)

⁸ MTA Kézirattár, RAL 208/1890.

közoktatásügyi miniszter úr kerestessék meg a végre, hogy úgy a fővárosi mint vidéki nagyobb könyvtárak Petrik Géza bibliographiai művének annyi példányával láttassanak el, a mennyi az azokat látogató olvasó közönség számarányának megfelelően.

Kiadta

Szilády Áron
bizottsági előadó⁹

Az *Irodalomtörténeti Közlemények* 1891-ben megjelent első évfolyamában azonban hiába keresünk effajta ajánlást, a szerkesztő (Ballagi Aladár) a jegyzőkönyvben rögzített felhívásnak nem tett eleget. És hiába keressük a későbbi évfolyamokban is: Petrik művéről akkor sem történik említés, amikor (1893-tól) Szilády Áron lett a folyóirat szerkesztője. De arra sem találtunk adatot, hogy az MTA felkérte volna a kultuszminisztert a jegyzőkönyvben megfogalmazott rendelkezés kiadására. Az MTA tehát végül is sem anyagi, sem erkölcsi segítséget Petriknek nem adott, pedig ez esetben az erkölcsi segítségnek is anyagi-vonzata lett volna!

5. A teljes négy kötet ára 95 korona volt. De már 1908-ban féláron, 50 koronáért kapható az antikváriumban.¹⁰

6. Petrik Géza 1925-ben 80 éves korában meghalt. Halála után két évvel a *Corvina* „Vegyes hírek” rovatában ez a közlemény olvasható:

„Petrik Géza. Magyarország bibliographiája. 1712—1860. 4 kötet. Ezen fontos bibliographiai kézikönyvnek összesen még 9 példánya van néhai Petrik Géza örökösének tulajdonában, kik ezen utolsó példányokat egyetünk tagjai számára óhajtják biztosítani. A jelentkező tagtársak, míg ezen készlet tart, azaz 9 példány erejéig, 1—1 példányt igényelhetnek. A 4 kötetből álló, fűzött példány ára 140 pengő netto kp. Igénybejelentések az egyleti irodába dr. Révay József főtáskár úrhoz intézendők.”¹¹

1927-ben, amikor e felhívás nyomán eme utolsó példányok is nyilván gazdára találtak, a „Petrik 1712—1860” megjelenése óta 36 év telt el.

VARGA SÁNDOR

Az 1938. évi sajtótörvény tervezete és József Attila. József Attila utolsó hónapjainak — többek közt — van egy homályos, a sajtótörténet lényegi kérdéséhez kapcsolódó epizódja.

1937. november 19-én Ignótus Pál levelet írt az akkor már Balatonszárszón tartózkodó költőnek:

„Attilám, a mellékelt nyilatkozatot körözik minden pártállású írók és tudósok közt a szerdán összegyűlt folyóiratok (Szép Szó, Válasz, Korunk Szava, Ország Utja, Századunk, Szocializmus, a Híd stb.). A szöveg nem teljesen gusztusos szerint való, de a lényeges az, hogy az aláírók sorából kimaradni nem lehet, kivált Neked nem. Kérlek tehát küldd vissza aláírva postafordultával.”¹

A levelezéskötetben a levél mellett a nyilatkozat, amelyet a költőnek alá kellett volna írnia, nincs ott. A közlő, Fehér Erzsébet csak annyit mond jegyzetében, hogy a szóban forgó nyilatkozat a „készülő és már meghirdetett új sajtótörvény elleni közös tiltakozás” eredménye volt.² Ignótus Pálnak Fehér Erzsébethez írott visszatekintő leveléből emellett az is kiderül, a nyilatkozatot a költő visszaküldte „egy

⁹ Uo. RAL 223/1890.

¹⁰ MKsz. 1968/1. 81. l. A 95 koronáért 1887-ben 70 kg, az 50 koronáért 1908-ban 30 kg sertéshúst lehetett vásárolni.

¹¹ *Corvina*, 1927/48. 49. Ekkor a 140 pengő értéke egyenlő 54 kg sertéshús vagy 117 kg kristálycukor árával.

¹ *József Attila válogatott levelezése*. Szerk. FEHÉR Erzsébet. Bp. 1976. 378.

² Uo. 491.

szórszálhasogató értekezéssel, minden félmondatról kimutatva, hogy marhaság.”³ Ebbe azonban Ignotus Pál nem nyugodott bele, s november 23-án újabb levelet küldött Szárszóra: „Kedves Attila — írta —, ne okoskodjál, a szöveg nekem se tetszik, még pedig részben ugyanolyan okok miatt, mint Neked, másrészt sok mindenben nincs igazad [. . .]. Itt azonban a lényeges a gesztus, ird alá és legfeljebb mellékelj hozzá egy levelet, amelyben fenntartásaidat közöld.”⁴ Ez az érvelés aztán használt: Ignotus Pál Fehér Erzsébet idézte emlékező leveléből tudjuk, József Attila végül aláírta a nyilatkozatot.⁵

Sajnos, a József Attila-kutatás eredményei ezen a ponton megszakadnak, s így nyitva marad a kérdés, mit tartalmazott tulajdonképpen ez a nyilatkozat, mi volt az, ami nem tetszett a költőnek.

A választ Gáspár Zoltánnak (1901—1945) egy Buday Györgyhez írott levele s annak melléklete adja meg.⁶ Gáspár ugyanis már a *Szép Szó* révén, részt vett ezen a november 17-i értekezleten. Két nappal később, november 19-én pedig beszámolt róla barátjának, a Szegedi Fiakok Művészeti Kollégiuma elnökének. S leveléhez mellékelte a sokszorosított nyilatkozatot, amelynek egy példánya Buday iratai közt megőrződött.

Ennek szövege ez:

A napilapokban közölt és meg nem cáfolt hírek szerint a kormány olyan törvényjavaslatot kíván az országgyűlés elé terjeszteni, amely megvalósulása esetén a gondolat és a sajtó szabadságának további megszorítását jelentené. Ezentúl állítólag minden magyar könyvet és minden külön engedély nélkül megjelenő folyóiratot a terjesztés előtt be kell mutatni az ügyészségnek. Olyasmit is terveznek, hogy büntetés járhat azért a gondolatért is, mely még nyilvánosságra sem került. Ez a rendszer a gyakorlatban rosszabb lenne az előzetes cenzúránál is, mert már eleve megfélemlítené az anyagilag érdekelt kiadót. Az író pedig megfosztaná attól, hogy gondolataiért az olvasóközönség ellenőrzése mellett vállaljon felelősséget. A klasszikus magyar jogi felfogás azt vallja, hogy ahol az írói mű megjelenését előzetesen megakadályozhatják, ott sajtószabadságról többé nem lehet szó. Minden szabad országban a sajtó jog alapjátétele, hogy gondolatait mindenki szabadon terjesztheti.

Mi magyar írók és a tudomány munkásai, kérdezzük a kormányt és a törvényhozás tagjait, vállalják-e a felelősséget ennek az alapvető elvnek a szétrombolásáért? Vállalják-e a felelősséget azokért a következményekért, melyek az ilyen példa hatása alatt a magyar kisebbségeket érhetik?

S vajon vállalják-e a felelősséget a magyar történelem és szellem megszentelt örökségének megtagadásáért és élő irodalmunk kényszerű elsorvasztásáért?

Nem tudjuk, mi minden nem tetszett e szövegen József Attilának. Annyi bizonyos, a nyilatkozat érvelése valóban vitatható, hiszen több részlete (pl. a „klasszikus magyar jogi felfogásra” utaló passzus) és egész megfogalmazása ideologikus jellegű; a nyilatkozat igazában nem a törvénytervezet tárgyi kritikáját adja, hanem — lehet, hogy praktikus szempontból, célszerűen — a hagyományoktól való elszakadást fájlalja. Lehet, hogy József Attilának ez nem tetszett, hisz tudjuk, mily nagy súlyt helyezett mindig a „tárgyi kritikára”. Az érvelés, a megfogalmazás ilyen karaktere azonban alighanem abból következett, hogy a nyilatkozat igen különböző törekvésű folyóiratok és értelmiségi csoportok közös nyilatkozata volt, a megfogalmazás módjának tehát valamiféle közös nevező szerepét kellett eljátszania. Ez volt az a szöveg, amelyet — mint kompromisszumot — mindegyik tudott vállalni. Ez szépen kiderül Gáspárnak az értekezletről beszámoló leveléből:

„Lelkem György! — írja ekkor Budaynak. — Makay Miklós, az Ország Utja egyik vezető emberének a kezdeményezésére tegnapelőtt egy értekezlet ült össze, melyen egy sor, a legkülönbözőbb világnézeti és politikai irányú folyóirat vezetősége és értelmiségi csoportok képviselői vettek részt. Az értekezlet célja egyelőre a készülő hallatlan sajtótörvény ellen megtenni mindent, amit csak tehetünk. Részletes

³ Uo. 491.

⁴ Uo. 379.

⁵ Uo. 491.

⁶ A levél s melléklete dr. Buday Margit ny. főorvosasszony tulajdonában van; ismeretét és közlését ő tette lehetővé.

magyarázatnál azt hiszem sokkal többet mond az, hogy a mellékelt tiltakozást Sárközi György, Féja Géza, Ignó Pál, Keszthelyi Nándor (az Ország Utja egyik vezetője) s Csécsy Imre szövegezték meg egy sajtójogi szakértő, dr. Vajda Ödön támogatásával és testvéri egyetértésben. A nyilatkozatot Herczeg Ferencről Kassák Lajosig minden író alá fogja írni. Nektek eredetileg [Reitzer] Béla akarta elküldeni, aki a Kollégiumot képviselte az értekezleten, de most végképp nem ér rá, tehát az ő nevében is írok.”

Levele további részében Gáspár arra kérte Budayt, hogy a Művészeti Kollégium szegedi tagjai csatlakozzanak a nyilatkozathoz s szervezzék meg a szegedi tiltakozást. Szerezzék meg Horváth Barna, Sík Sándor, Várkonyi Hildebrand, Banner János, Tettamenti Béla, Zolnai Béla aláírását. „... nagyon fontos lenne s ezt az értekezlet plénumában is hangoztatták, a Szent-Györgyi aláírásának a megszerzése.”

Sajnos, e tiltakozó akció szegedi fejleményeiről semmit nem tudunk. Magáról az akcióról is csak annyit, hogy végül is eredménytelen maradt, sőt talán a tiltakozás el sem jutott a címzettekhez. K. Havas Géza egy későbbi utalása azt sejteti, a tiltakozók egysége még a nyilvános föllépés előtt fölbomlott.⁷ De az akció történetének e fázisa már nem tartozik a József Attila-kutatás érdekkörébe. A költő pár hét múlva, december 3-án meghalt. 1938. június 1-én pedig „kihirdettetett” az új sajtótörvény is.⁸

LENGYEL ANDRÁS

⁷ K. HAVAS Géza: *Az új sajtótörvény elé*. Szép Szó, 1939. jún.—júl., 238.

⁸ Vö. *A cenzúra árnyékában*. Szerk. MARKOVITS Györgyi és TÓBIÁS Áron. Bp. 1966. 135.

FIGYELŐ

V. Kovács Sándor (1931—1987). Életének 56. esztendejében váratlanul elhunyt V. Kovács Sándor, aki 1973-ban megbízott szerkesztőként került kapcsolatba a *Magyar Könyvszemle* szerkesztésével, és aki 1974-től kezdve tagja volt folyóiratunk szerkesztő bizottságának. Egyetemi éveit után előbb tanárként működött, majd az Eötvös Könyvtár munkatársa lett. 1957 óta az MTA Irodalomtudományi Intézetének a munkatársaként a régi magyar irodalom kutatásával foglalkozott. Első publikációi a magyar humanizmus kérdéseire kapcsolódtak. (*Garázdá Péter*. ItK 1957. 48—62., *A Dózsa-háború humanista eposza*, ItK 1959. 451—473.) Részt vett az irodalomtörténeti kézikönyv munkálataiban: az 1964-ben megjelent első kötet egyik szerzője volt. Ugyancsak egyik munkatársa volt az irodalomtörténeti bibliográfia első kötetének, amely Stoll Béla és Varga Imre mellett az ő nevével jelent meg. (*A magyar irodalomtörténet bibliográfiája 1772-ig*. Bp. 1972.) Ő elevenítette fel az ItK-ban 1962-től kezdve a kurrens irodalomtörténeti bibliográfiákat. (*Magyar irodalomtörténetírás 1962—* ItK 1963—.) Az *Irodalomtörténeti Közlemények* szerkesztői munkájában 1960-tól kezdve vett részt. A folyóiratban cikkei mellett, számos recenziója is jelent meg jelentős tudományos publikációkról. 1973-tól kezdve, bibliográfiai és könyvtörténeti érdeklődésének megfelelően került kapcsolatba a *Magyar Könyvszemle* szerkesztőségével. Dezsényi Béla halála után, 1973-ban, átmenetileg megbízott szerkesztője volt a folyóiratnak, majd 1974-től kezdve haláláig szerkesztői bizottsági tagként segítette a szerkesztés munkáját.

1977-től az ELTE Régi Magyar Tanszékének tanáraként folytatta a magyar humanizmussal kapcsolatos kutatásait, és sokat tett hallgatóinak a régi magyar irodalom iránti érdeklődése felkeltése érdekében is. Ezt, valamint a szélesebb olvasóközönség számára is készített színvonalas ismeretterjesztést szolgálták főként azok a jelentős szövegkiadványai, amelyek a — korábbi előzmények után (pl. *Magyar humanisták levelei*. Bp. 1971.; *Janus Pannonius munkái latinul és magyarul*. Bp. 1972.) — jórészt ekkor készültek. (Pl. *Régi magyar olvasókönyv*. Bp. 1977, 1985.; *Temesvári Pelbárt válogatott írásai*. Bp. 1982.; *Tar Lőrinc pokoljárása. Középkori magyar víziók*. Bp. 1985.) E szép sorozat utolsó tagja (*Mátyás király levelei 1460—1490*. Bp. 1986.) sajnos már posztumusz kiadássá vált. A halál őt is — miként oly sok kiváló kortársunkat — alkotó tevékenysége teljében ragadta el. Emlékét — tanítványain és kollégáin kívül — meg fogja őrizni a *Magyar Könyvszemle* is.

(k. gy.)

Művészi könyvkötések régen és ma. Kiállítás elmúlt korok szép kötéseiből és Szirmai János könyvkötőművész (Hollandia) modern alkotásaiból az Országos Széchényi Könyvtárban. (Budapest, 1986. december 15—1987. február 14.) A könyv a legsokrétűbb műtárgy, és így ez a művészi kötésiállítás sokféle szakember figyelmét volt hivatott felhívni. Hogy a múlt század végén a könyvkötés milyen megbecsült volt, s hogy annak nemcsak esztétikai, hanem tudománytörténeti jelentőségét is felismerték, bizonyítja az 1882-ben rendezett nagy könyvszerzési kiállítás. (Vö.: *Könyvkiállítási emlék*. Kiad. az Országos Magyar Iparművészeti Múzeum, Bp. 1882. A kiállításnak egyébként a Magyar Tudományos Akadémia palotája adott otthont, amely a francia nyelvű katalógus címében is szerepel: *Visite a l'exposition des livres au Palais de l'Académie*. Par. A. de Szemere. Bp. 1882.) Ha a százéves jubileumot nem is sikerült megünnepelni, az Országos Széchényi Könyvtár új Budavári Palotájának elegáns termeiben most

alkalom nyílt arra, hogy a Magyarországon található értékes kötéseknek ne csak egy-egy fejezetét, kisebb korszakát mutassák be, hanem az egész európai és a magyar fejlődésről legalább nagy vonalakban áttekintést nyújtsanak mind a szűkebb szakmai körnek, mind a nagyobb nyilvánosságnak. Az ilyen kiállítás a könyvtáraknak a nyilvánosság előtt rejtve maradt eszmei és anyagi értékeit tárja fel. Ide kívánczik egy megjegyzés: a köteszkutatóknak fel kellene figyelni arra, hogy a levéltárakban is rejtőznek köteszeti értékek, s a remélt országos feltárás során erre is gondolni kell.

Visszakanyarodva a bevezető mondathoz, a könyv egyességéhez, sajnos még ma sem magától értetődő, hogy a különböző szakemberek a könyvet egységében nézzék. A múzeumokban, ahol a kötéséért gyűjtik a könyvet, háttérbe szorul a könyv tartalma, a könyvtárakban és levéltárakban pedig nem sokat törődnek a könyv kötésével. A könyvtáraknak kötelessége lenne a kötések katalogizálása is. (Korábban a Levéltárban volt például művészettörténet!) Ezért olyan öröndetes, hogy a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában 1969 óta folyik a történeti kötések számbavétele és kategorizálása. Az 1950-es években már volt hasonló kezdeményezés a Református Ráday Gyűjteményben, amely 1983 után folytatódott, s időközben az Egyetemi Könyvtárban is megindult. Az OSzK mostani kiállításának történeti részéhez a régi művészi kötésekett Rozsondai Marianne, az Akadémia Könyvtára főmunkatársa válogatta össze.

A három kiállítóterem egyikét Szirmai János, a Hollandiában tevékenykedő európai hírvé könyvkötő-művész kötései töltötték meg, a történeti kötések két teremre korlátozódtak. Ezen a viszonylag szűk téren belül is meg tudta találni Rozsondai Marianne annak lehetőségét, hogy a ma rendelkezésére álló anyagból az európai és a magyarországi kötéstörténet főbb állomásait jelezze. Mind az anyagválogatásban, mind a kiállítás módszerében követni igyekezett az elmúlt három évtized folyamán rendezett és dokumentációban hozzáférhető köteskiállítások eredményeit. Sajnálatos, hogy a háború utáni nehéz időkben nem minden köteskiállításnak volt katalógusa. Annál öröndetesebb, hogy ennek a kiállításnak jó tudományos apparátussal ellátott, aránylag részletes leírásokat tartalmazó katalógusa készülhetett.

A szűkebb szakmai vonatkozásokon túl, a kiállítás látogatói számára világosabbá vált egy-egy stíluskorszak jellegzetessége — lényegében a gótikától kezdve a szecesszióig —, amelyet néhány idevágó korabeli műtárgy (gyertyatartó, padlócsempék) bemutatása is jelzett. Az első teremben érezhetően a reneszánsz kötésekre került a hangsúly, s ezen belül is a magyar reneszánszra. A hangsúlyozott középdíszes korvinák mellett a másik három főtypust, melyekből nincs Magyarországon, Végh Gyula színes akvarelljei illusztrálták. Mindezek a korvinák előtörténetéhez és folytatásához tartozó vaknyomások, kolostori és polgári műhelyekből származó magyar reneszánsz kötésekkel együtt kiemelten a középső vitrinekben voltak láthatók. Ezt az indokolta, hogy a magyar kötéstörténetben ez az a korszak, amely az európai kötéstörténetben stílussteremtővé vált, és a hazai szakirodalomban a legjobban feltárt.

A második teremben a XVII. századtól a XX-ig láttunk kötésekett, amelyek közül kiemelkedtek az erdélyi virágos, aranyozott legyeződíszes vörös bőrkötések. A barokk korszakot néhány nagyszombati kötés reprezentálta. Jó lett volna a szombathelyi Püspöki Könyvtár Herzán gyűjteményéből is egy-egy darabot kölcsönözni. A teremben a látogató figyelmét mindenekelőtt a színesen festett és aranyozott pergamenkötések vonták magukra. Jóllehet Európában másutt is készültek színes pergamenkötések, mégis joggal nevezik egy csoportjukat „debreceni kötésnek”, mert ilyen mennyiségben sehol másutt nem jöttek létre, s így teremthetett meg egy a virágos reneszánszhoz és a népművészethez egyaránt közelítő speciális református kötésfajta. Becsülendő az a hozzáértés és energia, amellyel Rozsondai Marianne a kiállított 135 emléket a tizenegy különböző gyűjteményből kiválasztotta.

Külön világba léptünk a harmadik teremben, ahol ötven könyvet borító műtárgyban gyönyörködhetünk. Szirmai János alkotásai ezek, aki 1971 óta megszállottja ennek a művészetnek. A könyv tartalmára utaló szuggesztív hatású művészi táblákkal találkoztunk itt, melyeket a művész magas színvonalú technikai tudással különböző módszerekkel és anyagokkal kivitelez. Öröndetes és tanulságos volt a magyarországi közönség számára, hogy betekintést nyerhetett egyetlen atelier bemutatásával a — sajnos kevesek számára elérhető — mai modern európai könyvkötőművészet világába.

SZEMLE

Lexikon des gesamten Buchwesens. Zweite, völlig neu bearbeitete und erweiterte Auflage. Stuttgart 1985, Anton Hiersemann.

A könyvvel kapcsolatos ismereteknek lexikon formában történő összefoglalása terén fél évszázaddal ezelőtt úttörő jelentőségű volt a Hiersemann-cég vállalkozása, amikor a *Lexikon des gesamten Buchwesens* (LGB) három kötetben közreadta. E kiadvány az évtizedek múltával egyrészt maradéktalanul elkelt, másrészt adatai részben megöregedtek. 1952 és 1956 között *Lexikon des Buchwesens* címen ugyan jelent meg egy szűkebb válogatás, amely koncepciójában más volt és kevésbé igényes.

Ilyen előzmények után vállalta a most stuttgarteri Hiersemann-cég az eredeti LGB új, teljesen átdolgozott és bővített, második kiadásnak közreadását. Céljuk a könyv előállításával, terjesztésével és befogadásával kapcsolatos mai ismeretanyagunk igényes és korszerű összefoglalása. Az elsővel szemben a második kiadás (LGB²) immár felöleli az informatika és dokumentáció területét is, sőt az érintkező részek kapcsán részben a levéltárügyre, kronológiára, diplomatikára és a periodikákra vonatkozó ismeretekre is kiterjed. Ennek tudható be, hogy az első kiadás kerekén 12000 címszava immár 16000-re nőtt, jóllehet egyes területeken (pl. a városok szerinti összefoglalás, a nyomdászati szakkifejezések) erősen csökkentette igényességét az új kiadás. A korábbi címszavaknak mintegy nyolcad része így kimaradt, ami azt jelenti, hogy az új címszavak száma várhatólag mintegy 5500 lesz, míg a régieiből kb. 10500 fog maradni. Ez több mint ötvenszázalékos, vagyis igen jelentős bővítést jelent.

A régi címszavak is rendre átdolgozásra kerültek, különösen ami a megadott szakirodalmat illeti. Mind ebben, mind az újjak megírásában mintegy 400 munkatárs segíti a kiadót, ami az ötszöröse az első kiadásban résztvettekének. A mostani gárda már szélesebb nemzetközi össze-

fogásra utal, akik között magyarok is szerepelnek. A korábbival szemben most már képek is segítik az ismeretek közlését.

A nagyléptékű vállalkozás egyenként 80–80 lapból álló füzetekben lát folyamatosan napvilágot, amelyből évente három-négy megjelenésére lehet számítani. A majd összesen öt vaskos kötetből álló új lexikon közreadása tehát több mint egy évtized múltán fog befejeződni. 1985-ben az első füzet (A—Ammann) látott napvilágot, amíg a következő esztendő három füzete immár a „Bernhard” címszóig jutott el. E mostani ismeretét írójának eddig csak az első két füzet áll rendelkezésére, amely az „Athos” címszóval zárul.

Átlapozva az első 160 lapot, ezeken magyar vonatkozásokra is lehet találni. Önálló címszó eddig csupán „Apponyi, Alexander Graf” (I. 116–117.). Az „Aesop” cikkben a nyomtatott Ezópus-kiadások sorában a cikk magyar származású szerzője (Lenkey Zsuzsa) megemlíti egy-egy cseh és magyar kiadást is. Sajnos ez utóbbiba hiba csúszott: „Klausenburg (Cluj) Georg Hoffreff [így!] 1553”. Magyarul Ezópus először — Pesti Gábor fordításában — a bécsi Singrenius-nyomdában látott nyomtatásban napvilágot (RMNy 17). A megadott 1553. esztendőben a kolozsvári nyomdát nem Hoffgreff, hanem Heltai vezette, de akkor ott a nagy görög mesemondó írása nem jelent meg, hanem 1566-ban éppen Heltai Gáspár fordításában (RMNy 219). De találni magyar vonatkozást az „Admonter Riesenbibel” címszó alatt is, hiszen ezt a kimagasló értékű bibliakódexet a 13. században a csatári Sz. Péterről elnevezett kolostorban őrizték. A 15. század elején már a nevet adó Admontban, ahonnan 1937-ben került a bécsi Nationalbibliothekba. A gazdag irodalom közlése során, a magyar nyelvű *Az Admonti Biblia* (Bp. 1972) c. mű szerzőjének neve „Tünde Wehli” formában szerepel, ami arra utal, hogy a lexikon német szerkesztői nem tudták eldönteni, hogy melyik az utó- és melyik a családnév. A keresztnevet ugyanis következetesen a kezdőbetűjére

rövidítik, ahogy ez ugyanott Mezey László 1981. évi német nyelvű cikke kapcsán is történt.

Az első füzet burkolójára nyomtatott ideiglenes előszó előre is kéri a hasznosítható észrevételeknek a szerkesztősséggel történő közlésére az olvasókat. Jogos ez az önkritikus magatartás, hiszen ilyen rendkívül széles területekről és ráadásul sokszáz szerzőtől gyűjtött cikkek tökéletes egyeztetése, azonos igényességi szinten történő megjelentetése szinte megoldhatatlan feladat. Aránytalanságokat tehát így már néhány lap átnézése után is tapasztalhat az olvasó, ami azonban a kiadvány használhatóságát nem befolyásolja. A sajtóhiba ördöge is fel-felbukkan: pl. az „Áthiopien” címszóban az olvasható (31. l.), hogy Etiópia területe 122 400 négyzetkilométer, vagyis pontosan egytizede a helyes adatnak, mert a tizedespont elcsúszott.

A monumentális lexikont közreadói a könyvvel foglalkozók igen széles körének szánják. Ezek: antikváriusok, kiadók, könyvbarátok, könyvgyűjtők, könyvkereskedők, könyvtárosok, levéltárosok, szerkesztők, szerzők. Az igényes kiadványt Magyarországon is nagy haszonnal lehet forgatni, különösen amíg nem lát napvilágot a hasonló jellegű, magyar könyvlexikon.

BORSA GEDEON

Pfeiffer János—Szigeti Kilián: A veszprémi székesegyház zenéjének története. (Dissertationes Hungaricae ex historia Ecclesiae VI.) München 1985. 1943 1. és 15 melléklet

A posztumusz munka szerzői szerencsésen kiegészítették egymást: Pfeiffer János (1897–1983), a fáradhatatlan kutató, forrásközlő és szervező szövetkezett a zene- és orgonatorténét kiváló művelőjével, Szigeti Kiliánnal (1913–1981), s a Pfeiffer János által nagy alapossággal összegyűjtött, döntően 18–20. századi, jobbára ismeretlen forrásanyag formát és távlatot kapott Szigeti Kilián nagyívű feldolgozásában. Együttműködésük nyomán jelentékeny munkával gazdagodott zene-, egyház- és helytörténeti irodalmunk. Szép kiállítású könyvük legfőbb értéke a székesegyház 18–20. századi zenei életének rendkívül adatgazdag bemutatása. A feltárt levéltári forrásanyag feldolgozása számos új eredményt hozott és remélhetőleg további kutatásokra ösztönöz. Az értékes munka megjelentetéséért köszönet illeti Adriányi Gábort, a sorozat gondos szerkesztőjét és mindenesét, továbbá mindazokat, akik az 1980-ban lezárt kéziratot napvilágra segítették.

A kötet a veszprémi székesegyház csaknem tíz évszázados zenei múltjáról szól. Szigeti Kiliánnak a formába öntéskor komoly nehézséggel, objektív adottsággal kellett szembenéznie. A 18–20. század lebilincselő adatgazdagsága mellett a török kori székesegyházi zenei élet teljes hiányával és a középkor sovány anyagával kellett számolnia. Az utóbbit a káptalani iskolára vonatkozó adatok, az éneklőkanonokok és helyetteseik névsora, a székesegyházi könyvtár 15. századi katalógusának liturgikus könyvei, pontosabban annak egyetlen ismert darabja, a Szigeti által korábban azonosított Meskó püspök-féle 14. századi Pontificale (OSzK Cod. Lat. 317), továbbá a pályáját Veszprémben kezdő Lukács egri nagyprépost adományából származó és csaknem teljesen megsemmisült 1489. évi Missale és az 1469. évi orgonaépítésről tájékoztató oklevél alkotta. Ilyen körülmények között érthető módon Szigeti Kiliánnak az volt a célja, hogy szélesítse ezt a gyér középkori forrásanyagot, a Meskó-féle egyetlen veszprémi liturgikus kódex mellé újabbakat is bevonjon vizsgálódása körébe. Szigeti két munkával az általa veszprémi eredetűnek tekintett Pray-kódexszel és egy Missaléval (OSzK Cod. Lat. 94) gyarapította forrásanyagát, s a Pray-kódexet állította a veszprémi székesegyház középkori zenei életének középpontjába. Ily módon a kötet kardinális kérdésévé vált a Pray-kódex veszprémi eredete, hiszen különben a Pray-kódex alapján készült, oktatásra, hangjegyzésre és éneklésre vonatkozó részeknek nincsen helyük Veszprém zenei múltjában.

A kérdés megvizsgálása a jelen folyóiratba tartozik. Annál is inkább, mert Szigeti Kilián a kötetben (21. lap 46. jegyzet) olyan tanulmányára hivatkozik, amelynek várható megjelenési helyét a *Magyar Könyvszemle* 1981. évfolyamában és a *Slovenská Archivistika* folyóiratban jelölte meg. A *Pray-kódex újabb vizsgálata* című dolgozata azonban mind ez ideig sem a magyar, sem a szlovák folyóiratban nem jelent meg. Lehetséges, hogy a sajnálatosan hirtelen jött halál Szigeti Kiliánt megakadályozta kézírata végleges formába öntésében, leadásában, s az a hagyatékában maradt. De az is elképzelhető, hogy tanulmánya lappang valahol. Bár sem a kéziratot, sem sorsát nem ismerem, tartalmáról ugyanez nem mondható el; lényegi mondanivalója ott található a kötetben.

Mezey László felfogásával szemben Szigeti Ernyey József és Peter Ratkoš nézetét követve és továbbfejlesztve a veszprémi káptalani iskola tankönyvének, illetve jegyzetének tartja a Pray-kódexet. Veszprémi eredete mellett három szinten érvel: Veszprém város Gutheil Jenő által megraj-

zolt topográfiájával, a halálozási bejegyzések részbeni megfejtésével és liturgikus sajátosságokkal véli állítását alátámasztani. Nézzük sorba ezeket az érveket.

1. Való igaz, hogy a középkori Veszprémben volt Keresztelő Szent Jánosról, illetve Szent Margitról elnevezett plébániatemplom, és az előbbihez Szűz Mária tiszteletére emelt kápolna is csatlakozott. Nem tekintve 12. századi létezésük igazolásának nehézségeit, annak semmi nyoma, hogy a Keresztelő Szent János-egyháznak kettős patrocíniuma, János és Szűz Mária védőszentje lett volna, és Szent Kereszt-oltár állott volna benne. Az viszont tény, hogy a székesegyházban volt ilyen oltár. Semmivel sem igazolható, hogy a káptalant és a híveket érintő szertartások nem a székesegyházban, hanem a Keresztelő Szent János-templomban zajlottak le. Ez a templom, miként Gutheil nézetével szemben korábban kimutattam (Századok 113/1979, 551), nem a várbán, vagyis a székesegyház közelében, hanem a városban, annak káptalani területén, a templom védőszentjéről elnevezett Szentiván városrészben állt. Az is biztos, hogy ennek a plébániatemplomnak nem volt olyan kapcsolata a főesperessel, mint Szigeti külföldi analógiák alapján gondolta. A várbán a székesegyházon kívül a Mindszentekről elnevezett és a katedrálisnál jóval kisebb egyház létezett, melynek prepostja a székesegyházi főesperessel volt azonos.

2. A halálozási és egyéb bejegyzésekben szereplő ismeretlen személyek azonosítása önkényes; Szigeti az azonos személynevek viselőit tértől és időtől függetlenül egyetlen személynek tekintette. Közülük senki sem köthető a veszprémi székesegyházhoz. Nezda 12. század végi veszprémi őrkanonokságának sincs semmi alapja. A 12. század végén a veszprémi őrkanonokok nevét 1181-ből és 1192-ből ismerjük, s egyiküket sem hívták így, miként a kövekezők, az 1207-ben, illetve 1214-ben említett veszprémi custos sem ezt a nevet viselte (Wenzel I. 76, Fejér II. 279, Wenzel VI. 320, Hazai Okmánytár V. 6.). A vélt őrkanonokkal kapcsolatba hozott Somogy megyei Nezda település sem volt a káptalan birtoka.

3. Szent Gellért július 26-i ünnepének szereplése a Pray-kódexben azon az alapon nem tekinthető veszprémi liturgikus sajátosságnak, hogy Gellért Bakonybélben is tartózkodott, a veszprémi egyházmegyében halt vértanúhalált, és ugyanitt templomot építettek tiszteletére, továbbá a veszprémi egyházmegyében fekvő Székesfehérvárott készült a Codex Albensis Szent Gellért antifoniája.

Végeredményben Szigeti Kilián érveivel és módszerével nem igazolható a Pray-kódex veszprémi eredete, következésképpen a vele való rokonság okán ide kapcsolt Missaléé sem. Bármennyire is sajnáljuk, a Pray-kódex és a tartalmára épülő fejtegetések nem tartoznak Veszprém középkori történetébe.

SOLYMOSI LÁSZLÓ

Memoria. Der geschichtliche Zeugniswert des liturgischen Gedenkens im Mittelalter. Hrsg. v. Karl SCHMID-Joachim WOLLASCH. München, 1984. 786 p., 30 t. (Münstersche Mittelalter-Schriften, Bd. 48.)

Münsterben még 1980 májusában tartották meg a jelen tanulmánykötet alapját képező konferenciát *Memoria. A liturgikus megemlékezés történeti forrásértéke a középkorban* címmel. A már hagyományosnak tekinthető münsteri konferencián ezúttal is a téma valóban legjobb európai kutatói gyűltek egybe és összegyűjtött, kibővített dolgozataik az egyházi megemlékezés kérdéskörének alapvető kézikönyvvé váltak a megjelenése óta eltelt idő alatt. A kötet nemcsak szerzői, hanem terjedelme miatt is figyelemre méltó, annak ellenére, hogy számos tanulmány már korábban megjelent (így A. Angenendt: *Missae specialis. Zugleich ein Beitrag zur Entstehung der Privatmesse*, M. Borgolte: *Freigelassene im Dienst der Memoria. Kulturtradition und Kultwandel zwischen Antike und Mittelalter* — Frühmittelalterliche Studien 17, 1983; H. Wischermann: *Grabmal, Grabdenkmal und Memoria im Mittelalter* — Berichte u. Forschungen z. Kunstgeschichte 5.).

A kötet bevezetője joggal tekinti a szerzők megközelítési módját interdiszciplinárisnak, a tanulmányok átfogják az anyagi és szellemi kultúra kapcsolódó területeit az íráskultúrától, a jog- és liturgiátörténeten át az építészet, festészet és emlékműszobrászat emléktanyáig. Ez érthető is, hiszen egy, az egész társadalmat átfogó társadalmi jelenséget kutatnak, a liturgiához kapcsolódó megemlékezés, amely az egyház szintjén az Istenhitben összefogta az élőket és holtakat, mint a fogadalmi mise titulusa is mutatja: „pro salute vivorum et mortuorum”. A megemlékezésben való részesedés az egyén társadalmi helyzetét szempontjából sem volt közömbös, kizárása — excommunicálása — megfoszthatta attól, hogy az idők végezetéig — a feltámadásig — az adott egyházi közösség tagja maradhasson. Miként egy Karo-

ling-kori zsinat megfogalmazta: a püspökök, klerikusok a kiközösítettek részére „nec post mortem in memoria eius nec scriptum nec oblationes pro illo offerre in ecclesia catholica non debent nec suas elemosinas recipere” (idézi Wollasch tanulmányában, 215. p.). A megemlékezésnek tehát két pillére volt: az írásbeliség és a bemutatott áldozat.

Eckhard Freise a megemlékezés kalendáriumi és annalsztikus formáit tekinti át – figyelemmel arra, hogy a liturgikus és történeti megemlékezés feljegyzései mennyire elválaszthatatlanok egymástól. Az elhunytak, illetve az egyház jótévői neveinek lejegyzésére a computus temporum különféle formái kínálták magukat (húsvét-táblákhoz, éves naptárakhoz, marylógiumokhoz kapcsolódva stb.). A circults anni liturgikus célból lejegyzett névsoraihoz sokszor történeti jellegű feljegyzések is csatlakoztak, mindaz, amit a feladattal megbízott armarius érdemesnek talált a feledéstől való megmentésre. A computus és memoria kapcsolatára Gervasius Cantuariensis szemléletesen utal: „autem annos Incarnationis Domini annorumque mensis computat et kalendas, actus etiam regum et principum quae in ipsis eveniunt breviter edocet, eventus autem portenta vel miracula commemorat”, id. 477. p. (Utalhatunk ezzel kapcsolatban hazai kódexeink hasonló tartalmú műfaji változatosságára, nem utolsósorban a Pray-kódex igen gazdag computus és annales anyagára.) Érdekes adatokat találunk a feljegyzések lejegyzésének technikájára, pl.: „In libro iugiter scedula dependeat, in qua cum plumbo notentur obitus illustrium virorum”, id. 506. p. Imponálóan adatgazdag tanulmányában közben bemutatja és értékeli a 11. századi regensburgi annalsztikát, Otloh st. emmerami szerzetes írói és kódexmásolói működését, néhány officia capituli kéziratot, az ellwangeri Lectionariumot, a salzburgi „Liber memorialist”, a fuldai és lorschei necrológiumok és annalesek viszonyát, Willibrord kalendáriumát, a személyes jellegű megemlékező bejegyzéseket (Heinricus Autisiodorensis) stb.

A megemlékezést biztosító – pro remedio/commemoratione animae – adományokat vizsgálja Michael Borgolte a st. galleni okleveles anyagban, pontosabban a St. Gallenben fennmaradt oklevelekben. A tradíciós könyvekkel azonos tartalmú okleveleket, a benefactores adományait és végső soron emlékét megőrzendő tartották meg, amit a szerzetesek évről évre – debita retributióként – megemlékezésükkel háláltak meg. Az apátság birodalmi állása, szent ereklyéinek tekintélye és befolyása a fennhatósága alá tartozó saját egyházakban és kápolnáknak is megfelelő garancia volt az adakozók kéréseinek a jövőbeli teljesítésére. A

legérdekesebb feladat elvégzése szazonban még a jövő kutatóira vár: a st. galleni fraternitás könyveinek (Verbrüderungsbuch) és az okleveles anyagban előforduló nevek egybevetése, ami mennyiségileg is jelentős adattal világítaná meg a középkori liturgikus megemlékezés gyakorlatát.

Joachim Wollasch a fraternitásokat, mint a középkori életforma lényeges elemét vizsgálja. A 8. századtól követi nyomon működésüket 12. századi virágzásukig. Ekkorra már egész Európát behálózták, maguk közé vonva egyházi, világi tagokat, egyházi szervezeteket. Cluny szerepe kiemelkedő e téren, II. Henrik császár is csatlakozott a cluny-i fraternitáshoz. A Henrik által kezdeményezett dortmundi szövetség (Totenbuch) 1005-ben halál esetére rögzítette a résztvevők számára a liturgikus megemlékezést, valamint abból az alkalomból a szegények megsegélyezését. Míg a Cluny által létesített fraternitásokban egyházpolitikai célokat is felfedezhetünk, addig Henriknél az említett példánál a szász ellenzék megnyerésére tett kísérletet is valószínűsíteni lehet.

Herbert Edward John Cowdrey a fraternitások jogi problémáit veszi számba. Vizsgálja a szerződések érvényesülését a monastorok közötti viszályokban, a szerzetesek vendégjogával, az anyagi jellegű problémák esetén nyújtott segítséggel, az apátok jogaival, a vizitációk, közös tanácskozások gyakorlatával kapcsolatban. Johann Authenrieth a Bodensee környéki kolostrok fraternitásai megmaradt könyveinek nyújtja paleográfiai-kodikológiai elemzését.

Jean-Loup Lemaître a liber capituli műfaját elemzi franciaországi példák alapján. Tartalma rendszerint martyrológium, regula, lectionarium (perikópák), necrológium. Táblázatokkal szemlélteti a martyrológiumok és necrológiumok computus és történeti jellegű összetevőinek arányát, a használt martyrológiumok fajtáit, a szerzetesi és kanonoki könyvtárakban a liber capituli és a martyrológium-necrológium összekapcsolódásának gyakoriságát (legmagasabb a világi kanonokoknál). Jean Vezin a műfaj datálási és lokalizálási nehézségeivel foglalkozik. Dietrich Poock a cluny-i nekrológ-irodalom terminusai elemzésével vázolja fel a hagyományozás fejlődését.

A liturgikus megemlékezésről levont műfaj-történeti tanulságokat két tanulmány (Gerd Althoff: *Beobachtungen zum liudolfingisch-ottonischen Gedenkwesen* és K. Schmid: *Die Sorge der Salier um ihre Memoria*) az Ottók és Száliak dinasztikus hagyományörzése gyakorlatával szembeníti. Kibontakozik az uralkodói adományok célzatossága, az uralkodóért és a birodalomért mondott imádsá-

gok, könyörgések biztosításának igénye. Különösen érdekes az Ottók dinasztikus hagyománya, amely nemcsak a genealógiai érdekű bejegyzéseket tartotta számon, hanem a birodalmukat megalapozó magyarok elleni két nagy győzelmük emlékét is megörökítette necrologiumaikban (933 Merseburg, 955 Augsburg). Ezzel kapcsolatban Widukind maga is megjegyezte, hogy Henrik a korábban a magyaroknak fizetett adót Isten tiszteletére és a szegények megsegélyezésére fordította. Ezzel az évenkénti megemlékezéssel a győzelmek a dinasztikus történeti tudat, legitimitás biztosítékaivá váltak.

Az említetteken kívül F. Ohly, B. Tellenbach szélesebb horizontú tanulmányai, B. Kötting (*Die*

Tradition der Grabkirche), A. Angenendt (*Theologie und Liturgie der mittelalterlichen Totenmemoria*), St. Sonderegger (*Personennamen des Mittelalters. Von Sinn ihrer Erforschung*), R. Kroos (*Grabbräuche-Grabbilder*), W. Sauerländer—J. Wollasch (*Stiftergedenken und Stifterfiguren in Naumburg*), O. G. Oexle (*Memoria und Memorialbild*) és K. Schmid (*Andacht und Stift. Zur Grabmalplanung Kaiser Maximilians I.*) munkái teszik teljesebbé a kötet tematikáját, igazolva a liturgia, jogbiztosítás, történeti emlékezet és tudat, egyházi és politikai legitimitásigény szoros összefonódását.

VESZPRÉMY LÁSZLÓ

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

**A Magyar Tudományos Akadémia
Irodalomtudományi Intézetének folyóirata**

Felelős szerkesztő: Komlós Tibor

Magyar irodalomtörténeti, új szempontokat érvényesítő elvi, történeti, esztétikai elemző dolgozatokat közöl, kiadatlan dokumentumokat publikál. Figyelemmel kíséri a magyar irodalomtörténettel foglalkozó kiadványokat, beleértve a külföldön megjelenteket is. Számot ad az Intézetben folyó kutatásokról.

Alapítva: 1891

Magyar nyelven, angol, francia és orosz összefoglalókkal

Megjelenik évente 1 kötet, 6 füzetben

Évi előfizetési díja: 150,- Ft

Előfizethető a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR)

Budapest, József nádor tér 1. 1900

Pénzforgalmi jelzőszám: 215-96162

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda főigazgatója

Műszaki szerkesztő: Sándor István

A kézirat a nyomdába érkezett: 1986 december 8. Terjedelem: 7,70 (A/5 ív)
87.16212 Akadémiai Kiadó és Nyomda, Budapest. — Felelős vezető: Hazai György

TARTALOM

<i>Bakó Dorottya</i> : Káldy György élete és művei	73
<i>Sipos Gábor</i> : Misztótfalusi Kis Miklós betűhagyatéka a kolozsvári református nyomdáknban	88
<i>Heverdle László</i> : A Martinovics páholy és a Világ	102

K Ö Z L E M É N Y E K

<i>Gömöri György</i> : Ismeretlen Szenci Molnár nyomtatvány 1617-ből („Az utolsó ítéletről”)	119
<i>Indali György</i> : A kassai akadémiai nyomdájának könyvkereskedelmi jegyzékei .	122
<i>Gyárfás Ágnes</i> : Bárány Péter magyar Pszichológiájának szószeredete	126
<i>Fehér Katalin</i> : Cserey Farkas pedagógiai művének korabeli visszhangja	137
<i>Klein Róbert</i> : Az Országos Színészeti Tanoda könyvtárának megalakulása	140
<i>Tóth András</i> : Jelzetátszámozás az Egyetemi Könyvtár kéziratára „G” szakában ..	144
<i>Varga Sándor</i> : Kiegészítések a „Petrik 1712—1860” kiadástörténetéhez	146
<i>Lengyel András</i> : Az 1938. évi sajtótörvény tervezete és József Attila	150

FIGYELŐ

<i>(k. gy.)</i> : V. Kovács Sándor (1931—1987)	153
<i>Sz. Koroknay Éva</i> : Művészi könyvkötések régen és ma	153

S Z E M L E

Lexikon des gesamten Buchwesens. 2., völlig neu bearbeitete und erweiterte Auflage. Stuttgart, 1985. (<i>Borsa Gedeon</i>)	155
Pfeiffer János—Szigeti Kilián: A veszprémi székesegyház zenéjének története. München, 1985. (<i>Solymosi László</i>)	156
Memoria. Der geschichtliche Zeugniswert des liturgischen Gedenkens im Mittelalter. München, 1984. (<i>Veszprémy László</i>)	157

SOMMAIRE

<i>Bakó, Dorottya</i> : La vie et les oeuvres de György Káldi	73
<i>Sipos, Gábor</i> : L'héritage de caractères de Miklós Misztótfalusi Kis dans les imprimeries calvinistes de Kolozsvár	88
<i>Heverdle, László</i> : La loge Martinovics et la revue Világ (Monde)	102

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

<i>Gömöri, György</i> : Une traduction de poème inconnue de 'Szenci Molnár de 1617 («Sur le Jugement dernier»)	119
<i>Indali, György</i> : Les listes du commerce des livres de l'imprimerie de l'académie de Kassa	122
<i>Gyárfas, Ágnes</i> : Le vocabulaire de la Psychologie hongroise de Péter Bárány	126
<i>Fehér, Katalin</i> : Sur l'édition et sur l'écho de l'ouvrage pédagogique de Farkas Cserei (1806)	137
<i>Klein, Róbert</i> : La formation de la bibliothèque de l'École Nationale de Théâtre (Országos Színészeti Tanoda)	140
<i>Tóth, András</i> : Des changements de numérotation dans la section «G» de la collection des manuscrits de la Bibliothèque de l'Université	144
<i>Varga, Sándor</i> : Suppléments à l'histoire de l'édition de la bibliographie «Petrik 1712—1860»	146
<i>Lengyel, András</i> : Le projet de la loi sur la presse de 1938 et Attila József ...	150

CHRONIQUE

<i>(k., gy.)</i> : Sándor V. Kovács (1931—1987)	153
<i>Koroknay, Éva, Sz.</i> : Une exposition der livres	153

REVUE

<i>Lexikon des gesamten Buchwesens. 2., völlig neu bearbeitete und erweiterte Auflage. Stuttgart, 1985. (Borsa, Gedeon)</i>	155
<i>Pfeiffer, János—Szigeti, Kilián</i> : A veszprémi székesegyház zenéjének története. (L'histoire de la musique de la cathédrale de Veszprém.) München, 1985. (<i>Solymosi, László</i>)	156
<i>Memoria. Der geschichtliche Zeugniswert des literarischen Gedenkens im Mittelalter. München, 1984. (Veszprémy, László)</i>	157